

בנו שרייר

היו זמנים

זיכרונות - אנשים ומאורעות

תרגום: יורם שרייר
הדפסה ויעוץ לשוני: דניאל (חגית) פלדמן

תוכן עניינים

1. מבוא
2. דרוהוביץ' עד שנת 1939
3. התנפלות הגרמנים על פולין - כשלון ספטמבר 1939
4. הפלישה הסובייטית - שנים 1939-1941
5. המלחמה הסובייטית-גרמנית - שנת 1941 - הפינוי
6. הכיוון : סטלינגרד - המפגש על הוולגה
7. קירגיזיה, קולחוז, ב.צ'.ק. וצבא (1)
8. אוזבקיסטן - צבא (2) - חזית - בית חולים - סוף הצבא
9. טשקנט - נובוסיבירסק
10. רכבת צבאית - חזרה למולדת - פולין
11. הגירה - ישראל
12. סוף דבר
13. אינדקס כינויים - דרוהוביץ'

מבוא

רישומים אלה לא מהווים רצף אירועים מדויק ואינם נשענים על רישומים כלשהם, אלא הם מבוססים על זכרוני בלבד. כל הקורא רשימות אלה ימצא לבטח אי דיוקים, עליהם אני מתנצל מראש. לכתיבה יש צורך בכשרון וכמו שאומרים, ניצוץ אלוהי. אומרים שדברים אלה הם במידה מסוימת תורשתיים ורישומים, כביכול, בגנים. במקרה שלי, זה בטוח לא תופס.

אבי נולד במאה שעברה (במאה ה-19) וככל הנראה לא שלט בשום שפה "שימושית" פרט לאידיש. אמי, כנראה, גילתה יותר כשרון בתחום זה, דבר שהביא לפחות לכך שהשיגה תעודה של מייילדת מוסמכת – בזמן ההוא נחשב לסטטוס חברתי מוכר ומכובד.

כבר בהתחלה עלי להסתייג ולומר שאין לי שום שאיפות ספרותיות. המניע לרישומים אלה היתה העובדה שכפנסיונר, בגיל 71, הייתי חייב להעסיק את עצמי אחרי למעלה מחמישים שנה של חיים מקצועיים פעילים. בנוסף לכך, רציתי למלא (אמנם באיחור רב) הבטחה שניתנה לילדי ולנכדי, שאספר להם על חיי, שבעיניהם הם לגמרי לא טיפוסיים.

רבים יתפלאו, ואני ביניהם, איך דרדק קטן יכול היה לדעת, יחסית, כל כך הרבה בענייני מבוגרים על מה שקרה בזמנים ההם שלפני המלחמה. יכול להיות שהיה לי, יחסית לגילי, מבט חד, אוזן רגישה וזיכרון "שואב". אני יודע? אין לי מושג.

כל פנסיונר שהוא פחות או יותר בעל השכלה, יכול לשער שהוא מסוגל לרשום את קורותיו ושבני אדם יקראו אותם ברצון. אישית, אני רחוק מאשליות כאלה ומבין שמה שארשום עשוי לעניין רק את משפחתי: בני, בתי, בני הדודים שלהם ואולי אפילו, ואני לא בטוח בכך לגמרי, את ילדיהם, במידה ואלו יספרו להם את הסיפור בשפתם.

דרוהוביץ' – עד שנת 1939

נולדתי בשנת 1924 (2 לדצמבר – המתרגם) ב-"פולין הקטנה" (Malopolska), אשר עד 1917 הייתה חלק של האימפריה האוסטרו-הונגרית, ולאחר מכן היוותה חלק, של מה שנקרא "קצוות מזרחיים" (Kresy Wschodnie), עם אוכלוסיה מעורבת: פולנית, אוקראינית, יהודית. כל זאת עד ספטמבר 1939 כאשר הסובייטים ביחד עם הגרמנים רצחו את פולין ופירקו אותה.

העיר הזו שלנו, דרוהוביץ', חלק של "קרפטים תחתונים" (Podkarpacie), מנתה כ-37000 תושבים: פולנים, אוקראינים, ויהודים. בשונה מחלקים אחרים של פולין בתקופה ההיא, אזור שלנו הוכר כחלק מ-"חבל הנפט" עקב הימצאותם של מרבצי נפט גולמי בערים הסמוכות: בוריסלב, אוריץ', וסכודניצה (Boryslaw, Urycz, Schodnica), (8 עד 15 ק"מ), ועקב בתי זיקוק: "פולמין", "דרוס", "נאפטא" (Polmin, Dros, Nafta). מפעלים אלה נתנו תעסוקה ליותר מאלף עובדים, דבר שיצר קיום, סביר יחסית לציבור של כמה אלפים בני משפחות, וגם סיפק עבודה למועסקים בשירותים הנלווים. אפשר, לכן, לקבוע, שמנקודת מבט סוציו-אקונומית מצבם החומרי של תושבי האזור הזה היה קצת יותר טוב מאזורים דומים אחרים. עובדה היא שבני אדם המועסקים ישירות בענף זה של התעשייה, נמנו על אליטה חברתית לא רשמית. כמו כן יש להדגיש, שלא כל בתי הזיקוק המוזכרים היו נגישים לכל קבוצות האוכלוסייה. למשל "פולמין" היה "off limits" לאזרחים פולניים בני המיעוטים (חוץ מיהודי יחיד – זגג. מדוע?).

לעיר היה ראש עיר פולני: ראיימונד יארוש (Rajmund Jarosz), וסגן ראש העיר: ד"ר טננבאום (Tenenbaum). בעיר היה בסיס צבאי של החטיבה השישית של חיל הרגלים (Strzelcy Podhalanscy). בכומתות צבעוניות עם נוצה, הם הפגינו הופעה נאה בתהלוכות בימי חגים לאומיים (11 בנובמבר, 3 במאי). מול הבסיס היה בית החולים של המחוז. רחוק יותר, בכיוון טרוסקביץ (Truskawiec), על מה שניקרא "הגבעה", היה מוסד ענישה (בית סוהר) ידוע בכל פולין, בו ריצו עונשים של שנים רבות הן אסירים רגילים והן אסירים פוליטיים רבים, בהם אחדים מאישי צמרת בפולין הקומוניסטית שאחרי המלחמה (לפני מלחמת העולם השנייה המפלגה הקומוניסטית בפולין הייתה בלתי לגלית - המתרגם). היה גם בית משפט ובית מעצר לצורך חקירה ברחוב סטרייסקה (Stryjska) ששכן ליד מנזר אוקראיני וכנסיה פרבוסלבית של "באזיליאנים". בית המשפט ובית הסוהר הנ"ל שימשו אחרי שנת 1939 משכן למשטרה סובייטית N.K.W.D. (עקב הסכם רוסי-גרמני מאוגוסט 1939 גרמניה השתלטה על פולין המערבית והמרכזית ומסרה את חלקה המזרחי לברית המועצות - המתרגם). עד המלחמה המשכן של "משטרת המדינה" (P.P.) היה במה שנקרא "אולמות המסחר" ברחוב פילסודסקי פינת קראשבסקי, אחר כך שינקביץ' (Pilsudski, Kraszewski, Sienkiewicz). קוריוז הוא שבמחלקה הפוליטית של המשטרה עבד יהודי יחיד F., הידוע בחריצות יתר, ובעל שם לא מחמיא בקרב החברה היהודית. יש להדגיש שהמשטרה לכשעצמה לא עוררה פחד מיוחד בקרב האוכלוסייה האזרחית, זאת בהשוואה למשטרה של התקופה שאחרי המלחמה (אחרי מלחמת העולם השנייה פולין הפכה לקומוניסטית - המתרגם). בעניינים פוליטיים פסק לרוב בית משפט מחוזי בעיר סאמבור (Sambor). הליכים משפטיים ומשטרים בבתי כלא היו, יחסית, ליברליים. לפעמים מזון אפשר היה לספק מבחוץ, וביקורי קרובים, אחרי הליך משפטי, היו יחסית תכופים. למילים ולעמדה של ההגנה היה משקל בהליך המשפטי. עורך דין טוב, ועם אלה נמנה ד"ר זאיונץ, לשעבר לוחם בלגיונות פילסודסקי, יכול היה לפעול רבות. זאת בהשוואה למשמעות האפסית של ההגנה המשפטית בתקופה שאחרי המלחמה (בפולין הקומוניסטית - המתרגם), (לגיונות פילסודסקי - יחידות פולניות שנלחמו בסוף מלחמת העולם הראשונה - המתרגם). קוריוז של שנות השלושים, היה רומן בעל תהודה, של נסיך ראדזיביל (Radziwil) עם יפיפייה מדרוכוביץ', יהודיה מבית יהודי טוב: ז'אנה סוחסטוב (Zanna Suchestow). כל העיר רעשה. הדעות היו חלוקות. איך זה נגמר? אני לא זוכר.

בקיצור איך שהוא אפשר היה לחיות בזמן ההוא. האם היה עוני והאם היו בני אדם סובלים חרפת רעב? אומנם כן, היו, במיוחד בשכונות יהודיות הומוגניות. היו בני אדם עשירים מאד, ועניים מאד, בשבילם הלחם היום יומי והיכולת להסתדר היו, לפעמים בעיה ללא פתרון. אם נחשב באחוזים, על העשירים נמנו כ-10%, למה שנקרא המעמד הבינוני היו שייכים כ-30%. השאר היו דלת-העם.

אז איש לא זרק לחם, כמו שזה קורה בישראל של היום. אז, לחם במשפחות עניות היו קונים לא טרי אלא יבש, כי כזה עלה מחצית, וגם כי היה קשה יותר לאכול אותו, אז הוא הספיק ליותר זמן. חמאה, אם כבר נקנתה, אז על משקל של עשרות גרמים, השתמשו יותר במרגרינה, כי גם אותה היה קשה יותר לאכול, הרי היא לא הייתה כמו היום, ועלתה הרבה יותר בזול. סוכר שהיה בשימוש, היה לרוב בקוביות, כי אפשר היה לחלק אותו לשנים או שלושה חלקים, וכו', וכו'.

איזה זמנים אלה היו, איך אנחנו חיינו, אתחיל מהמשפחה שלי. משפחתי הייתה מורכבת מ-8 נפשות: אב, אם, 2 אחיות ו-4 אחים.

אבי עבד שלושים שנה במפעל לבירה כמחלק-ספק ללקוחות שונים, בהם בתי מרוח רבים (תואם פאב של היום). שותפו היה איכר אוקראיני בשם מיכאילו שנהג בעגלת סוס. את הכסף היה אוסף אבי, וכל ערב היה עורך חשבון בקופה של מה שניקרא "פרופינאציה" (Propynacja), אין לי מושג מה זה! - המתרגם). לעיתים הזדמנו מטבעות מזויפות, בהם עיניו החלשות של אבי לא תמיד יכלו להבחין. בשנת 1935 או 1936, אני לא זוכר בדיוק, הבעלים חיסלו את העסק ואבי מצא את עצמו ברחוב, ללא אגורה שחוקה אחת של פיצויי פיטורים.

כל עומס קיום המשפחה נפל על כתפיה של אמי המיילדת. התחילו זמנים קשים, דבר שהקרין גם על היחסים בתוך המשפחה. מריבות תכופות וחיכוכים היו לריטואל קבוע. תשלום דמי שכירות על הדירה וקיום סטנדרט משפחתי כלשהו נעשה קשה יותר. הדבר הורגש על כל צעד ושעל, הן בנוגע לקניית מוצרי מזון והן לביגוד. האשראי בחנויות לרב נגמר, ולשלם היה צורך בכסף מזומן שלא תמיד הספיק. קושי גדול ביותר היווה תשלום תקופתי של שכר הדירה. בעלי בתים לא גילו שום סנטימנטים. העובדה שבמשך כל השנים שולמו החשבונות בזמן וללא בעיות, לא נלקחה בחשבון. כדי להקל במקצת על עצמם, החליטו הורי להשכיר לדייר משנה את אחד החדרים, הגדול ביותר בעל הכניסה הנפרדת.

המבוגרת ביותר מבין הילדים במשפחה היתה אחותי פאנקה (Fanka) (1906). פעם, בימיה הצעירים היא נהנתה מהצלחה אצל בני גילה מהמין השני. היה נראה שבכל מה שקשור לנישואים לא צריכות להיות בעיות. כמו שזה התברר אחר כך, הבעיות היו – ולא קטנות. להקה ישנה של מעריצים התנדפה אי-שם, וסיוט של רווקה מזדקנת גדלה למימדים אדירים. מפעם לפעם באו שדכנים ושאלתם הראשונה היתה האם יש נדוניה, איזה וכמה, וזו – כמעט לא היתה. עשירים יותר "קנו" לבנותיהם ארוסים. אנחנו לא השתייכנו לקטגוריה זו. התחילה ישיבה בבית, אי – יציאה לבילויים ומה שמתלווה לזה, קיטורים וחיכוכים תוך משפחתיים. אמא שלי פשוט "אכלה" את עצמה.

לבסוף נמצא איזשהו מועמד, שותף בחנות קצבים בעיר קיט בהרי הקרפטים, בשם סקולה (Skole). התקיימה חתונה ומיד אחר כך אחותי נסעה לסקולה. זמן מה לאחר מכן נולדה הבת סילביה וכך התא המשפחתי החדש התקיים. מאושרים או לא, קשה להגיד. אנחנו היינו רחוקים ורק מפעם לפעם מישו ביקר אותה. עד כמה שהזיכרון אינו מטעה אותי, לא אבי ולא אמי היו אצלה. הכיבוש הנאצי לקח את שלושתם. מעולם, אחרי המלחמה, לא הצלחתי לברר פרטים על השמדתם.

שני במשפחה לפי הגיל היה אחי שלומקו (Szłomku) (1908). הוא למד מקצוע של טכנאי שיניים. מבחינה זו הוא היה מאד מקובל, הוא נמנה על הטכנאים הטובים ביותר בעיר. הפך לעצמאי, עזב את הבית לחדר רווקים מושכר ושם קיבל פציינטים באופן בלתי חוקי, והם תמיד היו רבים. ה"מחתרתיות" הזאת והפחד מפני שלטונות המס מרטו את עצביו בצורה איומה, אבל ברירה אחרת לא היתה. וכך זה התקיים עד לפריצת המלחמה בשנת 1939.

הוא הסתדר לא רע, הרוויח היטב, התלבש יפה ויכול היה להרשות לעצמו מוזרויות שונות. לפני המלחמה קנה לעצמו אופנוע, חדש ונוצץ, כולם קינאו בו. יום אחד בא זוג מכרים מז'יביץ (Zywiec) על אופנוע ישן. הם נסעו - הזוג ואחי – לפומיארכה ולטרוסקביץ (Pomiarka, Truskawiec). בדרך חזרה היא רצתה, בכל מחיר, לשבת על אופנוע של אחי. אי-שם, באמצע הדרך, אני לא זוכר בגלל מה, הוא איבד שליטה על הרכב, שניהם עפו מהמושבים, היא נפלה על אבן ונהרגה במקום, לו נשברו כמה צלעות,

כמה שיניים. את חקירת אחי ניהל מפקח המשטרה שטיפל בשיניו אצלו. הוא הבטיח סגירת החקירה, על כן אחי מכר לו את האופנוע בעד סכום סמלי, ואולי, אפילו, נתן במתנה. אני לא יודע. האם שלומקו עזר להורים? קשה לקבוע. נכון יותר לא כל כך או בכלל לא, חוץ מבגדים שנימאס לו מהם והיה מוסר אותם לאבי.

היו לו רומנים שונים, נשים הרעילו את עצמן בגללו אך ללא הצלחה. פעם אחת אפילו הוא ניסה להרעיל את עצמו בגלל אישה נשואה ואם לשתי בנות - ללא הצלחה. בסופו של דבר הוא התיישב בדעתו, התחתן (החתונה התקיימה בבית משפט - דבר נדיר בזמנים ההם) ונולדה לו בת. כל זה קרה עד לפריצת המלחמה הסובייטית-גרמנית ביוני 1941.

האח השלישי שלי היה פרדק (Fredrek) (1910). תחילת דרכו בחיים היתה פחות מסובכת. הוא למד ספרות, עבד אצל בעלי מספרות שונים, את הבית הוא לא עזב והיה מאד חסכן ומציאותי. הוא הכיר בחורה יפה מאד, זבנית בחנות לאביזרים של חייטים. היא היתה רעה ובעלת אופי תובעני. הם נסעו לקרקוב, מקום בו שניהם עבדו עד שנת 1939. אחרי כיבושה של קרקוב על ידי הגרמנים הם חזרו לדרכוביץ' (שנכבשה רק בשנת 1941 - המתרגם) ועברו לגור אתנו בחדר השלישי. פרדק נחשב לנשלט על ידי אשתו, דבר שהיה אמת לאמיתה. הוא עשה את זה לא מתוך הכרת, אלא מתוך אהבה. הוא אהב את אשתו מאד והיו להם שני ילדים. הוא גויס לצבא בשנת 1941. השואה "בלעה" אותה ואת הילדים.

האח הרביעי היה שמעון (Szymon) (1914). הוא היה שונה במידה מסוימת משני האחים הקודמים. היתה לו מידה של אינטליגנציה טבעית. הוא קרא הרבה והיתה לו אבחנה חדה בפוליטיקה עם רמה נמוכה מאד של מעשיות לענייני הקיום היום-יומיים. כל ניסיונותיו להשגת מקצוע ממשי עלו בתוהו. בעזרת קשרי משפחה מוקם בשדות נפט באורץ' השייכים לשותפות גרטנברג-שרייר. שם עבד בעבודה פיזית קשה בצורה בלתי רגילה תמורת תשלום נמוך ביותר. כנראה היה מוכשר במסחר ולכן שכרו אותו בימי שני, ימי השוק, כמוכר דברי טכסטיל. הקונים היו בעיקר איכרים מכפרים באזור שבאו לשוק. הוא ידע איך לגשת אליהם, לדבר אתם ולשכנע אותם לקנות. בעלי "באסטות" העריכו מאד את כשרונותיו בתחום זה.

במשך זמן מה עבד במסגרת של עבודה למובטלים בסלילת דרכים ציבוריות תמורת תשלום לא גדול בתוספת תלושים ללחם ומספר מוצרי מזון שנתנו למובטלים.

הדבר שהרס אותו היתה משיכתו החולנית לקלפים. מיד לאחר קבלת המשכורת היה ממהר למועדון קלפים ולאחר משחק של לילה שלם, היה חוזר לביתו עם שחר "מרוקן", בלי אגורה שחוקה. אני לא יכול לזכור האם אי פעם הוא זכה במשהו. מה שמעניין, שבין חבריו הקרובים, רובם לא מהמרים, הוא היה מאד אהוד. זאת היתה מחלה ממנה לא יכול היה להבריא, כמו נרקומן. התמכרות זו היתה סיבה ליחס שלילי אליו מצד כל המשפחה. על רקע זה לא פעם פרצו מריבות עזות ואף יותר מכך. כך היה עד שנת 1939, אז השתלטו על האזור הסובייטים. בזמן זה הוא השתנה באופן מוחלט: התחיל לעבוד במסחר ממלכתי, ולהרוויח כמו שצריך כנהוג בשיטות המאפיינות מסחר סובייטי. יש להודות, שאם לא הוא, אז בשנים 1939-1941 היינו כנראה מתים מרעב.

הוא התחתן עם בחורה טובה מאד מבית טוב והתחיל לחיות באורח חיים שונה לחלוטין. עם פריצת המלחמה ב-1941, גויס לצבא. הוא נדד מזרחה עם הצבא ולאחר שהגרמנים נכנסו לדרכוביץ' הוא

חזר לאישתו. מעדויות של אנשים אני יודע שביום השני או השלישי, אוקראיני כלשהו הצביע עליו לגרמני, הוא נעצר ומייד הוצא להורג בירייה על ה"גבעה". אשתו נרצחה בשואה.

חמישית היתה אחותי הניה (Henia) (1919). היא סיימה בית ספר עממי בלי שום תקווה להשכלה נוספת כלשהי. הורינו לא יכלו להרשות זאת לעצמם. היא ניסתה לעסוק בכל מיני מקצועות, עבדה כמכונאית אצל מוציא לאור של דו-שבועון מקומי "Przegląd Podkarpacia", קצת מאוחר יותר עבדה כעוזרת משרדית אצל אח של אבא שלנו, עורך דין מומחה לענייני נפט (אבא פעם סיפר שמשפחת אביו נישלה את אביו מירושה גדולה - המתרגם). היתה לו אישה יפיפייה שטיפלה ועזרה להניה. אי אפשר להגיד שלא היתה לה הצלחה אצל בני גילה. היא קראה הרבה, והתעניינה בפוליטיקה עד כדי כך שאפילו נעצרה וישבה מספר שבועות במעצר ושחררה כי היתה קטינה. בשנת 1939, בשלטון הסובייטי התחתנה ועברה לגור עם בעלה.

אמא שלנו, כנראה, לא התלהבה מהחתן החדש. יש לשער שאהבה, בדומה לטמידה (אלת המשפט - המתרגם), גם היא עיוורת, וטענות הורים, במיוחד בגיל שעדיין יש חלב על השפתיים, לא חודרות למוח. עד כמה אמא צדקה, היא לבד, מפרספקטיבה של זמן וניסיון מר, מבינה היטב. היא תמיד הייתה בת מסורה, ודואגת, למרות זאת לא תמיד הקשיבה בקולה של אמא. האמהות האהובות לרוב צודקות. כיום (1996) הניה מתגוררת בארה"ב, יש לה שני בנים, והיא צריכה לבד להתמודד עם חיייה הלא קלים (יש לה גם שתי נכדות מבן אחד, ונכדה ונכד מהבן השני - המתרגם). שישי לפי המניין הייתי אני: בנו (1924), הייתי בן זקונים. מה שנאמר בתחילת הרשימות, יפותח בהמשך.

אמא - אמא שלנו הייתה תמיד דמות בולטת במשפחתנו, מעין "המפקד הראשי". היא קבעה בכל, וכל מה נרשם למעלה, במידה רבה, ואפילו הרבה יותר, מתייחס אליה. מעולם לא ידעתי את תאריך לידתה. בכל אופן זאת הייתה צריכה להיות המחצית השניה של המאה ה-19. מאחותי, הניה, נודע לי שאמי ילדה אותי כשהייתה בת 47. כנראה, חוץ מאתנו, ששת הילדים, היו עוד שתיים, שתי בנות שמתו בילדותן המוקדמת, עוד לפני לידתה של האחות הבכירה פאנקה.

קצת יותר בהרחבה רציתי לתאר את הסביבה בה גדלתי, את היחסים החברתיים, השכנים, פרספקטיבות - כי זה, לבטח, יעניין את ילדי. ביתנו, למעשה, שני מבנים מקבילים, בעלי קומה אחת, עם חצר פנימית הסגורה מצד אחד ע"י קיר אחורי אטום של בית דירות בעל חזית הפונה לרחוב ראשי: פילסודסקי (Pilsudski), ומצד שני על ידי חצר פנימית של בית דירות בשם: נאפ (Napp) עם חלונות הפונים לחצר הזאת.

בבתים שלנו לא הייתה מערכת ביוב, מים זורמים, חשמל (חוץ מדירה אחת של בעלת הבית העיקרית). בתי שימוש נמצאו בתוספות בניה מעץ הצמודות לקיר האטום של בית הדירות. זה היה סך הכל ארבע תאים פתוחים, לא נסגרים, שאמורים היו לשמש 60 נפשות מבוגרים וילדים. מאד לא נוח, במיוחד בלתי נסבל בחורף כאשר הכל קפא. שם גם נמצא ארגז לזבל שמפעם לפעם רוקן. גן עדן לעכברושים, גהנום לבני אדם. באר עומק שהייתה קיימת מזה שנים הייתה בלתי פעילה ואת המים היו צריכים להביא בדליים ממשאבת רחוב שהוקמה לא מזמן כחלק ממערכת מים ציבורית, בצד שני של רחוב סובייסקי (Sobieski).

שתיים עשרה הדירות בקומפלקס הזה היו שייכות למשפחת רץ (Ratz). הדירה שלנו נחשבה כדירת שני חדרים עם מטבח, למרות שהמטבח הופרד על ידי מחיצת עץ מאחד החדרים.

בחדר המדרגות המשותף, שלא ננעל בלילה, אחת ממשפחות רץ תפסה חדר עם מטבח. גר שם אחד מאבותיו "הקדמונים" של המשפחה הזאת, יהודי דתי עם זקן ופאות. היו לו בת ובן נכה (על קביים). שני בנים אחרים, סוחרים מצליחים, היו בעלי משפחות משלהם מחוץ לבית. בן רביעי, גם מזוקן ועם פאות תפס מטבח באותה הדירה, יחד עם אשתו וילדו, הוא נחשב כבשה שחורה במשפחה. מסוכסכים באופן קבוע, מעולם לא דיברו זה עם זה. במה עסק וממה חי "הקדמוני" של החלק הזה של משפחת רץ – מעולם לא הצלחתי לברר. אני יודע רק, שאת רוב זמנו בילה בבית כנסת. הבן הזה, "הכבשה השחורה" היה קונה שקים ישנים, מתקן אותם ומוכר לסוחרים תבואה שונים. היה להם ילד קטן, אנמי, פורק עול בצורה בלתי נסבלת שהציק לשני הוריו בצורה רצינית.

הבן הרביעי, הנכה, היה בעל דוכן פרות, לפעמים בימי שישי היה מוכר דג ל-"שאבעס". הבת לא עבדה, היו לה נטיות להפוך לרווקה זקנה ומשיכה לשמאלנות. האב הזקן מת עוד לפני המלחמה מאורמיה או פרוסטטה (אז, כנראה, לא ידעו בדיוק מה זה). הכיבוש הגרמני משך לתהום את כל המשפחה, עד האחרון שבהם.

באותו חדר מדרגות, בעליית הגג, בחדרון אחד קטן, גר "מעלאמעד" זקן שלימד ילדים בבית הספר הדתי: "תלמוד תורה", עם אשתו ובנו, שהיה אב לשני בנים בגילי. האם עזבה אותם ועברה לגור עם גבר אחר. כל המשפחה, חוץ מאחד הבנים, נרצחה בימי הכיבוש הנאצי.

בחדר המדרגות השני של אותו הבית, בדירה דומה לשלנו גרה משפחת קורנבליט (Kornblit). אב ואם, עם שני בנים ובנות משפחה זו נמנתה על המבוססים כלכלית. האב והבן היו מוזיקאים, הבן השני, המבוגר יותר, היה רואה חשבון, אחת הבנות הייתה פקידה, דבר שהוערך מאד בזמן ההוא בחברה היהודית, הבת השניה עזרה לאמה בניהול משק הבית, הבת הבכורה התחתנה בצורה מוצלחת ועברה לגור בעיר סמבור (Sambor). משפחה זו ראתה את עצמה במעמד גבוה יותר, והתייחסה בהסתייגות לשאר הדיירים. הבן: מניו (Menio) ימים שלמים התאמן על כינור בנגנו מנגינות נפלאות. האב, אני משער, נמנה על מוזיקאים מובטלים. פעם לימד שיעורים פרטיים בנגינה על כינור, ואחד מתלמידיו היה, כנראה, גנרל לעתיד של הצבא הפולני: טוקז'בסקי (Tokarzewski). את מניו פגשתי מתישהו בשנות השישים בניובורג, מדינת ניו יורק. אחר כך הוא עבר לפלורידה. כל המשפחה, חוץ ממניו נרצחה בזמן הכיבוש הנאצי.

באותו חדר מדרגות גרה משפחת פסטמן (אידלסהיים) (Fastman, Eidelshaim), דודה הניה (Henia) עם אמה החרשת והקשישה ועם ביתה דורקה (Dorka), קופאית בפרופינאציה (Propynacja), מקום בו עבד פעם אבי (כאמור, אין לי מושג מה זה "פרופינאציה" – המתרגם). לדודה הניה היו גם שני בנים שהתגוררו באופן קבוע בווינה. הם היו קרובי משפחתנו מצד אבי (לכן הייתי פונה אליה: "דודה"). דורקה התחתנה עם עורך דין מטורקה (Turka), ושם לאחר מכן התגוררה. הסבתא הקשישה נפטרה עוד לפני המלחמה. שאר המשפחה, חוץ מאלה שבווינה נרצחו בזמן הכיבוש הנאצי.

בעליית הגג של אותו חדר המדרגות גרה משפחת פנרשטאין (Fensterstein) – אם לשתי בנות וסבתא לנכדה: מלכה (Malka). אחת הבנות עבדה בבתי הזיקוק "גאליציה" (Galicja), היא התחתנה עם עובד "גאליציה", אשר התגורר אצלם. איך הם יכלו להצטופף באותו חדרון קטן? הוא, והנכדה מלכה שרדו את המלחמה. כל השאר נרצחו בזמן הכיבוש הנאצי. (בימי הסובייטים מלכה השלימה קורסים של נהגי רכבות ועבדה כנהגת קטר).

כל הבלוק שלנו (נקרא לזה כך) היה הבעלים של מרתף משותף בחדר המדרגות, מרתף, בו החזיקו חמאה, חלב מוחמץ (היום: יוגורט – המתרגם), ומוצרים אחרים. באביב ובסתיו המרתף היה מוצף ע"י מי תהום שעלו. משותפת הייתה גם עלית גג ששימשה לייבוש כביסה.

בסחיבת דליי מים והבערת אש במטבח בשבתות וחגים עסק איכר זקן מהכפר הסמוך לדרוהוביץ': פטרוש (Petrus). בימי מלחת העולם הראשונה שירת בצבא הקיסרי ועד עכשיו לבש מעיל צבאי, צבעוני, יחד עם כובע של רועי צאן, מצץ את מקטרתו ללא הפסק, מקטרת שמולאה במי יודע מה (לפני מלחמת העולם ה-1 אזור זה היה שייך לממלכה האוסטרו-הונגרית – המתרגם). בחריצות יתר הוא שירת את דודה הניה והסבתא הקשישה, הן, מצדן, כל הזמן האכילו אותו.

משפחה שניה, וחשובה בחדר המדרגות הזה היתה משפחת זלאטקיסוב (Zlatkisow). נחמן (Nachman), אשתו גייציה (Gijcia) (ממשפחת רץ), הבת מלכה (Malka) ובן מנדל (Mendel), בן מבוגר יותר גר עם משפחתו בלבוב. נחמן סחר בחיטה, ובחדר המדרגות הזה ששימש כמעבר היו לו שני תאים ננעלים ששימשו אותו כמחסן. מלכה כנראה עזבה את הבית מוקדם מאד (איכשהו אני לא זוכר אותה), נסעה לוורשה ללמוד, ואחרי כן נסעה לפלסטינה. מנדל עבד, ואולי היה גם שותף, בבית חרושת לסוודרים. חוץ מזה הוא עסק בהרכבת אופניים לחנויות ספורט שונות (בעצמו גם היה ספורטאי). גייציה מתה בתחילת שנות השלושים, מנדל נרצח בסערת המלחמה. את נחמן רצחו הגרמנים.

באותו חדר מדרגות, בחדר לא גדול וחשוך, ללא חלון גרה מימי תמי (Temy) Mimy כנראה קרובת משפחה של משפחת רץ. היא עסקה במכירת סוכריות ועוד דברים מהסוג הזה. ממה היא חיה? מי יכול לדעת? היא מתה מתישהו בתחילת שנות ה-30.

לחדר הזה נכנס זוג בלי ילדים. הם פרצו חלון לחצר. היא מכרה כעכים (precle) על כן כונתה "פרצלרקה". היא היתה הולכת עם סל למשרדים שונים, שם היו לה לקוחות קבועים. הזוג הזה גר שם עד לפריצת המלחמה הסובייטית-גרמנית (1941 - המתרגם). הם נרצחו במהלך הכיבוש הנאצי.

בצד השני של הבית הזה חדר המדרגות היה אטום, אבל מהדירה הראשית היתה יציאה ישירה לרחוב סובייסקי. את הדירה הזאת אויש על ידי קרובי משפחת רץ: האישה, סבתא קשישה הנימינדל (Chanymyndl), כמעט לגמרי עיוורת עם בעלה האופה. בדירה היה תנור שבו הוא אפה סוג של לחם "סופר דופר", הרבה יותר יקר מלחם רגיל והיה מחלק אותו ללקוחות קבועים לפי הזמנה מיוחדת. לפי מראהו הלחם היה מאד מפואר וכנראה מאד טעים. אני מעולם לא טעמתי אותו כי לא יכולתי להרשות לעצמי מותרות כאלה. אנחנו היינו רגילים לאכול לחם רגיל ובנוסף לזה, יבש כי היה זול יותר. יחד עם הזוג הזה גרה בתם עם שלושת ילדיה: איזו ונושקה התאומים ובת צעירה יותר, סבינקה (Izio, Nuska, Sabinka). הבעל של הבת, אבא של שלושת הילדים האלה, גר בדירה הצמודה שלפני כן הושכרה לתנועה הציונית "השומר הצעיר". במה הוא עסק בדיוק - אני לא יודע. בכל אופן, עשה את עצמו פקיד (תמיד היה הולך עם תיק). איזו, שהיה חבר שלי, יחד עם אחותו התאומה למדו בגימנסיה פרטית בלאט (Blat). ההורים של איזו היו מאד לא מרוצים מהחברות שלנו. יכול להיות שבגלל שהמשפחה שלנו נחשבה שמאלנית. איזו היה תלמיד מחונן, בעל אופקים רחבים יחסית לגילו. חוץ מזה הוא למד עברית אצל מורה פרטי, וכבר אז שלט בעברית ברמה של שיחה.

עד כמה שאני זוכר, הוא לא הורשה להשתייך לשום תנועת נוער. בתחילת שנות ה-30 מת הסבא ונשארה הסבתא העיוורת. מהתקופה הזאת אני זוכר את האירוע הבא: בזמן שיפוץ התנור אצל הסבא

נעשו גם שינויים בארובה שעל הגג. כנראה שלבנים מסוימות בארובה הזאת הונחו בצורה רופפת, בלי בטון. באחד מימי שני היתה רוח חזקה מאד שהפילה את אחד הלבנים. הלבנה נפלה בדיוק על איכר שעבר במקום וחתכה לו חצי סנטר. הדם הציף את פניו ובקושי הצליחו לעצור את הדימום. מיד התחיל משא ומתן והאיכר פוצה במטבע של שני זלוטי. כולם היו מרוצים וחשבו שכך העסק הסתיים. הסתבר שכלל וכלל לא! בסוף היום האיכר הופיע שוב, הפעם עם "יועצים" ודרש עשרים זלוטי נוספים, אם לא יקבל אותם הוא ילך למשטרה ואז זה יעלה הרבה יותר. אחרי ויכוחים רבים הסכים לבסוף לעשר זלוטי. כך נגמר הסיפור לשביעות רצון כולם. אחרי הכל הסנטרים של האיכרים לא כל כך יקרים. עם זאת לבעלי הבית היה מזל שזה לא קרה לאיש מקומי, כי אז זה היה עולה להם הרבה, הרבה יותר.

את המלחמה שרד רק איז'ו. השאר נרצחו בזמן הכיבוש הנאצי. איז'ו הגיע לישראל לפני כחמש שנים מקנינגסברג שבפרוסיה המזרחית, מקום בו התיישב אחרי המלחמה. שם הוא התחתן ועבד כמורה לשפה הגרמנית (בשביל מה? הרי גרמנים כבר לא היו שם). היה לו שם משק משלו עם חלקת אדמה, פרה וכו'. כאן הוא פנסיונר, גר בבאר שבע לא רחוק מבתו.

באותו חדר מדרגות גרה משפחת ארליך, זוג ושני בנים: מוילך (Mojlech) וארון (Aron), שניהם גייג'ים. המבוגר יותר, מוילך, למד בגימנסיה מסחרית. ארון למד באותו בית ספר איתי, שנה מתחתי. להורים היתה "באסטה" במה שנקרא "השוק הקטן" (Maly Rynek) בו מכרו קמח, סוכר, כוסמת וכו'. הדירה שלהם היתה בנויה למעשה מחדר אחד שנחצה על ידי קיר עץ למטבח.

אני זוכר שפעם אחת בדירתם, הדוד שלהם חתך לעצמו את גרונו ואת הורידים בפרקי שני הידיים. הוא הובהל לבית חולים, שם סיים את "יצירתו" בקרעו את התחבושות, אחרי יומיים או שלושה, מת סופית. הסיבה לכך היתה כנראה אהבה נכזבת. מה לעשות, כנראה בימים ההם בני אדם היו קרוב לודאי יותר סנטימנטליים ואבירים מאשר היום, גם היום הורגים, אבל לא את עצמם אלא את החצי השני. שני האחים שרדו את המלחמה, ההורים נרצחו על ידי הגרמנים.

בחלק הזה של הבית, מהצד של רחוב סובייסקי, היתה סנדלרייה של הסנדלר המקומי, הוא העסיק שוליה, בחור פרוע עם נטיות להתפרצויות. פעם אחת אפילו ניסה לדקור בסכין את הבוס שלו, לא כל כך ברור לי על איזה רקע, אבל כנראה היה זה עניין כספי. הסנדלר נרצח על ידי הגרמנים. השוליה שרד את המלחמה וכנראה גר באוסטרליה. מסנדלר הפך לטבח. זה הכל בנוגע לקומפלקס המגורים שלנו.

אם הזיכרון לא יבגוד בי, הייתי רוצה קצת לתאר את האזור הצמוד למקום מגורי. אתחיל מבית הדירות של נאפ (Napp). גרו שם רק יהודים, לרב עשירים. לא יהודי יחיד היה שומר הבית שגר בחדר שירות בלי חלונות.

מהצד החיצוני, ברחוב סובייסקי היו שתי חנויות, אחת מהן שימשה כמספרה של שפירו. בשנות ה-30 אדון שפירו זכה בהגרלה ממלכתית, קנה לעצמו בית ושם סידר לעצמו את המספרה. החנות השנייה היתה חנות לדברי ספורט. בעלי החנות הזאת היו שני האחים היימן (Heiman) שגרו באותו בית הדירות בקומה האחרונה. אחד האחים היה בעל מבנה גוף אתלטי ועסק באתלטיקה קלה. מהחצר שלנו, בזמן הגשם, תמיד יכולתי לראות איך אדון היימן מתיז על עצמו מי גשם, שעבורם בנה לעצמו

במיוחד מרזב מפת. מר היימן היה חבר פעיל באיגוד התעמלות וספורט "ביתר". האח השני לא התעסק בספורט. החנות היתה ממלכתו. אב לא היה, היתה רק אם שמאד דאגה לשני בניה.

בקומה ראשונה גר רופא ד"ר זוסמן (Susman) עם אשתו, בתו וכלבו, פודל לבן. תמיד לפנות ערב היה מטייל עם הכלב. איזה רופא הוא היה - איני יכול להגיד. אנחנו לא היינו מטופלים שלו כי לא יכולנו להרשות לעצמנו רופא פרטי. באותה הקומה גרה משפחת שוורץ, בעל ואישה עם בת ובן. לאדון שוורץ היתה חנות בדים. בנם שנסע לפלסטינה התיישב בקיבוץ תל-יצחק, באמצע הדרך, בין חיפה לתל אביב, שם הוא מתגורר עד היום, רק שאת שמו שינה שוורץ לברוך שרוני.

לבית המגורים נאפ היתה תוספת בנייה בה התגורר נוטי קפייבום (Nuty Kafejbom) ה"מאכער" של הקהילה, עם בנו הרווק מכלן (Mechlen). באותו מפלס, מעט רחוק יותר גר אחד מסוהרי בית המעצר ברחוב סטרייסקה (Stryjska), עם אשתו וילדיו. אמא שלנו היתה נותנת לאישה עצות גניקולוגיות ופעם אחת, עד כמה שאני זוכר, אפילו יילדה אותה. זה נתן לנו פרוטקציה מסוימת אצל הסוהר, דבר שבזמן ההוא היה נחוץ לא פעם.

חצי קומה למעלה היתה מערכת חדרים שהושכרה לארגונים או התאגדויות שונים. בזמנו היה שם איגוד מקצועי של ספרים ואני אפילו זוכר איך ארגנו ונהלו משם שביתה של הענף. אחר כך התמקם שם ארגון של הנוער הציוני.

בקומת הקרקע של תוספת הבנייה הזאת, היתה מאפייה לא פעילה, שהופעלה עם פריצת המלחמה, בספטמבר 1939. לחצר הפנימית של המבנה היו מגיעות, פעמים רבות, כל מיני להקות מאולתרות של נגנים וזמרים ש"ייצרו" שירים צובטי לב. דיירי הבית היו יוצאים למרפסות להקשיב באמפתיה לאומנים מעוררי רחמים אלה והיו זורקים להם פרוטות עטופות בנייר. לחצר שלנו, להקות מן הסוג הזה, מעולם לא הגיעו. גם מפני שהציבור היה שונה, חסר רגש למאמץ אומנותי וגם הפרוטות לא היו בעודף כדי שיהיה אפשר לזרוק אותם. עד כמה שידוע לי, מהדיירים היהודיים של בית הדירות נאפ, איש לא שרד חוץ מבניו שוורץ, אותו כבר הזכרתי.

לחלק מדיירי החצר שלנו היו תאי עץ לאחסון חומר בעירה לחורף. את העץ היו קונים אצל איכרים, קשור בצורת אלומות או גזרי עץ גדולים שהיו מנסרים וחוטבים לגזרי עץ קטנים יותר. לעבודה זאת פעמים רבות היו מפעילים קבוצות של אנשים צעירים, יהודים, במסגרת מה שנקרא ה"הכשרה". הם היו מכינים את עצמם לעבודות פיזיות עתידיות בארץ ישראל. לא פעם היו אלה נערים מבתים טובים ומבוססים שלא היה חסר בהם דבר. ככה זה, פעם היה קיים סוג כזה של אידיאליסטים. היום קוראים עליהם רק בספרים ושרים עליהם שירים.

כמו שכבר הזכרתי, החלק השני של החצר שלנו נסגר על ידי קיר אטום של בית. החלונות והכניסות של הבית הזה היו מצד של רחוב מהודר, רחוב פילסודסקי. גרו שם אנשים עשירים: רופאים, עורכי דין ונציגים אחרים של החברה הגבוהה של דרוהוביץ'. ביציאה מהחצר שלנו היה שער מעץ בעל שתי דלתות, דרכו יכלו להיכנס ולצאת עגלות סוסים. השער הזה היה צמוד לבית משפחת טטרסקי (Tatarski), לאומנים אוקראינים קיצוניים ומפורסמים, אנטישמיים ואנטי פולניים. היתה שם גם נפחיה פעילה באופן קבוע. מישוהו מהמשפחה עסק בנפחות. בבית שלטה טטרסקי הזקנה. אחד הבנים היה חולה שחפת, הוא ישב כל הזמן ליד חלון פתוח והיה יורק את ריאותיו לרחוב. אותנו, הילדים, הקטע הזה של הרחוב הפחיד והיינו עוברים אותו מהר בריצה. אחד האחים, בוגר הטכניון של לבוב,

מהנדס, היה אחר כך, בזמן הסובייטים, מרצה בבית ספר טכני. תמיד בחופש היה מגיע אח אחר עם ילדיו שהיה מורה בבית ספר אוקראיני. אצלם מצא פינה גיבן, פדיה (Fedia), דומה מאד לגיבן מנוטרדאם, קוואזימודו. הוא היה מתגרה בילדים ורודף אחריהם. בדירת טטרסקי גר גם מכוון פסנתרים עיוור שהיה מלווה תמיד על ידי בחורה צעירה. הוא הלך עם משקפיים כהים ופעמים רבות היה בודק מה השעה בשעונו עם המכסה. אותנו, הילדים, השעון הזה מאד סיקרן.

בעליית הגג של הבית הזה גרה משפחה יהודית ליברסברט (Liberswert), אם ללא בעל עם בת ומספר בנים. אחד מהם היה חבר נאמן של אחי שמעון. הוא היה שמאלני, היה לו קול טוב מאד ואולי בגלל השמאלנות הזאת הפך לעוזר חזן בבית כנסת. לאח הבכור היו כשרונות אומנותיים בציור. באחד הספרים מצאתי שברונו שולץ נתן לו מכתב המלצה לאחד המכרים שלו בפאריס. גברת ליברסברט היתה פעם בעלת עגלת באסטה עם ממתקים ב"שוק המרכזי". את המלחמה שרדה רק הבת. גורל השאר לא ידוע לי, קרוב לודאי שנרצחו בזמן הכיבוש הנאצי. בהמשך לצד שלנו ברחוב סובייסקי, היה בית מגורים לא גדול, הצמוד לבית נאפ. זה היה מחסן קש ושיבולת שועל השיך למשפחת מורגנשטרן (Morgenstern). במחסן עבדו האב והבן. האם ניהלה משק בית בדירה שנמצאה בעומק החצר. בשביל הקש ושיבולת השועל היו באים בעלי עגלות מסוגים שונים. משפחת מורגנשטרן נחשבה אמידה והם חיו חיים טובים. על הבן היו שמועות שהיה חולה ריאות וכנראה היה מרפא את עצמו בעזרת שומן של כלב.

פעם אחת, כששני הגברים היו עסוקים במחסן והאם היתה לבד בבית, התגנבו פנימה שודדים, סתמו את פיה בעזרת כביסה רטובה והתחילו לסרוק את הדירה בחיפוש כסף מזומן ודברי ערך. איך זה נגמר? אני לא יודע בדיוק, היא כנראה הצליחה לירוק החוצה את מחסום הפה ולהקים צעקות והשודדים הלא יוצלחים ברחו בפאניקה. יש לציין שבזמן ההוא, לרב לא היו רוצחים קורבנות של תקיפה, כמו שקורה היום. אם אינני טועה, כל המשפחה לא שרדה את המלחמה.

בהמשך לעסק של מורגנשטרן היה מיגרש של פסולת ברזל ישן, סמרטוטים, שברי זכוכית, ועוד "טובין" מהסוג הזה, דברים הנקראים היום: חומר מיחזור. הבעלים היו אב (יהודי אורתודוקסי עם זקן) ובן - וואגששאל (Wagschal). בשונה מאביו, הבן היה גנדרן חבוש כובע "בורסלינו" (כובע רחב שוליים) ולבוש חליפה תפורה לפי מידה. היו להם ספקים קבועים משלהם שסיפקו להם את הסחורה בעגלות סוסים מהעיר והכפרים.

גם אנחנו, הילדים לפעמים אספנו פסולת מהסוג הזה כדי לקבל תמורתה מספר אגורות. לרוב זה היה מסתיים בכך שאחד הבעלים היה לוקח את הסחורה שנאספה בעמל רב, ומבלי לשקול אותה, שופך אותה על ערמה כללית תוך כדי צעקות: "עופו מפה לפני שאתעצבן, כל זה גנוב אצלי!". לא קשה לדמיין מה חשנו בנפשות הילדותיות שלנו על שני הקפיטליסטים הנצלנים והמגעילים. אני רק יכול להוסיף שאם המשאלות שלנו המכוונות אליהם, שלא נאמרו בקול, היו בעלות עוצמה כלשהי, אז שני הנצלנים המגעילים האלה היו צריכים ליפול מתים לנגד עינינו.

בהקשר לוואגששאל הצעיר, אני נזכר באסון שפקד אותו בשנת 1939 בזמן השהות הקצרה של הגרמנים בעיר שלנו, (בספטמבר 1939 הגרמנים כבשו את כל פולין, אך שבוע או שבועיים אחרי כן הם פינו את החלק המזרחי של פולין, דרוהוביץ' בתוך זה, ומסרו אותו לרוסים, בהתאם לחוזה המפורסם: "הסכם ריבנטרופ-מולוטוב", כל זאת עד לפלישה הגרמנית לברית המועצות בקיץ 1941 -

המתרגם). ובכן, לדירתו הפרטית ברחוב פילסודסקי נכנסו כמה חיילים גרמנים ובאונס קבוצתי, חייתי חיללו את הגברת וואגשאל המסכנה. בעלה לא היה אז בבית, אחרת הדבר היה מסתיים במותו הודאי. אחרי המקרה הזה אמא שלי הייתה באה אליה כמיילדת כדי לעזור לה מבחינה גינקולוגית ולהקל, עד כמה שזה אפשרי. כל המשפחה הזאת נרצחה בזמן הכיבוש הנאצי.

בסמוך למגרש של פסולת ברזל היה בית עם ריצפה מאדמה מהודקת בחדר מדרגות. הגג היה מחורר, ובלילה אפשר היה לראות דרכו ירח וכוכבים. לא ניתן לתאר מה קרה שם כשירד גשם. גרה שם משפחה, את האישה כינו "מאיימעטל" (Majymetl) ואת הבעל "תופר תכריכים" (Tachrijchymssnado), הכינוי בא מפני שהיה תופר את הבדים בהם היו קוברים יהודים. הוא תמיד היה משוויץ שעוד אף לקוח שלו לא הגיש שום תלונה ולא בה בטענות. הוא חבש מגבעת מימי פראנץ יוזף, ותמיד מצץ קנה-מקטרת. היא, מאיימעטל, הייתה מוכרת תרנגולות שחוטות ב-"שוק הקטן". בחורף החזיקה בין הרגליים מה שנקרא: "פאייערטופ" (fajertop) - כלי עם פחמים לוחשות. מהסיפורים שלה אפשר היה להסיק שלפעמים נדף שם ריח חשוד. סופר שיום אחד הופיע אצלה בבית גובה מסים ומהדלת צעק: "הראי לי, גברת, כל מה שיש לך!". בלי לחשוב הרבה היא הסתובבה לאדון עם הגב והרימה את שמלתה עד הצוואר. הוא נבהל כל כך, עד שעף משם, כמו ירוי מתותח, ויותר לא הראה שם את פרצופו. היה להם גם בן עם משיכה לפוליטיקה. שני ההורים נרצחו בזמן הכיבוש הנאצי. על בנם לא שמעתי מאומה אחרי המלחמה.

אחרי הבית הזה הייתה, מה שנקרא: "ליקה" (lyka) (?) – המתרגם) שהובילה למטה, "לשוק הקטן". לליקה הזאת, מצד רחוב סובייסקי היה צמוד מבנה חד קומתי המיועד רק לחנויות. היתה שם, בין היתר, חנות לאביזרי עישון וממתקים, שהיתה שייכת לאדון בשם רודרפר (Ruderfer). אחת האחיות של האדון הזה קשורה לסיפור סנסציוני הבא: מסיבות כלשהן, כנראה רומנטיות, האחות הבוגרת הרעילה את עצמה בעזרת איזושהי תרכובת של גופרית. לנו, הילדים, סיפרו גרסה תמימה שהייתה זו גופרית שקולפה מראשי גפרורים. מה לעשות, הילדים האמינו בזה. והמבוגרים? אולי לא?

היא נלקחה לבית חולים, שם מתה אחרי זמן קצר. כנראה זמן קצר לפני מותה הסתובבו סביבה נזירות-אחיות מטפלות והמירו את דתה לקתולית-רומית. אם ניקח בחשבון שבחייה לא הצליחה כלל לחטוא כלפי דתה החדשה, אפשר להתייחס אליה כלקדושה, ומסיבה זו מקומה בגן עדן של מעלה מובטח. היטבילו אותה בשם: מאריה, ובכל רחבי העיר הדביקו מודעות אבל עם סימן צלב, והתכוונו לקבור אותה בבית קברות קתולי, בהתאם למנהגים הנוצריים. לכל המשפחה, ולחברה הדתית בעיר שלנו הייתה זו טרגדיה נוראה. הסתובבו אפילו שמועות שהתארגנה קבוצה כלשהי, שהייתה אמורה, כביכול, לגנוב אותה מבית החולים, ולטמון אותה בבית קברות יהודי, לפי דת משה. לא עזרו בכי, צעקות, התערבות הרבנות ומשא ומתן עם ההנהגה הנוצרית. קברו אותה בהתאם למנהגים הקתוליים. לאחר זמן מה הפרשה נדמה, והחיים חזרו למסלולם בדרוהוביץ' שלנו.

אח ואחות של מאריה הקדושה שרדו במלחמה. אולי בכל זאת, במידה מסויית, עזרה להם הפרוטקציה השמימית של אחותם הקדושה. כי היהודים מעולם לא היו בעלי קשרים ויחסים כאלה, לא בשמיים, ועל אחת כמה וכמה - על הארץ. היהודים תמיד היו מעונים, ולפי הדוגמות הנוצריות, עד עולם היו צריכים לרצות את עונשם על החטא הקדמון של דחית תורתו של ישו ואי גינוי הרומאים,

אלא עשו אפילו להפך: שמחו בשל צליבתו. בגלל החטא הקדמון הזה, אנחנו, בני הזמן הזה, צריכים לשלם ביוקר. אפילו היום, כאשר יש לנו כבר מדינה משלנו.

סובלנות לאמונות אחרות מעולם לא היה לנו בעודף. לעומת זאת, טענות אליהן היה לנו בשפע.

בצדו השני של רחוב סובייסקי נמצאו נכסים של "שבט" משפחת הופפינגר (Hopfinger). הדמות הבולטת ביותר בשבט זה היה אייזיק (Ajzyk). נמוך, מרכיב משקפיים, בעל גיבנת מקדימה ומאחורה. הם היו בעלי חנות לדברי ברזל, עם שלט גדול עם השם "אייזיק". החנות הייתה מאד משגשגת. חוץ ממנו היו עוד שני אחים: יונאס ומעחל (Jonas, Mechl) עם משפחותיהם. בקומפלקס מולנו גרו רק אייזיק ויונאס עם המשפחות. מעחל בנה לעצמו בית נפרד במה שנקרא "שראייירובקה" (Schreierowka) (אין לי מושג מה זה – המתרגם), שם גר עם משפחתו ועוד השכיר מגורים לאחרים. אייזיק, חוץ מהחנות היה עסקן קהילתי חשוב. ומילא גם תפקיד של גבאי "בבית הכנסת הגדול". הוא היה אב לשלושה ילדים: רוז'קה, יולקה, אנו'ה (בת גילי) (Ruzka, Julka, Andzia) אותה כינינו "מצצית" (בלי הפסקה היתה מוצצת אצבע). ממשפחתו של אייזיק איש לא שרד את המלחמה. יונאס היה דמות, לאמיתו של דבר, חסרת צבע. הוא עצמו לא שרד. מה קרה לשני ילדיו - אינני יודע.

מספר משפטים יש להקדיש למעחל. בסביבה שלנו קראנו לו: מעחל-בריון בגלל כוחו ואומץ ליבו. הייתה לו בת, סטלה, בן, איגנס בגילי ושני בנים בוגרים יותר: מונדק (מרקוס) ויולק (Stela, Mundek, Julek). מונדק היה בוגר יותר. בעקבות האב שניהם היו מאד לוחמניים, כל הסביבה - יהודים ולא יהודים לא העיזו להתגרות בהם. מונדק שיחק כדורגל, תמיד בהגנה, תחילה במועדון הספורט: גביאזדה" (כוכב – המתרגם) שנסגר מאוחר יותר במצוות השלטונות כי התעסק יותר מדי בפוליטיקה. מונדק, עם שניים מחבריו עבר למועדון מתחרה "ביתר" (Betar). תומכי ה-"גביאזדה" בעלי נטייה שמאלנית, ראו בזה בגידה. הם הלכו למשחקי "ביתר" שם שיחקה השלישייה, אבל כבר בצבעים שונים, של "ביתר", בעיקר כדי להפריע להם. זמן מה לאחר מכן, קבוצה כלשהי מתומכי "גביאזדה", "ניפחה" במכות בצורה רצינית את מונדק באיזה פינה חשוכה. במשך תקופה מסויית הוא הסתובב עם ראש חבוש בתחבושת. יתכן, שהאח הבוגר שלי, שלומקו לקח בזה חלק.

פעם אחת אחי השני, שמעון, מילא דלי מים ליד המשאבה. במקרה, שני צעדים מחנותו של הופפינגר, נתקל במעחל. הוא החליפו באחי שלומקו, העיף לשימון אגרופ בעין. כנראה פגע בעצב כי כל השנים שלאחר מכן העין הזו דמעה. היה הליך משפטי, אבל, להם בכל זאת, הייתה פרוטקציה טובה יותר מזו שלנו, כי לנו לא היתה בכלל. אני לא זוכר כיצד הפרשה הזו הסתיימה, בכל אופן לא לטובתנו. שמעון היה, במקרה זה חף מפשע.

מסיפורי אנשי דרוהוביץ' אני יודע שמעחל התנהג בצורה מאד אמיצה בימי הכיבוש הנאצי. אוקראינים מקומיים כלשהם שהיו מסוכסכים אתו מלפני המלחמה חיפשו נקמה ובאו להרוג אותו. הוא לא התמסר כל כך בקלות. הגן על עצמו בעזרת שרשרת כבדה, וזאת באומץ רב, הם לבסוף התנפלו עליו, כי היו כמה והכו אותו עד מוות. הוא לא נכנע בקלות, ועל כך מגיעה לו אחרי מותו הערכה. מונדק ויולק שרדו את המלחמה. שאר המשפחה נרצחה ע"י הפושעים הגרמניים.

דמות אחרת, מעניינת שהתגוררה בביתם של הופפינגר היה יהודי זקן עם פאות וזקן. כינו אותו "טרסידיקו ינק'לה". הכינוי בא מהעובדה שכל הזמן הוא היה מנענע בראשו ובכתפו מימין לשמאל ולהיפך. הוא היה חזק מאד במה שקשור לספרי הקודש, היה לו, יחד עם זאת זיכרון פנומנלי, הוא ידע

בעל פה מי, איפה ומתי נולד, מתי מת, היכן הוא קבור ומתי צריך להגיד עליו קדיש. היה גר עם שתי נשים, אני לא יודע מי משניהן הייתה אשתו, היו שם גם שני בחורות בגילי, בנות של מי? אני לא יודע. איש מהמשפחה הזו לא שרד את המלחמה.

ברחוב שלנו, סובייסקי, לא היה אספלט ואחרי הגשם היה הבוץ בלתי עביר. כדי להגיע לצד השני של הרחוב היה צורך ללכת לרחוב סטרייסקה (Stryjska) (שם היה אספלט, וגם פנית פרסה).

כ-30 מטר מנכסי משפחת הופפינגר היה רחוב פנימי רק להולכי רגל, שהוביל למה שנקרא: "בית הכנסת הקטן". משם אפשר היה להגיע ל"בית הכנסת הגדול". בתים בסביבה הזו יצרו ריבוע עם חצר פנימית, הבתים היו מאוכלסים בדלת העם, אם כי היו גם כמה משפחות שמצבן היה פחות או יותר סביר. החצר, יחסית גדולה, אבל קצת משופעת, שימשה, למרות חוסר שביעות רצונם של התושבים, כמגרש כדורגל. ככדור, לרוב שימש בלון ילדים, בעל קוטר של לא יותר מ-10 סנטימטר, או, פשוט "סמרטוטון" (אגד של סמרטוטים הקשורים יחד – המתרגם). כדורגל אמיתי היה בלתי ידוע באזור הזה. חוץ מזה, אם התושבים סבלו כדור קטן או "סמרטוטון", אז לכדור רגיל לעולם לא היו מסכימים. הם פחדו על שמשות החלונות.

מספר משפטים על אחת המשפחות ה"חשובות", זה היה גם סוג של שבט, משפחה אחת משותפת, ששמה האמיתי מעולם לא ידעתי. כולם הכירו אותם בכינוי: "קאק" (Kak). בשפה הפולקלוריסטית, האידישאית היו לזה משמעויות שונות. מקור הכינוי יכולה היתה להיות המילה "קאקא" או פשוט "חרא", איך שכל אחד רוצה. עובדה היא שכולם בכל מקום הכירו אותם כ"קאק", וזאת עשרות רבות של שנים, עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. כך, איכשהו, הכינוי כל כך דבק בהם שהם לא נעלבו מזה. אגב, בחלק זה של העיר לכולם היו כינויים כלשהם ולעיתים רחוקות היו נעלבים מכך, הדבר הזה הלך אחריהם עד הקבר ולפעמים רק אז היה מתגלה איך קראו לבן-אדם. במקרים רבים הכינוי בא מאילן יוחסין או משלח יד, מאיזשהו פגם גופני או ממקום המוצא. לפעמים זה בא מאירוע גורלי. במילה אחת – פולקלור שלם.

בחזרה לשבט "קאק", יש למנות את השמות הבאים: שפרינצי קאק (היא חשובה ביותר, מלכת ה"שבט"), מנדל קאק, חזקאל קאק, ביני קאק, פראדל קאק – וכולם ביחד "בני קאקיס" (כך במקור, בהמשך הכותב מסביר את משמעות המילה העברית: "בני" – המתרגם) (Mendl Kak, Szpryncy Kak, Bnei Kakiys, Fradl Kak, Byniy Kak, Chaskel Kak). על בעלה של שפרינצי לא ידעתי דבר. כנראה מת עוד לפני שנולדתי. אף על פי כן סיפורים רבים הסתובבו עליו. להלן כמה מהם: במהלך מלחמת העולם הראשונה, כאשר קוזאקים נכנסו לעירנו, נכנס קוזאק אחד תועה כרוח סערה לביתה של שפרינצי ושאל ברוסית: "קאק ואשה פמיליה?" יש לדעת שברוסית למילה "קאק" יש משמעות שונה לגמרי מאשר בשפה האידית. ברוסית "קאק" זה "איך". העניין הוא שהקוזאק המסכן פנה בשאלה: "איך קוראים לך?". שפרינצה, שלא ידעה מילה רוסית, בשמעה את הצליל "קאק", נתקפה בזעם והתחילה לצעוק באידיש: "שיתפגרו השכנים שלנו, שילכו לכל הרוחות – אפילו לקוזאקים הם היו חייבים לקשקש שמכנים אותנו 'קאק'!". פעם אחרת, באותם הימים, כאשר הגיעה ידיעה, שהקוזאקים נכנסו העירה, שפרינצה תפסה שני דליים ריקים ונעה לכיוון הדלת בעוד היא צועקת באידיש: "תראה איזה רעם ביום בהיר יפול עליהם דבר ראשון בבוקר, אני הולכת לחצות את דרכם עם שני דליים ריקים". אז בעלה צעק עליה: "שפרינצי! כל כך הרבה פעמים אמרתי לך שלא תתערבי בפוליטיקה, את עלולה

להביא עלינו אסון". לפי אמונה עממית לחצות את דרכו של מישהו עם שני דליים ריקים, ועוד מוקדם בבוקר, זה כמו לראות חתול שחור חוצה לך את הדרך: אסון בטוח. מספרים שלילה אחד שפרינצה התעוררה מכאבים חדים בחזה, היא העירה את בנה מנדל באומרה (באידיש): "מנדל, רע ליי", אז מנדל צעק עליה מתוך שינה: "שפרינצו! לך לשכב ואל תבלבל את המוח, בזמנים אלה לכולם רע".

מנדל, בנה של שפרינצה, היה גלב בבית המרחץ המקומי. באי המרחץ לעיתים קרובות "עבדו" עליו. פעם אחת כאשר הוא גילח לקוח לא יהודי, הם החביאו לו את התער. הלקוח, כבר מסובן, ותער אין. הוא מסבן אותו ומסבן, והתער איננו. הלקוח ערום, מתעצבן ומנדל כל הזמן מסבן אותו ומזמר באידיש: "פושעים, שודדים, מה אתם רוצים מחיי האומללים, תחזירו לי את התער כדי שאוכל להיפטר מהגוי. חבל לי על הגרושים האלה, וחוף מזה אני פוחד, רחמו עלי". הבדרנים ריחמו על מנדל שהגיע לכדי בכי, והתער נמצא. היה חוש הומור ללקוחות בית המרחץ.

אם כבר מדברים על בית המרחץ העירוני, אז אולי כדאי להקדיש כמה מילים למוסד הזה. קודם כל, לא כל אחד יכול היה להרשות לעצמו לשלם דמי כניסה. אבי לא היה הולך לשם. אחדים מחבריו המבוססים יותר, היו נלקחים על ידי האבות. לפעמים גם אני הייתי מצליח "להתפלח". חדר אדים ומיקווה (כך במקור - המתרגם) היו במפלס התחתון. בתנור היו מלהטים סלעי אבן עד שהאדימו, וכל זמן מסוים היו שוטפים אותם במים, דבר שהיה יוצר אדים. לזה היה שרת מיוחד. על הדרגשים העליונים היה קשה להחזיק מעמד. מקומות אלה היו מיועדים לבעלי שריר לב חזק. הם ישבו, צעקו אחד לשני, היכו את עצמם בחבילות זרדים מעץ אלון, ושטפו את עצמם במים קרים. בקומה העליונה של בנין בית המרחץ היה אולם נרחב לנופש. עמדו שם דרגשי עץ, עליהם אפשר היה לשכב ולנוח. הקירות מסביב היו מכוסים בארונות בגדים. עשירים יותר יכלו לשכור, מה שנקרא "תא בידוד". היו אלה תאים ננעלים של מטר על שני מטר, עם מראה ומתלה בגדים. בסמוך, במבנה נפרד היה מזנון. מכרו שם מנות של שעועית בצלחת, מלוחה, ומפולפלת מאד, וגם מכרו בירה קרה מחבית בכוסות זכוכית גדולות (halba). השעועית המפולפלת הזאת הייתה צריכה להגביר את הצמא, דבר שהביא רווח למזנונאי, והלקוחות השלימו נוזלים שהלכו לאיבוד בסאונה. באולם הכללי היה גם מסאז'יסט, שאת שרותיו אפשר היה לקבל תמורת תשלום נוסף. אפשר להגיד, שבית המרחץ היה מאין מקום מפגש חברתי. במידה מסויית טושטשו שם הבדלי מעמדות והשתייכות שבטית. בני אדם ערומים היו שווים. לביטוי: "בגד עושה את האדם" לא היה שימוש. רק אחרי היציאה מארמון תענוגות הגוף הזה, הכל חזר למצב היומיומי הקודם.

נוכחות רבה ביותר הייתה בימי שישי. בני האדם חזרו לבתיהם רעננים יותר, והתכונו להליכה לבית כנסת וקבלת שבת.

גם ביום ראשון בית המרחץ היה פעיל, אבל כבר עם אוכלוסיה שונה. רבים אז היו לא יהודים, וכאלה שהיו צריכים לשמור על עסקים סגורים ביום א'. קטגוריה מסויית של האנשים הלכה לבית מרחץ רק כמה פעמים בשנה - לפני חגים גדולים, כמו ראש השנה, פסח, יום כיפור. ומה בשארית השנה? התרחצו בקערות, או שטפו פנים וידיים, וזה הספיק להם. "עמד" לא ידע אז מה זה מקלחת. מקלחות היו רק בבתים עשירים אחדים. אגב, אותו דבר ביחס למקררים. כל אחד שמר על מוצרי מזון שלו בשיטתו הוא - בחורף תלה אותם מחוץ לחלון, בקיץ במרתפים נמוכים למי שהיה. מסעדות

ובארים השתמשו בגושי קרח המסופקים לפי תשלום מיוחד. כל ברכות הציביליזציה התחילו להתפשט רק אחרי מלחמת העולם השנייה.

בקשר למבקרים הלא סדירים בבית המרחץ, אני נזכר בסיפור הקשור באחד מהם. כל השנה הוא נהג ללבוש סוג מסוים של מקטורן על גופו, שהגן עליו מקור. פתאום נתקע לו בראש רעיון שהוא השאיר אותו איפה שהוא, או שאיבד אותו, הוא לא ביטל גם אפשרות שגנבו לו אותו (רק באיזה אופן? אם הוא כל הזמן לבש אותו, ועוד מתחת לחולצה). פעם אחת, לפני אחד החגים הנזכרים למעלה, הוא החליט ללכת לבית מרחץ. חזר משם ברקיע השביעי, וכבר מסף הדלת צעק לאשתו: "בלימה! (קראו לה רויטע בלימי (Rojte Blimy), אלוהינו מלא הרחמים, המקטורן נמצא!". מה שהתברר הוא שבבית המרחץ הוא התפשט ובזמן הורדת החולצה, המוחלפת לרוב בחגים, פתאום התברר: יש! כל אותו הזמן המקטורן היה עליו, על גופו, הוא לא שם לב אליו, לשינה לרוב לא היה פושט חולצה. כ-90% מבאי בית המרחץ לא שרדו את המלחמה.

כמו שכבר הזכרתי, הקטע הראשון, של הרחוב שלנו סובייסקי התחיל מרחוב סטרייסקה ואחרי כ-300 מטר הגיע להצטלבות עם רחוב: "ד'ר לאון רייך" (dr. Leon Reih). שם התחיל, מה שנקרא: "לאן" (Lan), רחוב בו לעוני ולדלות יהודית היה משקל מכריע. בפינה אחת היה פונדק של היילינג (Heiling) (מכרו שם וודקה), סוג מסוים של מקום מפגש (zabiegallowka), מקום אליו היו קופצים איכרים שהגיעו לשוק של יום ב', לשתיה וזלילה. את בעל המקום רצחו בזמן הכיבוש הנאצי, אותם איכרים שהוא השקה בוודקה. צעיר הבנים שלמד איתי בבית הספר, כנראה, ניצל ואחרי המלחמה התגורר בניו-יורק. היו שם עוד שתי אחיות ואח בוגר יותר, עליהם לא נודע לי דבר אחרי המלחמה.

בפינה הנגדית היתה מאפיה של פראיידה הלבד (Frajda Held). לרוב עבדו שם, יחסית, אנשים רבים (כנראה כ-30). מפעם לפעם היו פורצות שביתות. האופים דרשו שפור שכרם. בעלת הבית עצמה, פראיידה, הייתה אישה אמיצה ובעלת יוזמה. בלי בעל (מת מזמן) ניהלה את העסק, גידלה שני בנים ובת. אחד הבנים, הבוגר יותר, אלטר (Alter), עזר לאמו בניהול העסק. הצעיר יותר, מאיורקו (Majorku) (יותר מאוחר יוזק (Jozek), היה תלמיד "הגימנסיה הממלכתית". אחות בוגרת, רעחה (Recha), עוד לפני המלחמה נסעה לפריס והתגוררה שם באופן קבוע. מאיורקו-יוזק היה אדם מקסים, דבר שלא הפריע לו לנהל רומן קליל אם המשרתת שלהם, אוקראינית, כתוצאה מכך היה הריון וילד.

אמא פראיידה שילחה את יוזק לפריס, לאחותו. בינתיים החל (אני לא בטוח) דיון משפטי או הליך פישור. סיפרו שאמא פריידה הייתה מוכנה לשלם לאם התינוק סכום כסף גדול, יחסית לזמנים ההם, בתנאי שהיא תמסור את התינוק לתמיד. אם התינוק, כנראה, לא הסכימה. גידלה אותו בעצמה והעניקה לו השכלה. עד כמה שידוע, יוזק לא הכיר בילד הזה ושום קשרים מעולם לא היו לו עימו. מספורי אישיות שהייתה פעם מקורבת למשפחת הלבד נבע שהיא התראתה עם האם הזאת והבן אחרי המלחמה, אדם כבר בוגר, מהנדס בהשכלתו, גבר מרשים, דומה לאביו. בדיוק איך ומה - אני לא זוכר. יוזק סיים לימודי הנדסה בגרנובל בצרפת. בזמן המלחמה הגרמנים תפסו אותו והכניסו אותו לאושוויץ. בדרך הוא הצליח להימלט, עזרו לו בכך חברי המחתרת הצרפתית. הצליח להגיע לשווייץ שם בילה את כל המלחמה. כאן אעבור קצת קדימה, מעבר לשנת 1939. אחרי המלחמה הוא חזר לפולין וכמהנדס חשמל היה אחד הבונים של קו מתח גבוה שלזיה-לודז, דבר תמורתו קיבל עיטור צלב הזהב. לאחר זמן מה הוא נעצר בפרשה מפורסמת של אחים פילד (Field) (הרמן ונואל פילד היו אזרחים

אמריקאים בעלי נטיות שמאלניות. הם נעצרו בסוף שנות הארבעים ע"י שלטונות הקומוניסטיים בצ'כוסלובקיה והואשמו בהאשמות שקריות של ריגול. הסובייטים השתמשו בהם במשפטים מפורסמים נגד ראשי השלטונות הקומוניסטיים במזרח אירופה בתחילת שנות החמישים, רבים הוצאו להורג - המתרגם). כמעט שנה היה עצור עד לחקירה, ואחר כך שוחרר. כנראה הבחור היה בר מזל, כי בדרך כלל בפרשות מהסוג הזה היו "מפרקים" את האנשים (מוציאים להורג - המתרגם). מאוחר יותר הוא עבד במכון לחקר הגרעין. היה נשוי לוואלדה (Walda), היו להם שתי בנות. בורשה קיימנו קשרים חברתיים קרובים. בדירה שלהם ברחוב וילצ'ה (Wilcza) הכרנו אנשים מעניינים רבים. ב-1968 משפחת הלד עזבה את פולין ועברה לפריס. האחות רעחה נפטרה אחרי המלחמה בפריס. שם גם נפטרה אשתו של יוזק - וואלדה, ומספר שנים אחר כך - יוזק.

בחזרה לימים ההם - אמא פראיידה נרצחה ע"י הגרמנים. האח אלטר נעלם בזמן סערת המלחמה. מאחורי המאפיה של גברת הלד, בכיוון "לאן" היה "שלאכטו", כלומר בית מטבחים יהודי. שם שחטו תרנגולות, ברווזים ואווזים.

מאחורי המשחטה היה בית של משפחת קאמרמאן (Kamerman), שהיה שייך לסבא וסבתא של שנים מחברי: מושקו ואלטר (Moszko, Alter). הייתי בידידות קרובה רק עם מושקו. הבית הזה היווה משהו מאין "קיבוץ" משפחתי. גרו שם שלוש אחיות עם משפחותיהן, בן אחד - שולים (Szulim), אז עוד רווק, ובן שני גר בעליית גג עם משפחתו. הבן הזה היה בסכסוך מתמשך עם שאר המשפחה. אחת הבנות היפה יותר, מלכה, התחתנה עם בורסקי עשיר הרצלנגר (Herzlinger) היא נפטרה בזמן לידתו של בנה הראשון. הבת הבכורה, פרימציה (Frymicia), נשואה לאחד הבנים של פחח קסלמאן (Kesselman), הבעלים של בית דירות ברחוב פודבאלה (Podwale) וגרה בלבוב. היה להם בן: סיונה (Siuna), כל חופשת קיץ הוא בילה בדרוהוביץ', אצל סבא וסבתא, היינו מיוחדים מאד. המלחמה הפרידה בינינו. כל המשפחה מ-"לאן", פרט לשולים, נרצחה ע"י הגרמנים. אותו גורל פגע באמו של סיונה בלבוב. סיונה עם אביו יצאו מלבוב ממש בתחילת המלחמה, בשנת 1941 אביו של סיונה נעלם בסערת המלחמה.

באותו הרחוב בשם ל. רייך (L. Reich) הייתה "בית הכנסת הגדול". בנין מרשים מלפני כמה מאות שנים, בית הכנסת הזה נמנה על אחד העתיקים באירופה. מאחורי בית הכנסת היה "בית החולים היהודי", כנראה לא יותר מ-10 מיטות. מה ריפאו שם, ואיזה מין רופאים היו - אין לי מושג. בקצה הרחוב היה בית לוויית, שם רחצו את המתים, ומה שנקרא "בית הקברות היהודי הישן".

על משפחות אחרות ברחוב הזה אין שום אפשרות לכתוב, כי הם היו רבים מדי, זה היה לוקח יותר מדי זמן, וגם לא היה מקום ברשימות אלה. אני אזכיר רק את משפחת שנפלד (Schoenfeld): סוחרים בענף המזון, משפחת בנקנדורף (Benkendorf) ("קאצ'קיס" (kaczkiys): סוחר דגים, משפחת קיטאייגרודזקי (Kitajgrodzki): סוחר חטה, משפחת דוידמאן (Dawidman): סוחר עץ, משפחת פרומר (Fromer), ואולי עוד שניים שלושה סוחרים. במשפחות אלה, הילדים נשלחו לגימנסיה, רעב לא הראה שם את פרצופו, כמו שזה היה ב-90% של המשפחות האחרות ברובע הזה. הלאה הדרך כבר הובילה רק להירווקא (Hyrawka), בעוקפה את בית הקברות החדש.

בדרוהוביץ' הזו, שלנו, פעם היו לבטח הרבה יותר דברים מעניינים ודמויות מעניינות. עד כה לקחתי בחשבון רק את אלה מהסביבה המיידית שלנו. הסביבה, בה גדלתי והסתובבתי עד לספטמבר

שנת 1939, התאריך הרשום בהיסטוריה כתאריך של פריצת מלחמת העולם השנייה, ועוד שנתיים מאוחר יותר, כלומר, עד לפריצת המלחמה הסובייטית-גרמנית, כאשר נכנסתי לשנת חיי ה-17. כמו שהזכרתי בתחילת דברי, בעיר שלנו בלטו שלוש קבוצות לאומיות: פולנים, יהודים ואוקראינים. את המיעוט היוו האוקראינים. פולנים ויהודים, נדמה לי, יצרו איזון מסוים. מבחינה גיאוגרפית, אזורית כל אחת מהקבוצות האלה התרכזה בשכונות מסוימות.

מה שנקרא "לאן" (Lany) והרחובות הסמוכים: קובלסקה, סטולרסקה, גארבארסקה, ברודנה, וחלק תחתון של רחוב סובייסקי מצד סטרייסקה (Lan, Kowalska, Solarska, Garbarska, Brudna, Sobieski, Stryjska) היו התחום של דלת העם היהודית, ושל אלה שקצת טיפסו למעלה אבל איכשהו לא היו מסוגלים להחליט על עזיבת השכונה או שכנראה, הרגישו כאן טוב או שחששו משינויים. כאן הם הכירו את כולם, וכולם הכירו אותם. לא-יהודים קשה היה למצוא כאן.

המסה הבסיסית של האוכלוסייה הפולנית, זאת המבוססת ברמה בינונית, התרכזה יותר בפריפריה הירוקה: וויטובסקה גורה, 11 בנובמבר, לישיצ'אנסקה, קוזלובסקי, טרוסקאבייצקה, בוריסלאבסקה, פולנה (שניהם בחלקו), סייאנקביץ'. בשכונות האלה, לאחדים היו בתים קטנים בבעלות עצמית - פרי של עמל קשה של חיים שלמים. האוקראינים התרכזו בעיקר ברחוב סטרייסקה, כנראה הרחוב הארוך ביותר, של יותר מ-3 קילומטר, איבאנה פראנקי, קוליובי, ניז'ני, סניז'ני, שאשקביץ', יורי הקדוש, מלינקי (Stryjska, Iwan Franko, Kolejowej, Nizna, Sniezna, Szaszkevicza, Sw. Jura, na Mlynkach).

Upper class, כלומר, שכבת העשירים: קבלנים, סוחרים, רופאים ובעלי מקצועות חופשיים אחרים של כל שלושת הקבוצות הלאומיות, במילה אחת: "אינטרנאציונאל" שלם, חיו ברחובות ראשיים, בבתים, לרוב בעלי קומה אחת, עם מים זורמים, חשמל, שירותים, מקלחות, תנורים, ועוד דברים רבים שלא היו אצל "ההם", פשוטי העם יכלו לראות אותם רק בסרטי קולנוע.

שם, אצל ה-"עמד", בזמן הגשם השלוליות היו בלתי עבירות. כאן, אצל ה-"מיוחסים", הרחובות מצופים באספלט או מרוצפים בקוביות אבן, מדרכות מצופות בלוחות אבן, כל כמה מטר עצים שתולים וכו', וכו'. על הרחובות האלה נמנו: פילסודסקי, מיצקביץ', סיאנקביץ', סובייסקי (המספרים הגבוהים יותר), חלק של צ'אצקי, מספרים התחלתיים שלסטרייסקה, פלצ'ארובקה, שופן, סלובאצקי, וכמה אחרים (Pilsudski, Mickiewicz, Sienkiewicz, Sobjeski, Czacki, Stryjska Pelczarowka, Szopen, Slowacki).

"כיכר השוק הגדול" היה יותר קוסמופוליטי, עם רוב לאוכלוסייה יהודית. היתה לו צורת ריבוע, עם בית העירייה עם ארבעה נשרים ומגדל תצפית באמצע, מיגדל הנראה כמעט מכל מקום מרוחק, וכבאי הצופה למוקד אפשרי של שרפה. דבר יחיד שלא היה, זו תרועת החצוצרה מהמגדל, כל שעה, כמו שזה היה בקראקוב (עיר הבירה העתיקה של פולין - המתרגם). מה שהיה, ומאד שימושי, אלה לוחות שעון גדולים, בעלי ארבע צדדים, המצלצלים כל רבע שעה ובשעות עגולות. מוארים בלילה, הם נראו ונשמעו למרחוק. אנשים רבים מהשכונות העניות השתמשו בשעון הזה, כי לא כולם יכלו להרשות לעצמם שעוני בית, ועל אחת כמה וכמה, שעוני יד. לאחדים בני המזל שבדלת העם היה לפעמים מזל לרשת מסבא שעון כיס עם מכסה נפתח, ולפעמים, אפילו, עם מוזיקה. אני, למשל, את השעון הראשון קניתי לי רק אחרי המלחמה בשנת 1946 בכסף שהרווחתי. מה שנשאר לי בזיכרון, זו ערוגת הפרחים

המטופחת בצורה נפלאה, בכניסה לבית העירייה, ערוגה עם סמל של דרוהוביץ' מפרחים (9 חביות מלח בתוך מגן עם ראש עם כתר).

בבניין העירייה התמקמו שלטונות מוניציפאליים, ומשרדים שונים. מעולם לא הייתי שם בפנים. בחלק החיצוני של הבניין היו איזה שהן חנויות. מה שנשאר לי בזיכרון זו מגדנייה מאד אקסלוסיבית של באבראי (Babraj), בית המרקחת של אוברוביץ' (Obrowicz), מספרה בה ביקרו אישים מקומיים ו-V.I.P. לצד אחד של הקומפלקס המרובע, מול רחוב מאלא (Mala), היתה צמודה כיכר המרוצפת בלוחות אבן. התקיימו שם, לפעמים, אספות עם או הפגנות שונות. מה שלא היה, זה בתי שימוש ציבוריים. אחד כזה הוקם, כנראה, אחרי המלחמה (?), ביחד עם מגרש מכוניות, בפינת רחוב קובאלסקי (Kowalski).

בשנים האחרונות שלפני המלחמה, לפני חג המולד, היו באים סטודנטים של פוליטכניקום של לבוב ואוניברסיטה ובכיכר השוק שלפני בנין העירייה, היו מוכרים קרפיונים. זה שימש תחרות למוכרי דגים יהודיים ב"שוק הקטן", תחרות לא כל כך מסחרית, כי להרוויח מזה, הם פשוט לא ידעו, אלא זאת היתה תחרות בעלת גוון אנטישמי - במסגרת המבצע: "אל תקנה אצל יהודי". אני זוכר גם כרזה מתנפנפת ברוח: "קאסיה, מריה, ורוניקה קנו דגים אצל סטודנט". למהומות מיוחדות זה לא הגיע. הציבור הלא יהודי התייחס לזה, לאמיתו של דבר, בסלחנות ואדישות. כנראה, הסוחרים היהודיים ידעו לשווק את תוצרתם בצורה אטרקטיבית יותר וביתר מומחיות. אירוע זה התקיים רק שנה אחת. יותר הסטודנטים לא הופיעו. ובכלל דרוהוביץ' לא היתה קרקע להתפרצות מריבות לאומיות מהסוג הזה.

מסביב לכיכר השוק הייתה רשת חנויות, רובן יהודיות. לא-יהודיות היו במספר זעום. מה שזכרתי, זה רק בית המרקחת של טוביאש (Tobiasz), חנות ממתקים של וסולובסקי (Wesolowski) (לפי השמועה: אוקראיני עם אשה יהודיה (?)) וחנות ענקית של באט (Bat).

מהחנויות היהודיות, הבולטות יותר, נשארו לי בזיכרון החנויות הבאות: חנות נעליים, "דל-קא" (Del-Ka), חנויות טקסטיל: סאנדהאוס (Sandhaus), האחים מונצר (Muntzer), וגנר מלודשי (Wegner Mlodszy), חנות סידקית של ל. שרייר (L. Schreier), מחסן מוצרי כתיבה המחובר עם בית דפוס של מ. ורדינגר (M. Werdingier) חנויות למוצרי ברזל - ד. הורוביץ (הבעל של דודת), דינסטאג, אדלר (D. Horowitz, Dienstag, Adler), חנויות עיתונים של טונג (Tuneg) (פגשתי אותו אחרי המלחמה בניו-יורק), חנויות ביגוד של הירשהורן ובק (Hirshorn, Beck), ועוד רבים אחרים.

איזכור מיוחד מגיע לחנות נקניקים פינתית של מ. סגל (M. Segal). לפינה הזו קראו "סגלובקה". כל הנוער הפוליטי, השמאלני נהג להתאסף שם. משם היו מתפשטות ידיעות: אלה האמיתיות, חצי אמיתיות, ושקריות, שם אפשר היה לשאוב אינפורמציה מי, מה, עם מי, לפגוש אנשים, ועוד דברים רבים אחרים. האם המשטרה הכירה את הפינה הזו? לא יכול להיות שלא. האם סבלה אותו? את זה רק היא יכלה לדעת.

כל הריבוע של השוק שימש כשדרה לטיולים רגליים. צעירים ופחות צעירים היו נפגשים שם, וסובבו את המרובע אין ספור פעמים. באחד הפינות - השוק על שם מיצקביץ' (Mickiewicz) - היה בית מגורים של וגנר מלודשי (Wegner Mlodszy) משם הדרך סבבה לרחוב מיצקביץ' (Mickiewicz), (לפנים סאמבורסקה (Samborska) רחוב אקסקלוסיבי, המכונה "קורס" ("Cors")). שם טיילו האזרחים

המכובדים, לבושים היטב, מצוידים במקל הליכה, וגם תלמידי גימנסיה משני המינים. איפה שהוא באמצע הרחוב הזה היה "בית הפועל", מקום מושב של פ.פ.ס. (P.P.S. - המפלגה הפולנית הקומוניסטית), שנשמר על ידי חברה זקנה וצולעת. היא הייתה לא רק שומרת, היא הייתה מעודכנת בכל מה שקרה בתוך המבנה הזה. ממול, בצד שני של הרחוב היה "הבנק הפולני", החשוב ביותר בעיר, אליו היו מביאים מ-"תחנת הרכבת הגדולה" כסף מזומן בשקיות, על עגלת סוסים שטוחה המלווה ע"י שוטרים חמושים. שדירות בנקים, בזמני, לא היו. בבנק הזה הייתי פעם אחת בחיי, כאשר קיבלתי מדודה מאמריקה במכתב 2 דולר כמתנה ליום הולדתי ה-13. אני זוכר שערך הדולר היה אז 5.25 זלוטי.

בהמשך לרחוב מיצקיביץ' (Mickiewicz) היה "הגן הציבורי" עם בית ספר לבנות על שם המלכה יאדביגה. בצד שני של הרחוב, ממול, היה בית-ארמון של ראש העיר ראיימונד יארוש (Rajmund Jarosz). רחוב זה, המרוצף בקוביות אבן, היה מטופל תמיד תוך הקפדה על ניקיון. כיכר השוק היתה מצופה אספלט. בחורף, בימי כפור עזים, היו מתקנים בכיכר סלי ברזל עם גחלים לוחשות, כדי שאנשים עניים יוכלו להתחמם, לעמוד ולשוחח. בבתיים לא היה חומר דלק. בפינה האחרת של הכיכר היתה כנסייה רומית-קתולית עם משטח נרחב, עם עצי ערמונים וגדר מתכת המקיפה אותה. באותה הפינה היה בית בו התגורר אדם מוכז בעצמו ומוכר היטב (רק אחרי מותו), צייר (לפנים מורה לציור) – ברונו שולץ (Bruno Schulz) (ברונו שולץ היה מורה לציור של אמי ודודתי. הוא הותיר עליהן רושם עז ביותר - המתרגם).

בצדו השני של כיכר השוק, ברחוב טרוסקאבייצקה (גרונוואלדסקה) ובוריסלאבסקה (Truskawiecka, Grunwaldzka, Boryslawska) הייתה כנסייה יוונית-קתולית. בימי ראשון ושני הכנסיות היו תמיד מלאות מאמינים.

רחוב טרוסקאבייצקה הוביל "מכיכר השוק", דרך גורקה (Gurka) לטרוסקאבייץ' (Truskawiec) ולכפרי הסביבה של דרוהוביץ': סטבניק וסולץ (Solc, Stebnik). רחוב בוריסלאבסקה הובילה מה-"כיכר", דרך "מלינקי" (Mlinki), או "השער העליון" (Gorna Brama), לבוריסלאב (Boryslaw). שני הכבישים היו רק בחלקן כבושות ולא מצופות אספלט (בוריסלאבסקה). טרוסקאבייצקה מצד "הכיכר" היתה בחלקה מצופה בקוביות גרניט.

הזכרתי קצת את בתי הכנסת. בית הכנסת המרכזי, הגדול ביותר והחשוב ביותר היה ב"לאן" (Lan). השני בגודלו, חשיבותו, ומעמדו החברתי היה "עושה חסד" (כך במקור, במבטא אידישאי - המתרגם) ברחוב פילסודסקי, פינת קראשבסקי (Pilsudski, Kraszewski). אליה השתייכו לרוב אנשים עשירים ומבוססים. איך אבי הגיע לשם - אני לא יודע. מבוסס הוא מעולם לא היה, על עושר אין בכלל מה לדבר, לפחות בזמני שלי - עד כמה שאני זוכר. יכול להיות שהיו אלה שאריות מזמנים טובים יותר, כאשר הוא עבד והתפרנס לא רע. כי תשלומים לבית הכנסת היו כנראה לא קטנים. כל שאר בתי הכנסת של דרוהוביץ' היו אלה בתי תפילה פרימיטיביים יחסית, (שטיבליס), מפוזרים בכל רחבי העיר. היו שני בתי קולנוע בדרוהוביץ': קולנוע אומנות וקולנוע ואנדה (Wanda), (לפני כן וואבל (Wawel)). כרטיסי כניסה לילדים ממעמד, היו די גבוהים. לקולנוע לא הייתי מקבל כסף, ובנקודה זו הייתי צריך להסתדר בעצמי על ידי שירותים שונים לאחי הגדולים, או ע"י איסוף פסולת וכדומה. קופאת בקולנוע היתה מכניסה אותנו תמורת 25 אגורות, כאשר הכרטיס הזול ביותר (מקום 3) עלה 50

אגורות. לפעמים אחד האחים הגדולים היה לוקח אותי לקולנוע. אינני זוכר אם אחד ההורים הלך אי-פעם לקולנוע.

אולמות תאטרון היו שניים: אחד "סוקול" (Sokol), בבנין שנקרא "בית הצלף" (Dom Strzelecki), בנין שהכיל איגוד ספורטאים, בעל אותו שם. השני, שנבנה זמן מה לפני המלחמה "בית הלגיונר-הצלף" (Dom Legionowo-Strzelecki), האולם נבנה בחלקו על שטחו של "הגן העירוני" עם כניסה חזיתית ישירות לרחוב מיצקיביץ'. היו באים לכאן להקות שחקנים שונות מכל רחבי פולין, ביניהם כוכבים מהמעלה הראשונה: לודה הלמה, הנקה אורדונובנה, מירה זימינסקה, אוגניוש בודו, מקהלת דאן, ורבים אחרים (Loda Halama, Hanka Ordonowna, Mira Zuminska, Eugeniusz Bodo, Chor Dana). היו מציגים שם, מפעם לפעם, מחזות יהודיים עם אידה קאמינסקה (Ida Kaminska). ממדקלמי שירים אני זוכר רק שם: יוזף קאמן (Jozef Kamen). אני נזכר גם בהופעה של להקת שחקנים חובבים "קולטור ליגי" (Kultur Ligi) בשפה האידית: "קאייטן" ("אזיקים"). כרטיסי כניסה היו בכלל לא זולים, אנשים בכל זאת נכנסו, כי רצו, באיזו שהיא צורה, לספק את הרעב האומנותי.

חוץ מבית קפה בובראי שבבנין העירייה, היה גם בית קפה של שולץ (Szolc), בו תזמורת לא גדולה ניגנה מוזיקת ריקודים, מזמן לזמן היה מתקיים בבית הקפה הזה five-clock, למרות שרוב האוכלוסייה לא ידעה מה זה, ואיך אוכלים את זה.

היו מספר בתי מלון: "אירופאי" (נחשב לטוב), של שכטר דפנדאנצה (Szechter, Dependance), וגם בית מלון קטנטן בעל השם היומרני: "אסטוריה". לפי קריטריונים של היום הם היו, יותר, בעלי מספר כוכבים שלילי. בבית המלון "אירופאי" התאכסן פעם זאב ז'אבוטינסקי עקב חתונתו של מנחם בגין (1937?), מנהיג "ביתר" בכל פולין, עם אחת הבנות של עורך דין ידוע מדרוהוביץ': ד"ר ארנולד (Dr. Arnold). בגין בזמן הזה, היה משלים התמחות לאחר לימודיו האוניברסיטאיים אצל עורך דין ארנולד, וכנראה, גם היה גר אצלו. החתונה התקיימה בטרוסקאביץ (Truskawiec) באחד מבתי ההארחה שם. בדרוהוביץ' האורחים הנכבדים התקבלו על ידי קהל ביתרים בחולצות חומות, נדמה לי, על סוסים (כמובן מושאלים למטרה זו). המשטרה המקומית שמרה על הסדר. לעליזה, (אז קראו לה אחרת, יותר בפולנית) הייתה אחות תאומה שאני לא זוכר את שמה, ושנרצחה באושוויץ.

פעם בשנה בא לעיר שלנו קירקס סטאניבסקי (Staniewski), והקים את אוהלו בעל ארבעת התרנים בסטאבישץ' (Stawiszcz), מול תחנת מכבי האש. היו בעלי חיים רבים, ליצנים, בסך הכל כיף לילדים וגם למבוגרים.

למכבי האש הייתה תזמורת מפוארת משלה. היא ניגנה כרגיל בחתונות ובחגים מדיניים: 3 במאי, וב-11 באוקטובר, לפעמים היא גם ניגנה בלוויות של אישים מקומיים.

היו חמישה בתי ספר יסודיים של שבע כיתות. בית הספר על שם קונארסקי (Konarski) לבנים (הוא נקרא "בית ספר אדום", על פי הצבע של הציפוי החיצוני), בית ספר על שם אוז'שקובה (Orzeszkowa) לבנות, בית ספר על שם מיצקיביץ' (Mickiewicz) לבנים (הוא נקרא "בית ספר לבן" על פי צבע הציפוי החיצוני), בית ספר על שם המלכה יאדביגה (Krolowa Jadwiga) לבנות, בית ספר על שם קולונטאי (Kollataj) לבנות ובנים ברחוב סטרייסקה, די רחוק ממרכז העיר. הלימודים היו חובה וחינם. בלי ערמה של תשלומים מוסוים, יחסית גבוהים, כמו שזה קורה היום, דבר שאתו לא כל המשפחות מסוגלות להתמודד, במיוחד אלה בעלות שניים, שלושה או יותר ילדים בגיל בית ספר. כל זאת למרות

הצהרות צעקניות ודמגוגיות של שר החינוך הישראלי שלימוד בבית ספר יסודי הוא חינוך. בבית ספר, בזמני, היו נותנים לילדים שנוקו לכך, בהפסקה השלישית, הגדולה כוס קקאו חם ולחמניה.

בתי ספר תיכון, כולם פרטיים ובתשלום, אם כי חלקם עם הנחות לתלמידים עניים, היו ששה (כלל לא מעט). גימנסיה ממלכתית על שם ולאדיסלב יאגלו (Wladyslaw Jagiello) (הסמל מגן עם מספר 552) לבנים, קיבלו אליה גם יהודים - לא ידוע לי האם לפי קריטריונים של הקצאה. סטודנטים יהודיים היו לא מעט - זאת עובדה. כמה היה התשלום החודשי - אינני יודע.

גימנסיה ברחוב שבצ'נקו (Szewczenko), נדמה לי שלבנים ובנות (הסמל מגן עם מספר 626). אני לא זוכר את גובה התשלום. גימנסיה מסחרית - שם, סמל, וגובה התשלום אני לא זוכר. גימנסיה אוקראינית על שם איבאן פראנקו (Iwan Franko), נדמה לי לבנים ובנות, ברחוב סניאז'נה (Sniezna), גם במקרה זה אני לא זוכר את הסמל והתשלום. בכל זאת אני משער שקבלה ותשלום היו נוחים וליברליים כי למשפחות אוקראיניות היה חשוב שמוסד הלימודים הזה יתקיים וישגשג, וגם שיתפתח מבחינה מספרית. לשון ההוראה הייתה, כנראה, אוקראינית, היו שם תלמידים רבים מכפרים באזור דרוהוביץ'. אני משער שבאיזו שהיא צורה הוא היה מסובסד ע"י ארגונים אוקראינים.

גימנסיה לבנים ובנות יהודיים על שם לאון סטרנבאך (Leon Sternbach), ברחוב שאשקיביץ' (Szaskiewicz) (סמל מגן 625), השם המקובל: בלאטה גימנסיה (Blata Gimnazjum), לפי שמו של המנהל. אינני זוכר את גובה התשלום. מה שאני כן זוכר שהיו הנחות לתלמידים לא אמידים, בעלי ציונים טובים בלימודים.

גימנסיה וסמינר למכונאות, או מה שנקרא: "בית הספר הטכני" לבנים (סמל מגן 175), היה מרוחק ממרכז העיר עד רחוב ראניובייצקה (Raniowiecka), סמוך למסילת ברזל, ליד "התחנה הגדולה" (של הרכבת). שכן הלימוד היה גבוה, כנראה, 50- זלוטי לחודש. גם הרמה היתה גבוהה. למקצועות רבים היו שוכרים מרצים, ולפעמים פרופסורים מהפוליטכניקום של לבוב. היו מגיעים ברכבת, כי מכוניות לא היו נפוצות אז כמו היום. בית הספר הזה היה, במידה רבה, מכוון להכנת טכנאים לתעשיית הנפט בדרוהוביץ', בוריסלאב, ואפילו לשדות הנפט האחרים (יאסלו, קרוסנו, גורליצה. (Jaslo, Krosno, Gorlice)). לבית הספר הזה היו מקבלים אחרי שבע כיתות של בית ספר יסודי, בניגוד לבתי ספר תיכון, אליהם היו הולכים אחרי שש כיתות. המנהל, או אולי הבעלים, היה המהנדס צ'אייקה (Czajka). בית הספר הזה היה המטרה של חלומותיי הכמוסים ביותר.

בכל הסמינריונים ובתי הספר התיכוניים היתה תלבושת אחידה לבנים ובנות, עם סמל מגן עם מספר בית הספר (על זרוע שמאל). לבנים היתה חובה חבישת כובע מצחייה עם סמל בית הספר. בנות חויבו בכומותות.

כל בתי הספר התיכוניים הנזכרים היו בעלי הסמכה ממלכתית למתן תעודות בגרות, שאפשרו הגשת בקשה לכניסה לקבלה למוסדות להשכלה גבוהה - אוניברסיטה וטכניון.

תחבורה ציבורית כשלעצמה בעיר שלנו לא הייתה. התנועה הייתה מוגבלת לכרכרות סוסים (fiakry), מוניות, וכמות קטנה של אוטובוסים. כל זה היה בידיים פרטיות, ללא כל תמיכה או סיבסוד מצד שלטונות העירייה. לבוריסלאב וטרוסקאביץ נסעו אחד משלושת אמצעי התחבורה הנזכרים. לבוריסלאב אפשר היה גם להגיע ברכבת, דבר שלא היה כל כך נוח עקב המרחקים הגדולים של תחנות רכבת ממרכז העיר. לטרוסקאביץ כבר לא, כי הרכבת לא הגיע לשם. בני אדם גיחכו, שבוריסלאב זה

כבר סוף העולם, כי שם נגמרה מסילת ברזל. דרוהוביץ', לעומת זאת, היתה מאד גאה בכך, שלאן שלא יתכוונו להגיע אנשי בוריסלאב - לפריס, ניו-יורק, רומא או ברלין - תמיד זה חייב היה לעבור דרך דרוהוביץ'. אוטובוסים, והם היו מעטים מאד, היו שייכים לחברות מויאק וברנסטיין (Mojak, Berenstein). לוחות זמנים לא היו. אם עומס הנוסעים היה מספיק, אז היו יוצאים לדרך. כל הנסיעה נמשכה חצי או שלושת רבעי שעה. בכרכרה זה היה קצת יותר ארוך. ללבוב היו נוסעים ברכבת (101 קילומטר). בשנים אחרונות הופעלה, מה שנקרא: "לוקס טורפדו", אבל זה כבר היה לוקסוס שלא מן העולם הזה. איך שהוא אני לא יכול להיזכר שאנשים מהמעמד שלנו נסעו ללבוב בכלי התחבורה הזה, הסופר מודרני לזמנים ההם. לישובים הקרובים לעיר ולכפרים שבסביבה לא הייתה תחבורה ממונעת. נהגו לנסוע לשם בכרכרות מושכרות, או עגלות סוסים מזדמנות. אנחנו, הילדים, הלכנו, כרגיל, ברגל. במה שנוגע לי, לפני המלחמה לא הייתי בלבוב. למרות שהתחשק לי מאד. לעומת זאת, אחרי המלחמה, הייתי ברוב בירות אירופה, בשני אמריקות - צפונית ודרומית - אבל ללבוב איך שהוא לא יצא לי להגיע. פעמים רבות נסעתי בשליחות למוסקבה (מטעם מקום עבודתו בוארשה - המתרגם), אבל ללבוב לא יצא לי לקפוץ, וזאת למרות שהיה לי שם אח. למה? אין לי הסבר. בדרוהוביץ' שאחרי המלחמה גם לא הייתי. אבל זה כבר בכוונת תחילה. בזיכרוני נשארה דרוהוביץ' הישנה, דרוהוביץ' שנרצחה, שהושמדה, דרוהוביץ' שמתה. והחדשה, שכביכול, הוקמה על חורבותיה, דרוהוביץ' החדשה, הספוגה בדם אנשים יקרים וקרובים ללבי – לא עניינה אותי. פשוט לא רציתי לטשטש בזיכרוני את התמונות הישנות. יכול להיות, בעצם אני יודע זאת לבטח, שלא הייתי יכול לרשום את כל זאת, כמו שאני עושה זאת עכשיו.

נוסטלגיה מוזרה? אני יודע? אין לי מושג. האם לדרוהוביץ' הזאת, שלפני המלחמה היו אפשרויות בילוי? לאנשים לא עמידים מהמעמד שלנו, סביר שלא. אלה מהמעמד הבינוני נסעו בקיץ לפודבוז'ה, מונוסטז'יסק, קרופיבניק (Podbuze, Monosterzysk, Kropiewnik) ועוד לאיפה שהוא. הם שכרו אצל האיכרים המקומיים חדר, לקחו אתם כלי מטבח, גיגיות, כלי מיטה, חלקם גם מוצרי מזון - כל דבר שהיה הכרחי להישרדות של 3 או 4 השבועות האלה. מיקמו את עצמם, לרוב, בקרבת נחל קטנצ'יק, או שלולית, חורשה, אליה לא תמיד היתה גישה, כי היא היתה רכוש פרטי של איזה אציל מקומי או בעל אדמות, ונשמרה ע"י שומר יערות במדים עם רובה אמיתי וכלב. לפני הנסיעה התקיימה שקילה משפחתית על מאוזני משקלות אצל מורגנשטרן (Morgenstern), ואחרי החזרה, על אותם המאזניים. אז, לא כמו היום, נסעו לנופש כדי לעלות במשקל, ולא לרדת. לילדים היו דוחפים אוכל, ולא נהגו בקמצנות גם כלפי עצמם, כי זו הייתה המטרה הקדושה, לעלות במשקל ועל ידי כך לאגור כוחות לשאר ימי השנה. אם המאזניים לא הראו תוספת - זמן וכסף נחשבו למבוזבים. הבעלים, ראשי המשפחות, לא העזו להפקיר את עיסוקיהם והיו מגיעים רק ליום, יומיים. משפחתי מעולם לא בילתה חופשות כאלה. היא לא יכלה להרשות זאת לעצמה.

אנחנו, הילדים, "בילינו" בהליכה לרחצה לנחל-זרזיף שנקרא "סקיביצה" (Skiebicze), כשמונה קילומטר מחוץ לעיר. היו עוברים דרך הירבקה (Hyrawka), לאחר מכן היה צורך לחצות שני יערות, ולהפעיל טוב-טוב את העיניים כדי לא להיתקל בשומר היער. אחרי הגעה מוצלחת לזרזיף היה צורך לחצות גשרון - בול עץ המחבר את שתי הגדות שגובהן בנקודה זו ארבע מטר. היה מעקה פרימיטיבי רק בצד אחד של הגשרון. זה היה קצת מפחיד, אבל דרך חזרה כבר לא הייתה. היה צורך לעבור בלי

לעצום עיניים. הנחל היה ברוחב של ארבעה מטרים, המים הגיעו חצי מטר מעל לפופיק, לפעמים ליד הגדה היו בורות בוגדניים. האם מישו טבע שם? כנראה שלא. אם כי, בעצמי ראיתי שאחד הבנים נפל לבור כזה, והיה צורך "להציל" אותו משם. רוב הדרך עברנו יחפים. חבל היה על הסוליות. בדרך חזרה, בוגרים, שכבר עבדו איפה שהוא והרוויחו קצת, היו נכנסים לפונדק של וואייפלד בהירבקא (Weinfeld, Hyrawka), ושם היו מתכבדים בגרגירי יער עם שמנת ולחם שחור, כפרי. הרוב, אפילו בין מבוגרים, היו בדרך כלל בלי עבודה, ובלעו את רוקם, כמונו הילדים. לפעמים היו כאלה שעבדו בעסק משפחתי, ומכאן שהיו עמוסי מזומנים, ולכן שילמו עבור חבריהם המובטלים.

בצידה השני של העיר, מצד הגבעה (Gorka) ומפעל רעפים, עבר נהר טישמייניצה (Tysmienica). נהר כזה אמיתי, שהופיע על מפה, רק שמלוכלך משפכים של בתי זיקוק. להתרחץ בו היה מסוכן, היו יוצאים ממנו עם תחת שחור קשה לשטיפה. קצת רחוק יותר היה יובל קטנטן של זרזיף ברוחב של מטר - מלינובקה (Mlynowska). המים בו היו, אומנם זכים, אבל התחתית מכוסה באבנים, עם גרגירי זפת מודבקים בהן. משם גם היו יוצאים עם תחת מלוכלך, קשה לניקיון. מה אפשר היה לעשות? לא רחוק משם הייתה בריכת שחייה של מועדון ספורט: "יונק" (Junak). שם היו צריכים לשלם דמי כניסה, ואצלנו הכסף לא היה בנמצא. הבריכה הייתה די גדולה. החזיקו שם מציל קבוע, ברנש נחמד, שמו היה מאלץ (Malec). טובעים רבים לא היו שם, כך שאדון מאלץ רוב הזמן ניהל פלירטים עם עלמות נאות. הוא עצמו היה לעניין, ואולי בגלל זה החתיכות הסתערו עליו ב"עדרים". בכל זאת, לפעמים היו מגיעים "שוויצרים", שחיינים חלשים שחדרו למים עמוקים. אדון מאלץ חילץ אותם מהצרה. חלקם, לאחר מכן היו מתפארים לפני חברים. כאילו היה על מה.

היו בעיר שלנו חבורות בריונים. בנקודה זאת החלוקה היתה יותר לאומית, אם כי ללא ניחוח אנטישמי. היתה קבוצה פולנית, שמות אחדים נשאו בזכרוני: מייטק גאלושקה, קובה פיליפקו, פראנעק דומאנסקי, אחים זאלוצקי, מונדק באדאק, טאבאקרניק וכמה אחרים (Mietek Galuszka, Kuba Filipku, Franek Domanski, bracia Zalusczy, Mundek Badak, Tabakiernik).

מצד שני הייתה קבוצה יהודית, שהונהגה ע"י פישל-סטפאן (כינוי) (Fiszl-Stefan), ושלווימי רודערפער (Szlojmy Rudefer) ממשפחת הקצבים, האחים רוזברג (Rozberg), שמות אחרים אני לא זוכר, וללא ספק הם היו רבים יותר. שני הקבוצות, בהתאם לנסיבות וצרכים, צירפו אליהם גברים בריונים ולוחמניים. אוקראינים, לרוב, שמרו על ניטרליות, ולא התערבו בעניינים לא להם.

אף אחת מהקבוצות האלה לא שוייכה לקנופית פשע או מאפיה. מושגים אלה, בזמן ההוא, במיוחד בעיר שלנו, לא היו ידועים. בעיתונים לא כתבו על כך באופן מיוחד, וברדיו לא דיברו על כך. טלביזיה בזמן ההוא לא הייתה קיימת. באותו הזמן, מעבר לאוקיאנוס, באמריקה, כנופיות ומאפיות היו בפריחה משגשגת. אלינו זה לא היה מגיע, לכן לא היה ממה ללמוד ולמה לחכות. מהומות ותגרות מפעם לפעם בכל זאת התקיימו. אדונים אלה, משני הצדדים, אפשר היה לזהות לפי זה שהם התהלכו עם מקלות הליכה מבמבוק מלא, עם ידיעות מעוגלות וחח מתכת מלמטה. המשטרה, כרגיל, לא הייתה מתערבת בסכסוכים אלה כי לא ראתה בזה בעיה מאיימת המסכנת את הסדר הציבורי. במה עסקו אנשים אלה, וממה חיו - אני לא כל כך יודע. זה, שאחדים מקבוצת גאלושקה "פרסו חסות", על "בנות רחב" בעירנו, היה גלוי לעין. על קובה פיליפקו אמרו שבמובן מסוים היה בשרות המשטרה. האם מהראשון או השני אפשר היה to make a living כמו שהאמריקאים אומרים (האם אפשר לחיות

מזה?) - אני לא יודע. במה עסק בזמן הזה פישל סטפאן אני לא יודע. אני יודע רק זאת שהוא נעצר ונשלח ל "ברזה קארטוסקה" (Bereza Kartuska) (בית כלא, מחנה מאסר, מפורסם במשטרו הלא אנושי, בעיקר לעבריינים פוליטיים - המתרגם), מקום בידוד מנהלי לתקופה חד פעמית של שלושה חודשים.

התנאים במחנה היו קשים מאד. במידה מסויימת הוא חיקה את המחנה הנאצי דאכאו. לפי השמועה המפקח הראשי של המשטרה הפולנית גנראל קורדיאן זאמורסקי (Kordian Zamorski) נסע לגרמניה לפי הזמנו של הימלר. חסות על המחנה הזה בברזה פרס קוסטק ביירנצקי (Kostek Biernacki), מושל האזור הזה. תקופת המעצר המנהלי המקובלת היתה שלושה חודשים. השלטונות, למרות זאת "עשו תרגיל". ביד אחת, אחרי שלושה חודשים היו חותמות על שחרור וביד השניה היו מוסרות צו לשלושת החודשים הבאים, וכך מספר פעמים. מכר שלנו פאבל נ. (Pawel N.) בצורה זו "דפק" שבע תקופות כאלה של שלושה חודשים (פאבל נובק, יהודי, קומוניסט במחתרת, אסיר באושביץ. אחרי המלחמה ניהל את בנית התעשייה הכימית הפולנית. ב-1968 בעת השתוללות האנטישמיות בפולין "נבעט" החוצה. נפטר מר נפש בגרמניה - המתרגם).

כפי שכבר נאמר, פישל סטפאן נשלח לשם על מסחר בלתי חוקי במטבע. אחרי שלושה חודשים חזר, רזה מאד. התאושש מהר וחזר לכושר. אמרו שיש לו אשה (לא יהודיה) וילד.

בניגוד לפישל, שלויימי רודערפער היה הבעלים של איטליז וניהל אורך חיים מהוגן. כנראה "הבריונות" הייתה תחביבו בלבד. היו לו אישה ו-2 ילדים, בן ובת. עם הבן הלכתי לבית ספר יסודי. הוא שרד את המלחמה ברוסיה, חזר לפולין וזמן קצר אחר כך מת מבעית לב. בזמן הסובייטים, בשנים 1939 עד 1941 "תחביב" מהסוג הזה היה בלתי נסבל. כח השלטון היה מוחלט. את המאפיה הגדולה ביותר היוו הם עצמם עם האנשים שהביאו מהמזרח. זאת הייתה מאפיה אמיתית וחסרת רחמים. מאוחר יותר עוד אחזור לזה.

מספר משפטים על תנועות חברתיות-פוליטיות שונות בתקופה שבין שני מלחמות עולם עד לפריצת המלחמה הפולנית-גרמנית בספטמבר 1939. במגזר היהודי הן היו רבות, אמנה רק כמה מהן, החשובות יותר, ובראשן תנועות ציוניות. אתחיל מ-"השומר הצעיר", או בקיצור "שומר", בעל הנטיות השמאלניות. נאמני הזרם הציוני-סוציאליסטי. הם רצו לבנות סוציאליזם, אבל בארץ משלהם, ולא במדינה זרה, כמו שהתייחסו לפולין. "שומר" ריכז חלק, יחסית, גדול של נוער פועלי, ממשפחות ממעמד כלכלי נמוך ובינוני. היחס הזה השתנה במקצת לאחר פילוג בתנועה אחרת: "הנוער הציוני", הנוטה לימין. קבוצה גדולה, בעיקר של הנוער הלומד, עברה ל-"שומר". תפקידי ההנהגה עברו, לרוב, לידי אנשים מהקבוצה הזו, כולל ניהול "קן", כך קראו לכל סניף מקומי. הקבוצה חדשה התבררה כרדיקלית יותר מהזרם הקודם.

מנקודת המבט של החינוך הכללי, של החדרה לחברים של ערכי תרבות, ערכים כלל אנושיים, ה-"שומר" בלט תמיד. השיחות שנוהלו היו ברמה גבוהה. האנשים שניהלו את השיחות, התכוננו אליהם בקפדנות יתרה. כל אחת מה"קבוצות" קיבלה שם עברי (השומר הצעיר, הנוער הציוני, קן, קבוצה... כולם כך במקור - המתרגם). אורגנו מחנות וקייטנות קיץ בעיירות הרים אטרקטיביות, דבר שבאופן אישי לא רבים מהחברים יכלו להרשות זאת לעצמם. היה דגל והיו מסדרי שבת. ה-"שומר"

קיבל את עיקרון ה-"סקאוטינג", המופת הייתה התנועה העולמית של "סקאוטינג", שהוקמה ע"י האנגלי Baden-Powell. הכיוון היה יותר אטאיסטי, לא דיברו על כך במיוחד, לא ניסו להשפיע על איש. ההורים, ככלל, התייחסו בצורה חיובית להצטרפות ילדיהם לתנועת "השומר", אם כי היו גם כאלה שחששו מפניה, בטענה שמשם מובילה הדרך לקומוניזם ההפכפך. חששות כאלה לא היו חסרי בסיס. ובאמת, רבים מחניכי התנועה הזו פנו לדרך "הרעה" - הקומוניזם, עם כל התוצאות השליליות הנובעות מכך. (המחבר עצמו בהיותו כבן 14 עבר, ביחד עם קבוצה של נערים אחרים, מ"השומר" לקבוצה קומוניסטית - המתרגם). העתיד אישר, עד כמה שספקנים אלה צדקו. ב"השומר" ריקודים סלוניים, לבישת עניבות, עישון סיגריות, שתיית אלכוהול, טיפוח ציפורניים ואיפור היו לא מקובלים ובלתי נסבלים.

תנועה שניה, ליתר דיוק כמעט שניה מבחינת הגודל, לפני הפילוג במוזכר, היתה "הנוער הציוני" או בקיצור "הנוער". היא ריכזה נוער במידה מסוייט אלטיסטית, מהמעמד הכלכלי הבינוני, ואפילו ממשפחות עשירות - בעלות הנטיות הימניות, הקרתניות. רבים היו סטודנטים, מעטים פועלים. על מבנה פנימי של התנועה אינני יכול להגיד הרבה. קייטנות הקיץ שלהם והמחנות לא היו גדולות מספרית. גם שם, כנראה, חייבו כללים הקרובים לאלה של "השומר". בהשוואה ל"השומר", בכל זאת, הכללים לא רק שלא יושמו, אלא אף התייחסו אליהם בזלזול. פעם היה להם משכן לידנו, בבנין דירות בשם "נאפ". לעומת זאת היו להם תומכים רבים עשירים, דבר שהיה חסר ל-"שומר". למשטרה לא היו טענות כלפיהם, אם כי גם שם קרו, אומנם לעיתים רחוקות, "עריקות" לשמאל הרדיקלי, הקיצוני.

התנועה הבאה, די מרובת חברים, והרבה יותר קולנית, הייתה התנועה הרביזיוניסטית "ביתר" (ברית טרומפלדור), בנויה על עקרונות המוצהרים ע"י המנהיג העולמי שלה: ולאדימיר (זאב) ז'בוטינסקי, שתלמידו הנאמן היה מנחם בגין, מפקד "ביתר" הכלל פולני. מבנה תנועה זו היתה מושתתת על עקרונות ה"מנהיגות" (מפקדים). באירועים חגיגיים ובתהלוכות הם לבשו חולצות בעלות צבע לא נעים - צבע חום, עם אלמנטים צבאיים וכובעים עם מצחיות מעור. האופי הכמו צבאי של התנועה הזאת נבע מהתוכנית האידאולוגית שלה. בהשוואה לתנועות אחרות, ולא רק ציוניות, הם היו מאד תוקפניים ומתגרים, שוחרי קטטות. פציפיזם מכל סוג היה זר להם. בהשוואה לשתי התנועות הנזכרות למעלה, לא כבלו אותם שום מגבלות, לפחות כך היה נדמה לי. על המבנה הפנימי הארגוני שלהם אני לא יכול לומר דבר באופן מוחלט, כי אני לא יודע. האם שלטונות פולין שלפני המלחמה ראו אותם במבט אוהד? גם לא יודע, למרות שהיום ידועות עובדות מסוימות על שיתוף פעולה עם גופים פוליטיים צבאיים שכללו מחנות אימונים, אספקה של ציוד צבאי קל וכו'. מדוע ולאיוז מטרה? מה זה היה צריך להועיל לפולין?

היו גם תנועות ואיגודים אחרים המאגדים אנשים בגיל העמידה. לדוגמא "יד חרוזים", "ברית החייל", "אחוה", "התאחדות", "בוסליה" (?), ו"פועלי ציון שמאל" (העברית במקור - המתרגם), זה כל מה שאני זוכר. בסוף נזכרתי ב"איגוד אקדמאים ציונים-סוציאליסטיים". היה לו אופי אליטיסטי? יכול להיות, למרות שאני לא בטוח.

אכסניה משותפת לרוב התנועות הציוניות היה "הבית היהודי" ברחוב טרוסקאביצקה. היה זה מוסד שלם, עם בית ספר עברי המנוהל ע"י מר פאיינגולד (Feingold), מיגרש טניס, ספריה, אולם

תאטרון קטן, ועוד איזה שהוא בניין בתוך הקומפלקס הזה, שאת יעודו אינני זוכר. ניהל את כל העניין הזה אדון שווארץ (Schwartz), כינו אותו: שלויימי פויילישו (Szlojmy Pojlysz). אדם תוקפן, בעל מבט דיקטטורי. גר בנכס הזה עם כל משפחתו. כנראה דברים רבים היו תלויים בו. האם כך היה באמת? אני לא יודע. מי באמת ניהל את הבניין? אין לי מושג. משפחתו של מר שווארץ, במיוחד את שני בניו מושקו ואבה (Moszko, Abe) הכרתי, אפילו די טוב. רק אזכיר שמושקו היה המעביד שלי בבית מלאכה לפחחות של רוס (Russ), שם למדתי מקצוע. פעמים רבות שלח אותי הביתה כדי שאבי לו לחם "קוליקובסקי" מרוח עם בקבוק חלב. כאשר הייתי בא אצל אמא שווארץ, כבר הכל היה מוכן. "חתיכת" דרך היה צורך "להרביץ", וחמלה לא היתה לאיש הזה, למרות שהוא היה ידיד קרוב של אחי הבכור, שלומקו. לפעמים הוא שכח לאכול את הלחמניה, ולמחרת הייתי זולל אותה יבשה כך שאיש לא יראה.

מן התנועות היהודיות הלא ציוניות אני זוכר את הבאות: "בונד", "צוקונפט" (עתיד באידיש) - ענף של "בונד" המאגד נוער, "קולטור ליגה", "מפלגת העבודה הכלל יהודית" - A JAP, "כוכב שטרן". "בונד" היה ידוע מהמסורות הסוציאליסטיות שלו עוד בימי שלטון הצאר. מעולם לא הצליחו להפוך אותם לבולשביקים. תמיד דגל בעמדות אנטי-קומוניסטיות. זאת הייתה תנועה בקנה מידה עולמי, המרכזת פועלים יהודים בכל ארצות אירופה כמעט, במיוחד באנגליה. היה לה גם בסיס חזק בשתי האמריקות - הצפונית והדרומית (ארה"ב, קנדה, ברזיל), בכל מקום בו היו ריכוזי יהודים כלשהם. בפולין שלפני המלחמה, הבונד שיתף פעולה עם המפלגה הפולנית הסוציאליסטית (P.P.S.), ונתמך על ידה. מנהיגי הבונד הפולני היו אדונים אלטר וארליך, שזכו להערכה רבה לא רק בפולין. בזמן המלחמה הם מצאו את עצמם בברית המועצות, נדמה לי שבביאליסטוק הכבושה, שם הם נעצרו ע"י הסובייטים ונשלחו למחנות בסיביר. הם הוחזרו על סמך הסכם סיקורסקי-סטאלין, והיו תחת השגחה מיוחדת של השגרירות של הממשלה הפולנית הגולה במוסקבה. בצורה בוגדנית נעצרו שוב ע"י NKVD (קודמתה של ה-KGB - המתרגם) והוצאו להורג בירייה אחרי האשמה אבסורדית של ריגול לטובת גרמניה הנאצית (יהודים! - המתרגם). לא עזרו דרישות עקשניות ובלתי פוסקות מצד הגורמים הממשלתיים האמריקניים לשחרורם.

בעיר שלנו אחד המנהיגים החשובים ביותר של בונד היה מר גולדשטיין (Goldstein). הוא נעצר מיד עם כניסת הסובייטים (1939) ונידון ל-10 שנים של מחנות על האשמה אחרת אבסורדית, שהוא, כביכול, מעל בקופה של בלה קון (Bela Kun) בימי המהפכה ההונגרית בשנת 1919, ומסיבה זו המהפכה הזו נפלה (בלה קון - קומוניסט יהודי, שלט תקופה קצרה בהונגריה, הופל, ברח לרוסיה וחוסל ע"י סטאלין ב-1939 - המתרגם). משפחתו, אשתו ובנו, הוגלו לקאזכסטאן הצפונית. האישה, תופרת נשים מעולה, מתה שם מרעב. האב קיבל חנינה לפי אותו הסכם סיקורסקי-סטאלין, מת זמן קצר אחר כך. בנו היחיד, אריה (Arie), שרד את המלחמה. כל אותו הזמן, עד למותו (לפני כ-3 שנים) הוא נרדף בגין העברות שלא נעברו, של אביו. האירגון "צוקונפט", עליו פרש את חסותו גולדשטיין האב, נשלטה, למעשה, ע"י כנופיה פרו-קומוניסטית, אותה הנהיג ז.פ. וכמה ממרעיו הקרובים וזאת למרות ההתנגדות של ההנהגה המקומית של בונד.

"קולטור ליגה" הייתה אמורה לעסוק רק בהפצה של התרבות היהודית. למרות זאת היא לא הסתפקה בכך, אלא בצורה פעילה נווטה לעבר השמאל הקיצוני. היא עשתה זאת, רק בצורה אלגנטית ומוסווית.

במקביל לקולטור ליגה המוזכרת, פעלה תנועה אחרת, גם בעלת שאיפה תרבותית-אומנותית, תחת השם: "גולדפאדן" (Goldfaden). מקור השם מגולדפאדן המקובל כמקום התאטרון היהודי. האם הארגון הזה עסק רק בהפצת התרבות היהודית? אני בספק. יותר אני לא יכול להגיד על התנועה הזו, כי אני לא יודע.

A.J.A.P. (השם היהודי) או O.Z.P.P. (השם הפולני), כלומר "מפלגת העבודה הכלל יהודית" הייתה סניף כמעט לגלי של המפלגה הקומוניסטית (המפלגה הקומוניסטית לפני מלחמת העולם השנייה היתה אסורה בפולין - המתרגם). סוד גלוי הוא, שרוב מכריע של ההנהגה של הארגון הזה וכמו כן רוב הפעילים מן השורה, בצורה כלשהיא, לקחו חלק בפעילות הקומוניסטית. המשטרה פקחה עין על התנועה הזו, ופעמים רבות היא "ביקרה" בה. לבסוף בוטלה הלגליות שלה, היא הוכרזה כאסורה באופן מוחלט, פוזרה ונסגרה.

כהנחת יסוד, "כוכב-שטרן" היה צריך להיות איגוד ספורטיבי בלבד. סימלו היה, חוץ מכוכב בעל חמש הזרועות, גם האותיות R.S.W.F. "האיגוד הפועלי של ההתעמלות". במה שקשור לפעילות ספורטיבית - ענף הכדורגל שלט עם קבוצת כדורגל המאורגנת היטב, יחסית לתנאים שלנו, ועל בסיס התנדבותי מוחלט. קבוצות אחרות, כגון למשל "ביתר" היהודי, או "יונאק" הפולני יכלו לאגד שחקנים טובים ולהציע להם משרות משתלמות בבתי הזיקוק של דרוהוביץ', פולמין וגאליציה. ל-"כוכב" לא היו כאלה אפשרויות. חוץ מפעילות ספורטיבית טהורה, נוהלה גם פעילות יחסית נרחבת, תרבותית-חינוכית. הופעל חדר קריאה, ספרייה, נערכו הרצאות וסקירות, לפעמים ע"י אישים מפורסמים מאד. אורגנו גם מסיבות לכבוד ראש השנה האזרחי, או חג אחר, כמובן לא ממלכתי. באו לשם אנשים להעביר את הזמן, לקרוא, לשחק שח או פינג-פונג, להחליף דעות, לשחק ביליארד, וכו'. היה שם גם מזנון מנוהל היטב. עם הזמן פעילות זו התפתחה יותר, ועוד עם נטיות שמאלניות קיצוניות. הדבר הפסיק למצוא חן בעיני השלטונות. לבסוף אישור הלגליות לארגון בוטל, וחלק מאנשי ההנהלה, אלה בעלי ראש "חם" במיוחד, "הוזמנו" לשיחה במשטרה, לפעמים הם נעצרו לבירור, או אפילו ליותר זמן. את שמו של אחד מהם אני זוכר - לאון ברוקס (Leon Bruks), הוא אפילו מת בכלא. היו שמועות שונות מאיזה סיבה ועל איזה רקע. משחקני כדורגל חלקם עברו "לביתר", כבר הזכרתי זאת.

בעירנו היה קיים "בית יתומים יהודי" לילדים ללא הורים, מאורגן היטב. הוא נוהל בצורה בלתי רגילה. הסגל שהועסק שם הצטיין ברמה גבוהה של מוסריות ומסירות. חוץ מלימודים בבתי ספר רגילים, חניכי המוסד הוכנו גם לחיים עצמאיים מחוץ ל"בית". תומכי "הבית" היו אישים יהודיים מובילים, מנהלי "גאליציה" בתוכם. אחדים מהחניכים לאחר סיום בתי הספר היו מועסקים ב"גאליציה", דבר שבפני עצמו נחשב כ"נדוניה" מפוארת, ודלת פתוחה להמשך חיים עצמאיים.

אחרי כניסת הסובייטים בשנת 1939 "בית היתומים היהודי" חוסל, הבניין המפואר עם כל תוספותיו שהיו בבעלות "הבית", הולאם למטרות אחרות, יותר "נעלות", לפי קריטריונים סובייטים. החניכים גורשו לכל הרוחות - לאן ואיפה? אינני יודע.

היה קיים גם "קהל" (כך במקור - המתרגם) שמתפקידיו היה לווסת את מכלול החיים של החברה היהודית, לפי הכללים וההדרכות של משרד החינוך והדתות. במה היה "הקהל" עוסק בדיוק - אני לא יודע. מה שאני כן יודע זה שעסק ב"פגרים", ניהל בתי קברות, עסק בעניינים רבניים, פיקח על כשרות, ניהל פנקסי רישום של תינוקות שזה עתה נולדו וכו'. "משרד לרישום האוכלוסיה" עסק ברישום ילדים ב"ספרי נצח". אמא הייתה לוקחת אותי לשם לעיתים קרובות, ביקוריה שם היו אחד מחובותיה כמיילדת המשתתפת בלידות. מנהל המוסד הזה היה לייבלי שפאנדרפר (Lajbaly Spanderfer). הרישומים בוצעו ע"י גברת סימפטיט מאד (אינני זוכר את שמה). מה שכן נשאר לי בזיכרון הוא זה, שהגברת זאת מאד הייתה מעוניינת להעניק לילדים שמות "שימושיים", כמו למשל וילהלם, עמנואל, ארנולד, יונתן וכו', במקום שרוליק, איציק, מוישה, הרש, וכו'. הדבר היה צריך להקל על חייהם בעתיד, ובמיוחד בקשרים עם משרדים לא יהודיים ופקידים מסויימים. כל זאת, כמובן, בהסכמה מלאה של ההורים. עד כמה זה עזר יותר מאוחר, בזמן הכיבוש הנאצי - ידוע היטב. Nurnberggsetze הגזעני, כלומר מה שנקרא: חוקי הגזע של נירנברג, דאגו יפה מאד שהיהדות לא תטושטש. כל יהודי או יהודיה היו חייבים לאמץ כשם פרטי ראשון: "ישראל", זאת, למשל, לפני "ארנולד", ו"שרה" לפני "אוגניה" וכו'.

קוריוז המאשר את הדקדקנות הגרמנית עם הנבזות, הייתי רוצה לספר את מה שקרא לי. ב-1960 בוארשה הייתי זקוק להעתק של תעודת לידה. הלכתי למשרד ל"מנהל אוכלוסין" ברחוב "נובי סביאט" 1 (Nowy Swiat) וביקשתי תעודה זמנית בהיותי משוכנע, שכל הרישומים והתעודות שמלפני המלחמה המתייחסים ליהודים, הגרמנים השמידו. פקיד שקיבל אותי שאל: אדוני מאיפה, ולא יזהה עדה נוצרית הוא השתייך? כנראה הוא לא הבין שיהודי עומד לפניו (היה לי אז "מראה טוב", כלומר לא נראיתי כמו יהודי). הסברתי לו שאני מעבר לנהר בוג, ולא מעדה נוצרית, אלא מקהילה יהודית של העיר דרוהוביץ'. קצת מופתע אמר לי לחכות. יצא, ואחרי זמן קצר חזר עם ספר ענק, באומרו: בדיוק קיבלנו מגרמניה מספר מסויים של ספרי רישום, יכול להיות שאתה מופיע שם. ובאמת זה היה אחד מספרי הרישום של ה"קהל" מדרוהוביץ'. הכרתי את הכתב הנפלא של אותה הפקידה שהזכרתי. ההעתק שלי היה מוכן אחרי 5 דקות. כאלה הם הגרמנים המקוללים - את הפקידה רצחו, ואת הספרים שמרו.

אירוע דתי ענק בדרוהוביץ' שלנו, היה ביקור (נדמה לי בשנת 1935) של הצדיק מבעלז, אישיות קדושה, אליו השלטונות הרשמיים התייחסו בכבוד רב. היו שמועות, שכנראה, המרשל פילסודסקי (שליט פולין - המתרגם) עצמו התייעץ אתו לפעמים. כל המשטרה הועמדה על הרגליים. את פניו קיבל ראש העיר עצמו, ואנשי מועצת העיר, החשובים שבהם. החסידים המקומיים של הצדיק, הלבושים בהידור, התהלכו כבתוך חלום. זכות מיוחדת היתה לגעת בבגדיו. לאחר מספר ימים ההתלהבות שככה, והחיים חזרו למסלולם.

ברצוני להקדיש מספר משפטים לאיגודים ומועדונים לא יהודיים. לא ידעתי רבות על כך, ולכן לא היה כל כך הרבה מה לזכור.

את פ.פ.ס. כבר הזכרתי. תחת השפעתה ושליטתה המוחלטת היה המרכז המקומי של האיגודים המקצועיים, מה שנקרא: Z.Z.Z. בדומה לבונד היהודי ופ.פ.ס. היתה לו קבוצת נוער משלו. הכוונה ל-T.U.R. - "ארגון אוניברסיטאות פועלים". למה אוניברסיטאות? אני לא יודע. אני רק זוכר שהיה

מועדון כדורגל בעל אותו שם (T.U.R.), לא גדול, אבל נחמד מאד. התבלטו בו שני האחים: קאז'יק (Kazik) (מבוגר יותר), וברונק (Bronek) (צעיר יותר) פאניץ' (Panicz) בעטו לא רע בכדור - יחסית למועדון כל כך קטן. כנראה, היו מיוחדים עם יהודים. היה גם, מה שנקרא "הצופים האדומים", בשונה מ: "איגוד הצופים הפולני" - Z.H.P., המקבלים עקרונות של מחנאות של בודן פאוול. מבחינה לאומית זה היה איגוד פולני טהור. יהודים ואוקראינים לא התקבלו לשם. לא רחוק "מבית הפועלים" של פ.פ.ס., ברחוב מיצקייביץ' היה משכנה של "הסיעה הלאומית" (Sronnietwo Narodowe). אותנו, הילדים השם עצמו הפחיד, כי אמרו שהלה אנשי אגרוף, פאשיסטים ואנטישמים. בזירה הפוליטית של עירנו הם לא כל כך נשמעו או נראו. דרוהוביץ' לא הייה קרקע פורייה לפעילות קיצונית מסוג זה.

היה גם מה שנקרא: "איגוד סוחרים נוצריים". משכנם היה ברחוב מיצקייביץ'. אפשר היה להרגיש בקיומם רק באירועים של חגים ממלכתיים או חגיגות כנסיות. הם צעדו אז עם דגליהם, עליהם רקומה בצורה נפלאה מאריה הקדושה. בפעילות אנטי יהודית הם לא לקחו חלק, כי כזאת, בעצם, לא הייתה אצלנו. זה לא היה בגדר סוד שמסחר בעירנו נמצא ברובו בידיים יהודיות.

היה אצלנו גם "איגוד לוחמים-לגינרים". היו שייכים אליו גם יהודים שלחמו בשורות הלגינרים, תחת פיקודו של ה"מפקד", אחר כך ה"מארשל": יוזף פילסודסקי. גם הם לקחו חלק במצעדים, עם מדים, כובעים בעלי 4 פינות, ומעוטרי מדליות. אנשים אלה קיבלו יתרונות מסוגים שונים תמורת זכויותיהם בעבר, כגון זיכיונות, אישורים וכו'. התייחסו אליהם בכבוד רב בעירנו.

בזירת הספורט, היתה חזקה, אפילו מאד, קבוצת כדורגל "C.W.K.S. יונאק" ("מועדון ספורט צבאי-אזרחי"). היו להם בעלי חסות עשירים, דבר שאפשר להם לייבא שחקנים מכל קצוות פולין. הם קיבלו משרות משתלמות ב"פולמין" ו"דרוס". העבודה הייתה, למעשה, פיקטיבית, כדי שיותר זמן יוכלו לבלות באימונים, או בנסיעות קבוצתיות. היה להם מגרש גדול, יפה, ומתוחזק היטב, עם טריבונה גדולה יחסית לזמנים ההם. למשחקים באו קבוצות מכל פולין. לפעמים מחוץ לארץ. בתקופה ראשונה, בתחילת שנות השלושים, כאשר הם עוד היו בליגה ב' וג', הם שיחקו עם "גביאזדה" ו"ביתר". מאוחר יותר משחקים כאלה כבר לא היו כי "יונאק" עבר ל"ליגה אזורית", או אולי אפילו יותר גבוה. אז לא "ביתר" ולא "גביאזדה" לא יכלו להיות יריבים, כי יותר מליגה ב' לא הצליחו לטפס.

הייתה גם קבוצה אוקראינית: "פידהירייה" (Pidhirja) (ללא הצלחות מיוחדות בספורט, לאחר זמן היא התפרקה מעצמה). היו גם שני שופטי כדורגל מקומיים, אוקראינים: המהנדס חומישיניץ' ומהנדס קיצילו (Chomyszyniec, Kicylo) האחרון היה פעם, כנראה, מאמן כדורגל.

החברה האוקראינית היתה, פוליטית, יותר מגובשת מקבוצות לאומיות אחרות. הכריעו בה דעות לאומניות, עם השפעה גדולה של O.U.N. - "אירגון נאציונאליסטים אוקראינים", תמיד אנטי-פולני. הייתה גם קבוצה לא גדולה בעלת צביון שמאלני, נדמה לי U.N.P.S. (?) - "המפלגה האוקראינית הסוציאליסטית הבלתי תלויה". היא פזלה לכיוון הקומוניסטים. מה קרה אתה אחר כך, אני לא יודע. השפעות קומוניסטיות בחברה אוקראינית היו, לאמיתו של דבר, זעומות. בכפרים בסביבות דרוהוביץ' העניינים האלה נראו שונים. היו כפרים מחציתם קומוניסטיים ומחציתם לאומניים, אם כי לרוב הצד הלאומני הכריע.

מסביבות דרוהוביץ' באו רוצחי גנרל ברוניסלאב פיראצקי (Bronislaw Pieracki) (רצח פוליטי מפורסם מאד. בוצע ע"י לאומנים אוקראינים - המתרגם). מאותו האזור, מאוחר יותר, בא גם מנהיג הלאומנים האוקראינים צמא הדם - סטפאן בנדרה (Stefan Bandera). משם גם בא, כנראה, המנהיג הלאומני הבולט ביותר, קולונל קונובאלץ (Konowalec), שנורה בברלין על ידי המודיעין הפולני או על ידי נ.ק.וו.ד. השד יודע.

לא רחוק מדרוהוביץ' היה כפר גדול בשם נאהויוביצה (Nahujowice) בה נולד, מפורסם בזמנו, הסופר האוקראיני: איבאן פראנקו (Iwan Franko) (ספרים: "בוריסלאב צוחקת", וכו'). בשמו נקרא בית הספר התיכון בדרוהוביץ'. היה גם רחוב ע"ש איבאן פראנקו. אפשר לראות ששלטונות פולניים שלפני המלחמה יכלו, לפעמים, להעיז למהלך ליברלי ביחס למיעוט האוקראיני. איך המיעוט הזה גמל בזמן פריצת המלחמה הפולנית-גרמנית בשנת 1939, יכלו לספר על כך החיילים הפולניים האומללים שנרצחו בחייתיות. יכלו, אם היו בחיים. זה היה נורא ועלה על כל דמיון. היטלר הבטיח להם אוקראינה "סאמוסטיינה" (עצמאית). הוא אכזב אותם קשות.

חוץ מארגונים לגליים ופועלים לפי החוק, היו ארגונים ומפלגות שפעלו בצורה בלתי לגלית. לקבוצה זו השתייכה K.P.Z.U. - "המפלגה הקומוניסטית של מערב אוקראינה", עם תנועת לוואי לנוער: "קומסומול". היא קיבצה הן פעילים אקטיביים והן תומכים סבילים. תשעים אחוז היו היהודים. אוקראינים, כנראה, לא היו רבים, פולנים, לעומת זאת, כמעט לא היו כלל (עד כמה שידוע לי). אולי איפה שהוא בפולין המרכזית, בכל אופן לא בדרוהוביץ'.

בכפרים מסוימים, לא רבים, שבסביבת דרוהוביץ', פעלו תאים קומוניסטיים לא גדולים המורכבים מאוקראינים מקומיים, צעירים. בדרוהוביץ' המשטרה הסתננה לארגון הזה בעזרת סוכנים, כך שהיא ידעה מראש על פעולותיו המתוכננות. יש לי הרושם, שהמשטרה לא הייתה כל כך מעוניינת במילוי בתי כלא. מה שבטוח, ש"הכניסו" רק פעילים אקטיביים, לעומת זאת, בתומכים פאסיביים, לרוב, לא נגעו. אין ספק שב"רשימות שחורות" היו גם אלה וגם אלה. בקיצור, אפשר היה "להיכנס", אבל רק בגלל פעילות ולא בגלל דעות. את חופש המחשבה והדיבור, למרות הכל, כיבדו (עיתונות שמאלנית, הוצאות לאור, ספרים וכו').

היה פעיל אצלנו M.O.P.R. - "הארגון הבינלאומי לעזרת מהפכנים", מה שנקרא "העזרה האדומה". לפעילות של התנועה הזו, המשטרה התייחסה, כנראה, בסלחנות. לא זכור לי שמישהו נעצר בגין פעילות זו. הארגון הזה היה צריך להיות באיזו שהיא מידה קשור ונתמך ע"י "האיגוד הפולני לזכויות אדם", בראשו עמדה סטפנייה סמפולובסקה (Stefania Sempolowska), סופרת פולנית מפורסמת. הנציגה שלה בדרוהוביץ' הייתה מכירה שלנו S.R., בעלת תעודה שהוצאה ע"י האיגוד הזה, עם חתימה של סמפולובסקה, לרוב התעודה הייתה מכובדת ע"י השלטונות של אז. מפעם לפעם אספו כספים למען הארגון הזה. התורמים היו, כרגיל, התומכים הנזכרים. בכך זה, כנראה, לא הסתיים. יכול להיות, שקרנות מסוימים זרמו גם מהמזרח, או ממדינות אחרות, בהם המפלגות הקומוניסטיות היו לגאליות.

פרסומים קומוניסטיים וספרות תעמולתית על נייר דקיק, כנראה, היו מבריחים מהמזרח. דברי דפוס פרימיטיביים מסוימים ועלונים הדפיסו גם בפולין בבתי דפוס מאולתרים, בלתי לגאליים. לכבוד 1 במאי המפלגה ארגנה אספות מחתריות. לעצרות ותהלוכות דרך העיר, נוצלו החגיגות והאספות

שאורגנו ע"י P.P.S. ו-Z.Z.Z. ("האיגודים המקצועיים"). לפני 1 במאי המשטרה הייתה מבצעת מעצרי מנע בין פעילי המפלגה. שבוע אחרי כן הם שוחררו.

על O.U.N. - "ארגון לאומנים אוקראינים" המחתרתי, אני לא יכול להגיד הרבה. רק זאת אני יודע, שהוא היה מאד מגובש, ממושמע, היו להם אנשי אגרוף לפיצוץ אספות קומוניסטיות. זה היה ארגון אלים, המאמין בטרור אישי הן ביחס לשלטונות פולניים והן ביחס ליריבים הקומוניסטיים שלהם. בבתי הכלא הושיבו אותם כמו את הקומוניסטים. שם הם בודדו את עצמם מהקומוניסטים, הם חיו חיים משלהם, נפרדים. הם נתמכו בצורה פעילה ע"י הכמורה וכנסיה יוונית-קתולית. בקרבם בערה שנאה תהומית לפולנים, כמו ליהודים. בפולנית הם לא רצו לדבר, ועל כל שאלה הם ענו רק באוקראינית.

מספר משפטים על התעשייה והמסחר שלנו. אם מדברים על תעשייה, אז, קודם כל בלטו בתי זיקוק: "פולמין" הפולני ומסונף אליו "דרוס", ו"גליציה" ו"נאפטה" היהודיים. על שניהם דיברתי כבר מעט. "פולמין", היו, ככלל, קבוצות מומחים משלהם, פנים מפעליים, לשמירה על המערכת, ביצוע שיפוצים ותיקונים, ללא הכרח של שימוש בשירותים של קבלנים חיצוניים. "גליציה", לעומת זאת, השתמשה במידה רבה בשירותיהם של צוותי עבודה חוץ מפעליים. למטרה זו קמה שותפות מיוחדת: ברנר-לבר-וולושיאנסקי (Brenner-Leber-Wolosianski).

לבר וברנר היו אנשי עסקים שהעסיקו בעיקר יהודים. השותף השלישי: וולושיאנסקי, היה, לפי השמועה, אוקראיני שהפך לפולני. אדם ישר בצורה בלתי רגילה, דבר שהוכח ע"י התנהגותו בעתיד, בזמן הכיבוש הנאצי. היה לו בן: איז'קו (Izku). אדם אציל ביותר ואמיץ. בזמן הכיבוש, בשנים 1941-1944 ארגן מחבוא במרתף הבית בו גר, ושם הסתיר למעלה מ-30 יהודים. הדירה הזו הייתה בשטח המפעל: "סאיפרט" (Seifert) ברחוב שאשקייביץ' (Szaskiewicz). אדון איז'קו תפס את קומת הקרקע. את הקומה שמעל תפסו עובדי גסטאפו, דבר שבמקרה זה נתן ערובה מיוחדת לביטחון. איך הוא עשה את זה, למה ומדוע, לא ניתן להסביר. בכל אופן, לא למען הכסף. כסף לקניית מצרכי מזון באו מהמסתתרים. היו ביניהם עשירים שברשותם היו כספים ותכשיטים, אבל היו גם אנשים לא עשירים, שלהם לא היה רכוש רב, אולי בכלל לא. אדון איז'קו ארגן מעין "קומונה" - לכולם שווה, לא משנה מה הייתה תרומתו. "הרווח" שלו הייתה מחלה, בה חלה וממנה נפטר אחרי המלחמה. על אצילותו חסרת הפניות, לפני מספר שנים, לאחר מותו, "יד ושם" העניק לו תואר "חסיד אומות העולם". אשתו באה מקנדה לירושלים כדי לקבל בשמו את התואר המכובד הזה ותעודת הוכרה ולנטוע עץ בשדרת גיבורי האומה. כיצד גמלו לו האנשים שניצלו על ידו, לא כולם כמובן, זה כבר עניין אחר, עליו עוד ידובר.

חוץ מ"השותפות" שזכרה למעלה, בדוהוביץ' שלפני המלחמה היה גם בית מלאכה למסגרות של נ. סאיפרט (Seifert). המוצר העיקרי של הסדנה הזאת היו תריסים לחלונות ראוות של חנויות. הם השתמרו עוד זמן רב אחרי המלחמה. בביקורי בערים פולניות שונות אחרי המלחמה, אפשר היה להיתקל באותם תריסים עם שלט קטן של הפירמה נ. סאיפרט. למר סאיפרט היו שני בנים - מקס ולוניו (Maks, Lunio), בוגרי בית הספר הטכני של דוהוביץ'. מקס עוד לפני המלחמה, לוניו קצת יותר מאוחר, בזמן שלטון הסובייטים בשנת 1940. אצל סאיפרט עבדו כמה מחברי, כמוני, שוליות בענף

המסגרות. לתריסים היה בית מלאכה שני, של ל. רוס (L. Russ) אצלו אני למדתי את מקצוע המסגרות. התריסים שנבנו אצל רוס היו יותר מתוחכמים ויקרים מתריסי סאייפרט.

היה קיים גם בית מלאכה גדול יחסית, לדוודים, של קופרמן (Kupferman). יצרו שם מיכלים גדולים לתעשיית הנפט. העבודה הייתה קשה בצורה בלתי רגילה. הכל היה מחוזק ע"י "ניטים", כי בזמנים ההם טכניקת ריתוך היתה עוד בחיתולים, ולדרוהוביץ' היא הגיעה הרבה יותר מאוחר. ברחוב סטרייסקה, ליד הטחנה של "סאסיק" היתה סדנה למיחזור גזרי בד, היו שם מכונות לעיבוד שבבי, "שאפינג", מכונות מקצע וכו'. בעל הבית היה אדון מינך (Minch). להתקבל לחונכות שם - היה חלום בהקיץ. רבים היו רוצים.

ברחוב טרוסקבייצקה, לא רחוק מבית הקברות הקתולי היה בית מלאכה למכונות של הירט (Hirt). גם לשם היה קשה מאד להתקבל. האח הבכור שלי ניסה לסדר שם משהו בשבילי, אבל זה לא יצא. מחוץ לבתי המלאכה החשובים - כך נדמה לי - אלה שהזכרתי, הייתה עוד ערמה שלמה של קטנים יותר, כלומר של מה שנקרא היום "חאפרים". עבדו קשה מאד ובקושי התקיימו. בכל הקשור למה שנקרא "תעשייה קלה ושירותים", היו הרבה בתי מלאכה לחייטות, סנדלרות, רצענות, פחחות, ספרות, ואחרים. לחייטים וספרים היה, אפילו, איגוד מקצועי נפרד משלהם. ארגון החייטים נקרא "המחט". היו גם כמה מאפיות. החשובות שבהן היו מאפית פ. הלד היהודית, ומאפית וו. קראפט הפולנית (W. Kraft). מתחנות קמח אני זוכר רק את המכני, של סאסיק ברחוב סטרייסקה (Sasyk, Stryjska), ממול ל"מנהל היער".

לעומת זאת חנויות היו בלי סוף. אפשר להגיד שהמסחר היה ברובו המכריע בידיים יהודיות. זאת הן ביחס לחנויות יוקרה ב"כיכר השוק" וברחובות הסמוכים, והן ביחס לחנויות קטנות של סחורות מסוגים שונים. חנויות פולניות היו מועטות, אם כבר אז אטליזים בהם נמכר בשר חזיר, ונקניקים מעושנים, באמת טובים. להזכיר רק חנויות של פיציו וראייהל (Pycio, Reihl) ברחוב פילסודסקי. ריחות ניחוח מענגות מהחנויות האלה, הגיעו עד לרחוב. הייתה גם שרשרת חנויות בשר ב"אולם השוק" הישן. הם היו רחוקים מרמתם של פיציו וראייהל. חנויות אלה סיפקו נקניקים מעושנים ללקוחות לא עמידים ולא יהודים, היה שם הרבה יותר זול. בענף הנקניקים המעושנים השם: האחים מילן היה מפורסם (Milan).

לחנויות גדולות יותר ויוקרתיות היו מקבלים ללימוד זבנות. חלומי של כל זבן היה לפתוח בעתיד חנות משלו. בחלומותיהם היו בתולות עשירות עם נדוניה, או ירושות פתאומיות, או קבלת נכסים. היו גם כאלה שחלמו על בנות רווקות של הבעלים. תמימות הייתה תמיד ללא גבולות, אבל מה זה יכול להזיק קצת לחלום? הרי זה לא עולה כסף. לקבוצה זו של העובדים היה גם אגוד מקצועי נפרד, בעל השם "המפוצץ": "איגוד מקצועי של עובדי המסחר והמשרדים".

ב"שוק הקטן" היה "אולם מסחר" בו קבוצה שלמה של חנויות בדים ודוכנים. כל אלה היו ב-100% בידיים יהודיות.

קוריוז מעניין היו הנסיונות, אפילו מאד מוצלחים, להקים מרכזי מסחר אוקראינים. מה שאני זוכר זה "מאסלוסויוש" (Maslosojusz) עם מוצרי חלב מעולים ו"מיאסוסויוש" (Miasosojusz) עם מוצרי בשר בעלי טיב מעולה. בחנויות אלה, תמיד, הניקיון והטריות בלטו לעין. לחנויות אלה היתה הצלחה גם בקרב לקוחות יהודיים, שלא הקפידו על כשרות. במגזר האוקראיני הזה הייתה חנות גדולה -

"נארודנה טורהיבלה" (Narodna Torhivla). מין סופר-מרקט של היום. אפשר היה לקנות שם הכל במכה אחת. המחירים היו קבועים, והשירות מקצועי ומנומס. לא-אוקראינים לא היו במרכזים אלה. איפה וממי הם למדו את הדברים האלה?

האם בדוהוביץ' היו גנבים? אם אני זוכר משהו על כך, אז רק על גנבים יהודיים. אומנם כן, היו כאלה. לא היו אלה גנבים המסוגלים לבצע "עבודת חיסול". אפילו ביניהם, בענייני מחלוקת, היו מגיעים לעמק השווה, מבלי להזדקק לפתרונות אכזריים, על אחת כמה וכמה, בלי שימוש בסכין. הזדקקות למה שנקרא "דין-תוירה" (כך במקור - המתרגם) (תיווך של אדם שלישי, לרוב יהודי דתי עם פאות וזקן) לא הייתה זרה להם. היו בעלי כבוד משלהם, והחלטות שהתקבלו הם על פי רוב כיבדו. היו כייסים - הם נמנו על האליטה של הגנבים. לרוב לבושים בצורה מסודרת, בעלי מבט דיסקרטי, לא מפוזר. הם חיפשו "פראיירים" שלא הכירו אותם. כנראה היו גם כאלה שפעלו ברכבות בינלאומיות, ואפילו הגיעו לערי בירה כמו בודאפשט ובוקארשט. באנשים שהכירו אותם הם לא נגעו, בפגישה עם מכר קרצו להם הכייסים. למרות זאת אחרי פגישה כזאת, אנשים אלה אינסטינקטיבית מיששו את ארנקם, כך ליתר ביטחון, אלוהים שומר על אלה ששומרים על עצמם. היו גנבים-פורצים שפעלו בשכונות עשירות, זה לא אומר שלא ניסו את מזלם אצל אזרחים עשירים ו"נובורישים", שמסיבות כלשהן לא עזבו את השכונה שלנו.

היו גנבים ששדה פעולתם היו עגלות סוסים של האיכרים, לפני ואחרי מכירת המוצרים שלהם. הם חיפשו לא רק כסף שהיה צרור בצורות בד קטנים הטמונים התחתית העגלה. הם לא מאסו גם בסחורה שלא נמכרה, או בדברים שנקנו בעד הכסף שהושג ממכירת הסחורה שלהם. לכל היה להם קונה. שיטה די פרימיטיבית של ספסרות. יום הפעולה היה יום שני, שהיה יום שוק בעירנו.

חלק משמעותי מהם היו בעלי משפחות ומיושבים בדעתם. בימי שישי הם היו באים לבית מרחץ כדי להתכונן לקבלת שבת המלכה. בערבי שישי נשותיהם הדליקו נרות, כיסו את עיניהן בידיהן, בקשו מאלוהינו חמלה ורחמים למשפחותיהן. לאחר מכן הם התיישבו לסעודת שבת - כמו בכל בית יהודי אחר. בשבת הם הלכו לבית כנסת, לפעמים עם ילדיהם, והתפללו יחד עם יהודים אחרים יראי שמיים. את העניים הם לרוב לא "גילחו", כי לא היה ממה, וגם לא היה מכובד. הם לא שכחו שמוצאם מהסביבה הזאת. הם טענו, שהסיבה העיקרית לעיסוקם ב"מקצוע" זה, היה חוסר צדק חברתי, אותו הם ניסו לתקן בשיטתם שלהם. הם הבטיחו לעצמם ולסביבתם שלאחר שתונהג שיטת שלטון של צדק, הם יתקו את הקשר מחייהם הישנים - ויתחילו לחיות מחדש: ביושר ובהתאם למסורת.

לבסוף צורת השלטון הזו קמה. הביא אותו על כידונו הצבא האדום בסוף ספטמבר 1939, יחד עם דגליהם האדומים עליהם התנוססו סיסמאות חדשות של צדק חדרתי. נו, ומה? איזה אכזבה.

סיפר לי ברנש אחד, עובד מועצת העירייה הסובייטית, שזה עתה קמה (שטחים מזרחיים של פולין נכבשו בסוף ספטמבר 1939 ע"י הרוסים - המתרגם) שהוא עבד עם אחד כזה ש"ראה אור". אחרי כמה ניסיונות פרקטיים מחיי היום-יום, הוא אמר לו: שמע, אני הרי הייתי גנב אחרי אבי וסבי, אבל משהו כזה כמו שהם - אלה שהובאו מהמזרח ומהווים משענת לצורת ממשל אשר אמור להיות דגם חיקוי לצדק חברתי - משתוללים, לא ניתן לתאר, הם גונבים על ימין ועל ושמאל, שודדים לאור היום, בלי בושה, תחת כיסוי התקנות שלהם המפורשים על ידיהם עצמם והממונים עליהם, לתועלתם שלהם

ושל הבוסים שלהם, עם פגיעה בכלל הציבור. איזה מסקנות הסיק "הגנב הישר" לנוכח השיטה המושחתת, הלא ישרה של שוחד - אין לי מושג.

האם הייתה זנות בעיר שלנו? כמובן שהייתה. ממה ששמעתי באוזני הרגישות מהמבוגרים, היו אלה נשים, ליתר דיוק בחורות, לפעמים מבקשות איכרים, שהתחשק להן לטעום מתאוות העיר הגדולה ובאותה הזדמנות להרוויח כמה גרושים. בצורה זו או אחרת הן נפלו ברשתם של סרסורים ורועי זונות. לאחר מכן הן נכנסו לשגרה, בלי אהבה ובלי תאוה, רק בשביל הכסף. מכאן הובילה דרך ישרה ממנה לא הייתה חזרה.

היו גם נשים או בחורות אשר עברו אהבה נכזבת, ועכשיו, הן רוצות לעשות דווקא לכולם, לנקום על עוול שהיה מנת חלקן. היה גם מגזר של נשים נשואות, עם משפחה שרצתה קצת להשלים את תקציב הבית. נשים מהסוג הזה, אם היו בעלות אופי חזק, הן יכלו, במקרה הצורך לצאת מזה ולחזור לחיים נורמליים. לרוב זה היה הפוך. היא שקעה יותר ויותר, ללא דרך חזרה. המשפחה הייתה מתפרקת, וזאת הייתה התחלת הסוף. לקבוצה זו של נשים אפשר לשייך כאלה, שהבעל, נבלה, עצלן ובטלן, הכריח, שלח לרחוב להרוויח כסף. סופם היה דומה.

כרגיל קבוצה אחרת של נשים היוו נשים ארוטומניות. כאלה חיפשו סיפוק מיני בהחלפה תדירה של בני הזוג. בתחילה חינם, אחר כך תמורת תשלום. סופן של נשים כאלה תמיד היה טרגי.

מנקודת מבט לאומית, מקצוע זה הקיף את שלושת הלאומים, פולניות, יהודיות, אוקראיניות (דיר נדיר). הייתה שיטה של פנקסי בריאות אדומים. נשים אלה היו חייבות לעבור בדיקות תקופתיות, כנראה לא נעימות. למרות זאת קרו מקרים של הדבקות בזיבה, נדיר יותר בעגבת אבל זה יותר בחוגים הגבוהים. אנטיביוטיקה, פניצילין, או תרופות "אצילות" אחרות אז לא הכירו. לא פעם זה היה מקור לטרגדיות משפחתיות איומות. ראש המשפחה ביצע לפעמים "קפיצה הצידה" כזאת עם תוצאה חסרת מזל. הקורבן הראשון במשפחה, במובן הפיזי, הייתה האם, והילדים, במיוחד הבוגרים יותר? מה לעשות, קרה, אבל איך אפשר להמשיך לחיות כך? יש כאלה שאומרים, שאפילו למחלות אלה צריך להתרגל, אחר כך לאהוב ואז קל יותר לחיות עם זה. האם זה התייחס גם למחלות מין? הכי טוב ידעו על כך, כנראה, הרופאים שחיו מזה, וגם לא רע. מועדוני ליווי כלומר בתי זונות, במלוא מובן המילה, כנראה לא היו. היו, לעומת זאת, חדרים שהושכרו על ידי משפחות מסוימות להשלמת תקציבי בית.

"בתולות" אלה "פתחו משרדים" ברחובות: סטרייסקה, בוריסלבסקה, ליד בית מלון "דפנדנס" (Dependence), בסביבת הפארק העירוני מצד טרוסקבייצקה. האורחים הפוטנציאליים באו לשם, סיכמו בקשר למחיר, והלכו לחדרים המושכרים האלה. לאורחים הלא עשירים, העניים בכסף, היו נקבות שבצעו את עבודתן תמורת מחיר "מוזל", על ספסלי הגן, כמובן בלילות הקיץ החמימים ונטולי הגשם. ומה היה בחורף? אינני יודע.

הייתה אחת כזאת, יהודייה, בלונדינית-שאטנית נאה מאד, בעלת עיניים כחולות ואף תואם, לא יהודי. שמה היה רגינה (Regina) והיא גרה ברחוב ברודנה (Brudna). סיפרו, שהלקוחות שלה היו, לפעמים קצינים, לא יהודים כמובן. בעלה הקבוע היה גנב-כייס. "מקצועה" לא הפריעה לו ולהיפך. חשוב שהרוויחה. בלאן (na Lanie) גברת אחת בעלת משפחה מכובדת, השכירה חדר בביתה. אחת הדיירות הייתה נוסיה (Nusia) פלונית, בלונדינית, אשת כפר בריאת בשר. הלקוח הקבוע שלה היה

השכן שלנו, נכה על קביים. לרוב, בערבי שישי אחרי ארוחת ערב, מהודר, "טס" אליה. כל הנתקלים בו, ידעו מראש לאן פעמיו. היא, כנראה, הסתדרה אתו היטב, הוא מצידו שילם לה היטב.

האם היו בדרוהוביץ' שדכנים? היו, אבל מעטים. אפשר היה לזהות ברנש כזה לפי מגבעת ומטריה אותם הוא סחב תמיד אתו, בכל מזג אוויר. היו כאלה שהיו להם קשרים בינלאומיים. לפי השמועה היו גם כאלה שהיו מסוגלים לשדך זוגות מיבשות שונות, לרוב מאמריקה, אבל זה עלה הרבה יותר.

האם אנשים בתקופה זו חלו יותר? אנשים זקנים שזכרו אותם זמנים טענו, שמחלות כמו היום, לא היו. ממה, ובכן, מתו האנשים, ובגיל צעיר יחסית (לעומת כיום) של 50-55 שנה, בהשוואה עם הממוצע של היום של 74 שנה? אז, לשאלה ממה הוא מת, או ממה היה חולה, ענו: מה פתאום חולה? היה בריא כמו שור, פשוט הרגיש לא טוב, התעלף, ולא הצליחו לעורר אותו. כך אנשים חשבו, ולא רק חשבו, אלא היו משוכנעים בזה. הרי דיאגנוסטיקה ותרופות לא היו כמו כיום. אנשים ממוצעים לא יכלו להרשות לעצמם מחלות ממושכות, פשוט לא עמדו בכך כספית, אצלם הכל היה צריך לרוץ - או לפה או לשם. השתייכות לקופת חולים הייתה לוקסוס גדול. ואילו המעסיקים ביטחו את עובדיהם באי-רצון, למרות שזה היה בניגוד לחוק. מעביד בעל עסק רשמי ששילם מסים, היה חייב לבטח את עובדיו. היה, היה... אבל עשה זאת לעיתים רחוקות. דבר אחר הן פירמות גדולות, כמו "פולמין", "גליציה", וכו'. ביקורים פרטיים אצל רופא, במיוחד ביקורי בית שלו, עלו כסף רב, ומעטים יכלו להרשות זאת לעצמם. את התרופות היו מייצרים בבית מרקחת לפי מרשם, אישית לכל מקרה, לא כמו היום שהכל מוכן, בכדורים או בנוזל בבקבוקון סגור. נוסף לזה הם היו יקרים. לכן אנשים טיפלו בעצמם בשיטות של סבתא תוצרת בית - כוסות רוח, עלוקות, עלים ועשבים שונים. אישה אחת אמרה לשניה, וכך הזינו זו את זו במידע. העם אמר שזה עזר כמו כוסות רוח למת.

האם היה קיים, מה שנקרא, עולם תחתון? אולי אי-שם בוארשה, קראקוב או ערים גדולות אחרות. בדרוהוביץ' שלנו, בחוגים שלנו, מעטים ידעו מה זה. זה פשוט היה אסון גדול מדי לדרוהוביץ' הקטנה. הייתי רוצה, בכל אופן, לחזור לחוויות האישיות, הישירות. כמו שכבר הזכרתי בעמודים הקודמים: נולדתי בדצמבר של שנת 1924, באותו בית ברחוב סובייסקי בו התגוררתי עם הורי עד שנת 1939 ויותר מאוחר - עד שנת 1941, כולל. לפני בית הספר מסרו אותי ל"חדר" ללימוד תורה. יכולתי להיות אז בן לא יותר מ-5. יחד היינו 6 או 7 ילדים. ניהל את "בית הספרון" הזה: הרבי, יהודי בכלל לא זקן, עם פאות וזקן. הוא נשא באופן קבוע שוט מעור ששימש לו לא כל כך להכאה, אלא לסחיטה פסיבית של צייתנות. לילדים של הורים עשירים יותר, הרבי היה בא הביתה, כמובן ללא השוט, ושם היה נותן להם שעורים בתורה. עקרון השעורים היה שהרבי קרא בכל רם, והילדים היו חוזרים אחריו. הוא גר עם אשתו ושני ילדיו באותו מבנה בו היה מלמד. יום אחד רבתי אתו, יצאתי, ולכבוד הפרידה מרחתי לו בוך בחלון היחיד שהיה. יותר לא חזרתי לשם, ובזה הסתיימה ההשכלה הדתית שלי.

לבית הספר היסודי רשמו אותי יחסית מוקדם, בשנת 1930, לפני שמלאו לי שש שנים. ל"בית הספר האדום" (כבר הזכרתי אותו), כי זה היה הכי קרוב שאפשר אלינו. זה היה בנין נרחב, בן 3 קומות, עם כניסה נפרדת לחלק של הנערות. השמש בבית ספרנו, בעל סמכויות מרובות, היה מר דיוק (Diuk), אדם חמור סבר בעל זקנקן קצוץ קטן ושפם. יחד עם משפחתו הוא התגורר בקומת המרתף של הבניין. היה לו בן בוגר, אילם למחצה, שלפעמים עזר לאביו בעבודתו. מנהל של בית ספרנו (של הבנים) היה אדון קרח בגיל המידה, אינני זוכר את שמו.

המורים, אליהם היינו פונים, "אדוני הפרופסור", היו לרוב אנשים טובים, שהתייחסו למקצועם ברצינות ובמסירות. היו גם כאלה שקצת היה "חסר להם בורג", כל אחד על רקע אחר. השתייכו אליהם המורים דומין (Dumin) (נדמה לי שאוקראיני), ז'לחובסקי (Zelechowski), מלינאש (Mlynasz), גרינדה (Grynda) דומין היה "מסובב" על רקע כלבו, גרינדה היה מספר לעיתים קרובות סיפורים מתקופת הלגיונים שלו, מלינאש לימד אותנו חשבון ומלאכת יד בסדנת נגרים. מלאכת יד הזאת התאימה לנו יותר מחשבון. לכל המורים "תפרו" כינויים, אותם הם היו חייבים לדעת, או שעשו את עצמם שהם לא יודעים. אותו דבר התייחס למורות.

בכתה שלנו מחצית התלמידים היו יהודים ומחציתם פולנים. אוקראינים בעצם לא היו. מחנך הכיתה היה מר בראון (Braun) (שם קצת מוזר לפולני, בשנים מאוחרות יותר, אחרי שנת 33, הביא אסוציאציות לא נעימות) (לאהובתו של היטלר קראו אווה בראון - המתרגם). הוא לימד אותנו מקצועות שונים, בראשם התעמלות ושירה. זה כנראה הוא שהכניס לבית ספר שלנו משחק כדור "מחניים". הוא חילק אותנו לשני קבוצות נפרדות: פולנים ויהודים. מדוע? פעם אפילו חקר אותנו על נושא של חלוקת הספסלים לספסלים יהודיים ופולניים. ראש קבוצת הספורט שלנו היה בחור שהוריו באו לפולין מגרמניה דרך צרפת. בתחילה הוא לא ידע מילה פולנית, אבל, לעומת זאת היה ספורטאי מעולה וזה עזר לו בהשגת ציונים במקצועות אחרים. אחר כך עשה קריירה ככדורגלן מקצועי. אחרי המלחמה, כבר בישראל, היה אפילו מאמן של נבחרת ישראל (עמנואל שפר - המתרגם).

בכתה שלנו הייתה חלוקה ברורה לא רק מבחינה לאומית, אלא גם מבחינה סוציאלית: אלה העשירים, במידה רבה יהודים, היו בעלי יתרונות מסוימים, והופלו לטובה, כי תמיד היתה להם הזדמנות להעניק למורים תשורות. היו "גיוסים" חגיגיים, שירים עם הקדשה, הענקת מתנות שנענו בנשיקה בראש. האמהות של ה"לאפלאפים" האלה היו ברקיע השביעי. אמא שלי מעולם לא השתתפה ב"גיוסים" כאלה. כי בשביל מה? גם לא הייתי לבוש כמו ההם, בבגדים יפים, התפורים לפי מידה, ובנעליים מצוחצחות, גם לא יכולתי להתפאר בהישגים מיוחדים בלימודים. מה שאני לבשתי, היה תמיד תפור מבגד ישן ובעל מידות גדולות כדי שסיפק ליותר זמן. יש להודות שחדרי כתות היו גדולים ונרחבים עם חלונות גבוהים המעבירים כמות רבה של אור. עמדת המורה הייתה על מין במה מוגבהת, משם קל היה לצפות על כל הכתה. תלמידים טובים יותר ישבו בספסלים קדמיים. הגרועים יותר, בהם אני, תפסו ספסלים אחוריים. על קיר חזיתי היתה תלויה תמונתו של המרשל פילסודסקי, הנשיא מוסצ'צקי (Moscicki), מדען מזהיר - כימאי. מעליו היה תלוי הנשר הפולני עם כתר, סמל הפולניות, ומעל לכל אלה - אם האלוהים הקדושה עם התינוק ישו בידה, ועוד יותר גבוה - צלב עליו בן האלוהים הצלוב. בכל יום בבוקר לפני תחילת השיעור כל מורה היה חייב להעביר תפילת בוקר במקהלה בזמן שאנחנו, הלא-קתולים עמדנו כמעט דום, מנומסים, לא זזים ולא מוציאים הגה.

מבחינת "מאציאזים", הכוחות היו, לרוב שקולים. היה לנו "מנהיג כנופיה", לא כל כך מרשים מבחינה פיזית, אלא בעל ביטחון עצמי רב וחוצפה. הוא חזר על הכתה, קצת יותר מבוגר מאתנו. מפעם לפעם היו פורצות מריבות ועימותים, אבל רק בצורה מילולית. איך שהוא חיינו עם זה, בלי פחד מיוחד מצדנו. בכל אופן התערבות חיצונית של השרת או גורם אחר, לא הייתה דרושה.

ללימודי דת היה כומר קתולי, וללימודי דת משה היה מורה חילוני למקצוע הזה: מר ברק (Barak). אחרי מותו בא מורה חדש, גם חילוני: מר קסטנבאום (Kestenbaum), דרך אגב, בתקופה סובייטית

מאוחרת יותר, הוא היה דמות די חשובה בבית הספר הטכני, עד כדי כך שהיה יו"ר הועדה הפדגוגית. מה אפשר להגיד, זמנים משתנים, ואתם גם אנשים מסוימים.

שעורי דת נלמדו בנפרד. אנחנו היהודים עברנו לכתה אחרת, וקתולים מהכתה הזו עברו אלינו. אחרי הצלצול הכל חזר למצב הקודם. בזמן ההפסקה הכומר טייל במסדרון, לרוב עם מורה. כל התלמידים החולפים נשקו את ידו. את אלה ש"שכחו", אדון הכומר היה מושך בעזרת מקל הליכה בעל הידית המעוגלת, כשהוא מזכיר להם את חובותיהם הדתיות.

בבית הספר עבדה רופאת בית הספר, דוקטור ראיט (Reiter), רווקה, כנראה שיהודיה. מפעם לפעם עברנו בדיקות תקופתיות, וגם זריקות חיסון. אחרי כתיב ו' אלה המבוססים יותר היו עוזבים את בית הספר ועוברים לגימנסיה. כל האחרים, כולל אותי, היו ממשיכים עד לסיום כתיב ז'.

אני, לא בלי קשיים, איך שהוא "סחבתי" את שבעת הכיתות בלי לחזור על כתיב, וזה כבר בפני עצמו, במקרה שלי, מהווה הצלחה. אם לדבר בכנות, אני מבית הספר היסודי הזה, לא קיבלתי הרבה. אולי רק זה שלמדתי היטב קרוא וכתוב. בחשבון הייתי לגמרי "על הפנים". אין לי טענות על כך לאיש. על שום עזרה מהבית לא יכולתי לסמוך. האם אני יכול לבוא בטענות למישהו על כך? לא נראה לי. זה היה המצב המיוחד שלי. הדבר, עליו אני יכול להתפאר בפני עצמי, הוא זה שיחסית קראתי הרבה, פשוט הייתי בולע כל מה שהאחים הבוגרים היו מביאים הביתה. את כל המחסור הלימודי הזה הייתי צריך אחר כך להשלים, וזה בא לי ממש לא בקלות.

עוד בבית הספר היסודי הצטרפתי לארגון "השומר". שם גם הייתה ספריה אותה ניצלתי בקפדנות ובשקדנות. האם הוצאתי מבית הספר היסודי, ובמיוחד מהכיתה שלי ידידויות מיוחדות? קרוב לוודאי שלא. לרוב היו, אבל מאוחרות יותר, מחוץ לבית ספר.

אחרי גמר בית הספר היסודי הייתי בן 12. עמדתי בפני בעיה: מה לעשות עם עצמי? בעיה עוד יותר גדולה היתה לאמא שלי. היא הבינה בצורה טובה ביותר, שבחיים צריך להיות "מישהו", לדעת לעשות משהו כדי להרוויח את הלחם היום יומי.

תוך ניצול של היכרות עם מישהו, הציחו לצרף אותי לחנות סידקית ב"שוק הקטן". הייתי אמור ללמוד שם להיות זבן. בעל החנות נמנה על הרווקים המבוגרים, הוא פרנס את אמו ואת אחותו הבוגרת ממנו. במצב הזה, ועם "מטען עודף" כזה, רווקותו הנצחית הייתה מובטחת. התנועה הרבה ביותר במיני-חנות זו היתה ביום שני, יום השוק. הקונים היו בעיקר איכרים, כבר אחרי הקניות, ולפני חזרתם הביתה. מהתושבים המקומיים, רק מעטים היו נכנסים לחנות כזו. בעל החנות עצמו לא סמך על לקוחות כאלה. שם ראיתי הרבה איך סוחרים עם איכרים. בעל החנות המציא סוג של קוד הבנוי על שם "צ'אינובסקי" (Czajnowski). לכל אות הייתה מקבילה מספרית מ-1 עד 10. למשל $2=Z$, $C=1$. $3=A$, $9=K$ ו- $10=I$. למשל CAO היה שווה 136 גרושים (1 זלוטים 36 - גרושים) וכו'. על כל קופסה או חבילה הופיע מחיר עצמי מקודד. לקונה היו אומרים מחיר כפול או משולש. הקונה היה מגיב על כך (באוקראינית): (לא הצלחתי להבין - המתרגם). היה מתחיל מקח, השבעות, לבסוף היו מגיעים למחיר הסופי, שהיה צריך להיות גבוה יותר מזה המקודד, כי איך יכול היה להיות אחרת? מחירים קבועים ב"שוק הקטן" לא היו. לפעמים היו כאלה בחנויות ב"שוק הגדול", וגם זה לא תמיד. לארוחת צהריים בעל החנות לא היה יוצא ולא היה סוגר את החנות. אני כל יום הייתי מביא לו מהבית ארוחת צהריים של שלוש מנות, "מסטינג" מיוחד. לפעמים בדרך, מתוך סקרנות, הייתי מציץ.

הריר נזל לי. בערב, אחרי סגירת החנות, הוא היה לוקח את "המסטינג" הביתה. ביום המחרת הכל חזר על עצמו. עם הזמן זה נכנס לשגרה. אותי לבד הוא לא היה משאיר בחנות. אם כבר היה צריך לצאת עקב צריכה פיזיולוגית, היה נועל את המגירה שלו ומורה לי, במקרה שיופיע לקוח כלשהו, להגיד שבעל החנות כבר בדרך חזרה. מה שקשור בנעילת המגירה, זה היה כלל מקובל. במסחר לא היו סנטימנטים. לא רק לזרים, אלא אפילו לקרובים, ואולי במידה גדולה יותר. ביום שבת וראשון החנות הייתה סגורה. הוא שילם לי 10 זלוטים בחודש. כך מיד, במזומן, מהכיס, כמו שהיו אומרים. בלי שום נייר בירווקרטי. זכויות כלשהם לא היו לי. לקופת חולים לא רשם אותי. במילה אחת, הוא עשה טובה, ולא לי, אלא לאמא שלי. שילם לי בסוף החודש, בכסף "חי". בערב הייתי מביא את הכסף שקיבלתי לאמא. אני לא יכול להיזכר, האם היה נשאר לי משהו לדמי כיס. הרי סיגריות לא עישנתי, וודקה לא שתיתי, לבחורות לא הייתי הולך כי הייתי עוד קטן מדי, לכן, בעצם, למה הייתי צריך כסף? אוכל וכביסה היו לי בבית בחינם. בצורה זו, בדרך כלל, חשבו רוב ההורים. כמה אגורות לקולנוע איך שהוא הייתי מארגן. עוד לפני העבודה בחנות הזאת הייתי מצליח להרוויח קצת באיסוף פסולת ברזל וסמרטוטים, צביעת שער כניסה לחצר, ושירותים שונים לאחים הגדולים שלי, כמו צחצוח נעליים ועוד דברים מהסוג הזה.

בחג פורים (קרנבל יהודי) הייתי מתחפש עם חבר והולך לביקורים בבתים יהודיים. בצורה זו אספנו כמה אגורות מבתים מבוססים יותר. בשכונה שלנו לא יכולנו להתפאר בהצלחות, כי כאן אנשים לא נמנו על הנותנים. אולי רק כשהיינו מתייצבים אצל קרובים ומכרים טובים אז הם היו זורקים לנו משהו. אני זוכר שבשנה מסוימת, אחרי מאמץ מיגע של יום שלם הצלחנו לאסוף שני זלוטי לראש. שני זלוטי זה היה כסף לא רע. לחבר שלי, שהיה עמיד יותר, ההורים לא הרשו "לשנונר" בצורה זו, הם קיללו אותי, ואסרו עליו להתיידד אתי. למרות זאת הוא לא שמע בקולם, אלא נדבק אלי כמו קרציה.

אחר כך כבר לא הייתי עושה את זה. לא היה נעים. הרי הייתי איש עבודה והרווחתי כסף (ירחם האל). הייתי צוחק מעצמי. המסחר התדרדר יותר ויותר, ובעל החנות שלי הגיע למסקנה שבמצב הירוד הזה הוא יצליח להסתדר בלעדי. הוא שילם את המגיע לי והודיע שלא אבוא יותר לעבודה. מה לעשות, החנות שלו - הרצון שלו. וכך, פעם ראשונה בחיי, הפכתי למובטל. הייתי אז בן 13.

אמא שלי מאד דאגה והתחילה לחשוב מה לעשות אתי. היא מאד רצתה שאלמד ספרות. במושגים שלה זה היה מקצוע נקי (?) עם סיכויים לעתיד (?). ועוד דבר הראוי לתשומת לב: בזמן לימוד המקצוע (כשוליה) מקבלים טיפים מלקוחות בעד ניקוי והגשת המעיל. אמא כבר הספיקה לשוחח על כך אפילו עם הבעלים, מר אינסל (Insel), והוא הביע את הסכמתו. בכל אופן הוא הורה להביא אותי תחילה, כדי שיוכל להסתכל בי. המספרה של מר אינסל היתה ממוקמת בנקודה טובה, ב"שוק", בבית דירות פינתי, מול הכנסייה הקתולית. בבית הזה היה גר הסופר ברונו שולץ שהוכר באירופה לאחר מותו, (כבר הזכרתי את זה). לקוחות של המספרה הזו היו בעלי נימוסין, וזה היה צריך להבטיח טיפים גבוהים. אמא שלי מאד רצתה, אבל אני לא רציתי בשום פנים. פשוט התעקשתי ולא נכנעתי לשום נימוקים ולחצים. באותו זמן תודעתי המעמדית התחילה להתפתח. רציתי להיות פועל, אדם העובד עבודה פיזית, כמו כמה מחברי באותו הגיל. קריירה של "לאפלאף" מגונדר כלל לא הייתה בשבילי. אני עצמי התחלתי להרהר מה לעשות עם חיי. אז נזכרתי במושקו שווארץ (Moszku Szwarc), מסגר,

ידיד של אחי הבכור, אותו הזכרתי כבר קודם. כמעט כל ערב הוא בא אליו. הויכוחים והחלפות דעות פוליטיות היו ללא סוף. התוודתי בפני אחי על הדילמה שלי וביקשתי ממנו שישוחח עם שווארץ עלי. עזרה לי בכך גיסתי פרידקה. בעיניה הרעיון שלי מצא חן.

באותו זמן התרחבה הבניה ב"אולם המסחר" ב"שוק הקטן" והיה צורך בכמות גדולה של תריסים לחלונות ראווה. שווארץ איכשהו הצליח לקבל את ההזמנה הזו, ולצורך ביצועה הקים שותפות עם בית מלאכה למסגרות, של לאון רוס, שבקושי חי. כתוצאה מהשיחה עם אחי, שווארץ הסכים, והורה לי לבוא לעבודה כי ביצוע ההזמנה כבר התחיל.

וכך התחילה הקריירה הפועלית שלי. התחלתי ללמוד את מקצוע המסגרות. פיזית עוד לא התבגרתי מספיק. האורגניזם שלי עוד לא התאים את עצמו במידה מספקת, למה שנדרש להתפתחותו, ועוד בגיל ההתבגרות. כוחות רבים לא היו לי, והעבודה הגופנית הייתה קשה. למרות זאת הייתי מרוצה. הרי, לבסוף, עמדתי על שלי.

את משפחת רוס ואת בית המלאכה שלו כבר הזכרתי. הייתי רוצה, למרות זאת, לכתוב קצת יותר. בית המלאכה של רוס היה בשבילי "בית ספר לחיים", במובן של הכנה מקצועית. המעט שלמדתי שם הביא תועלת יותר מאוחר, בזמן של הפינוי לקירגיזיה. אדון רוס היה במידה מסוייט דמות צבעונית. כפי שסופר, בימי נעוריו, לפני מלחמת העולם הראשונה וקצת מאוחר יותר, בתחילת הקמת מדינה פולנית עצמאית, הוא היה חבר ב- S.D.K.P.L. – "סוציאל-דמוקרטיה של ממלכת פולין וליטה", שלאחר מכן הפכה ל- K.P.P. – "המפלגה הקומוניסטית הפולנית". ברגע שהתחתן והקים משפחה, חלומות הנעורים פרחו מראשו. הוא נהיה אדם רציני ומיושב בדעתו, כמו רבים אחרים שכמותו. אדון רוס היה מעין אומן במקצועו. חולשתו הייתה, שהיה בו יותר חוש לאומנות מאשר למסחר. פעם הוא היה מונופול בתחום של יצור של קופסאות פח לתרומות ל-ק.ק.ל. (קרן קיימת לישראל). פחיות כאלה אפשר היה למצוא במאות אלפי בתים יהודיים, במקומות שונים על פני כדור הארץ. "הסוכנות היהודית", היא שהזמינה אותם אצלו. הפחיות נגמרו, באו תריסי חלונות ראווה. גם בתחום הזה התגלה חוש האומנות שלו. התריסים שיוצרו אצל רוס היו יותר מתוחכמים, יותר מודרניים. למבנים חדשים היו בוחרים בתריסים של סייפרט (Seifert). אלה של רוס היו חייבים להיות יקרים יותר, כי דרשו יותר כוח אדם. הזמנות היו מעטות. מתקני בית המלאכה, לא כל כך מתקדמים ודורשים שעות עבודה רבות, עמדו חסרי מעש. וכך התחילה הנפילה של אדון רוס. רק ההזמנה ל"אולם המסחר" שהובאה ע"י שווארץ, הביאה חיים חדשים בסדנת רוס. שווארץ היה "werkfuhrer", כלומר מנהל ייצור. תחתיו היו שני עוזרים, ואנחנו, שלושת השוליות. הוא עצמו גם עבד במלאכה. את אחד השוליות, חמציו וקסלר (Chemcio Weksler), חברי ל"שומר", אני הבאתי. השני היה דתי עם פאות המוסתרות מאחורי אזניו, הוא היה, כנראה, פרוטקציונר של אדון רוס.

על בגדי עבודה, מכל צורה שהיא, לא היה מה לדבר. ארוחות, (בימים בהם עבדו שעות נוספות) גם לא היו. גברת בעלת הבית גרה מעל לבית המלאכה, ומעולם, אפילו למתן כוס תה לעובדים, לא הצליחה להתעלות. אפילו סבון לידיים לא היה. להעברה מהעיר של פרופילי קונסטרוקציות לעיתים רחוקות מאד הוזמנה כרכרה. לעיתים קרובות סחבנו אותם בזוגות מהעיר, כמעט שלושה קילומטר, ועוד ברחוב "הררי": בוריסלאבסקה. אני הייתי מקבל בתחילה חצי זלוטי לשבוע. רק בסביבות מחצית שנת 1939 (עד פריצת המלחמה) הגעתי לשתיים וחצי זלוטי לשבוע. עוזר היה מקבל שתיים

וחצי זלוטי ליום. אותי, לקראת הסוף, אפילו רשם לקופת חולים. מאז כבר יכולתי להיות חולה על חשבון ההפרשות ששילם עבורי מר רוס. אז בפעם הראשונה אמא קנתה לי בחנות מכנסיים חדשים לפי מידה (עם גומיות במכפלת מתחת לברך), חליפה ונעליים לא חצאיות, חס וחלילה, אלא גבוהות כדי שיהיו טובות גם בסתיו וגם בחורף. הסוליות של הנעליים היו מעור ואבא סקר אותן במבטו לעיתים קרובות עד כמה הן כבר נשחקו, תמיד תוך "קיטורים". נעליים עם סוליות מגומי היו אז רק לעניים ביותר. היו קונים אותם בחנות של באט (Bat), והן עלו פחות במידה רבה, מאשר בחנויות הרגילות. מה לעשות, סטאנדארט, ייצור המוני.

אחד השוליות היה איכר מבוגר, אוקראיני מכפר בקרבת דרוהוביץ', שמו היה קובאל (Kowal). כדי להגיע לעבודה בשעה שבע הוא היה צריך לקום, כנראה בשלוש בלילה, כי רק ההליכה ברגל לקחה לפחות שלוש שעות. תחבורה כלשהי לא הייתה, אולי איזה עגלת סוס מזדמנת. לי זה לקח כמעט שעה. הכי קרוב זה היה לבחור ההוא, הכאילו שוליה - קצת יותר ממתלמד. לו זה לקח 40 דקות, כי הוא גר ברחוב יור הקדוש (sw. Jura). אמא לא הייתה לו, רק אב. די "סתום", לכן לא היה יכול להשתחרר מהתלמדות, ולעבור לשוליות. הוא עבד אצל רוס כבר מספר שנים טובות. יחד עם זאת הייתה לו דעה טובה למדי על עצמו.

בתקופה מסוימת הופיע ברנש חדש, זבן לשעבר בחנות בדים, מועמד להיות הבעל של אחת מבנותיו של מר רוס. אני לא יודע מדוע הוא כל כך רצה ללמוד את מקצוע המסגרות. כנראה הוא היה, מה שנקרא, חבר למפלגה (הקומוניסטית - המתרגם) (אשתו לעתיד גם כן הייתה מאלה). אנחנו הצעירים ביותר לא בטחנו בו. במציאות הוא לא היה כזה. כנראה הוא חש בזה והיה לו קצת לא נעים כלפינו, ובמיוחד כלפי, כי הוא הכיר את אחיי ואת אחותי, פעם, אפילו ראיתי אותו אצלינו בבית.

מנהל העבודה, מר שווארץ, היה לעתים קרובות אכזרי כלפינו השוליות. השתולל, קילל, הטיל בנו כל חפץ שנקרה תחת ידו, אם משהו לא הלך לו בעבודה או הסתכסך עם מר רוס. אפשר היה לחשוב שהוא כזה כאילו "קומראד", חבר, המאמין במארקס-אנגלס-לנין-סטאלין ושאר הקדושים, ויחד עם זאת כל כך לא רגיש לעוול שלנו, של השוליות. בבית מעולם לא התלוננתי עליו, הרי בעצמי בחרתי לי את גורלי. בעבודה חרקתי שיניים כמו החברים האחרים שלי, כי מה יכולתי לעשות? פחדתי כמו מאש מכך שישלח אותי הביתה ויגיד לי לא לחזור יותר. מה הייתי עושה אז?

חבריי אצל ברנר ולבר לא היו במצב טוב יותר. אצל ברנר, למשל, בתחילת השבוע, ביום שני בבוקר, בזמן חלוקת עבודות לכל השבוע - מי, מה ולאן - השוליה "הירוק", הצעיר ביותר, היה מקבל הפניה לאשת מנהל העבודה. הוא היה הולך אתה לקניות, נושא סלים, עוזר בבית בעבודות שונות. כך זה נמשך במשך רוב השנה הראשונה של השוליות, ורק אז היו מאפשרים לו גישה לעבודות עזר ראשוניות ביותר בסדנא.

בפרצוף היו מכים בכל מקום ובכל זמן, עם סיבה ובלעדיה. כעיקרון שימשה הטענה שאם השוליה לא יחטוף בבוקר בפרצוף, הוא יתהלך כל היום כמו שיכור. לכן כל מנהלי העבודה השתמשו בזה, מסיבה כלשהי, או אפילו בלי, כך, ליתר ביטחון. המטריד ביותר היה שלעיתים קרובות ניצלו את העיקרון הזה עוזרים שהשתחררו זה לא מכבר, השוליות של אתמול. הם זכרו היטב את שנות ההשפלה, כאשר הם עצמם היו הקורבנות. עכשיו הם אהבו לשחק את ה"מתעללים". הם מאד רצו לחוש את הטעם. יש להודות שעשו זאת ללא כעס ורגש סדיסטי. הרי לא מתים מזה. זה היה חולף,

ובדרך כלל לא היו זוכרים את זה. אני זוכר את אחת התקריות הרציניות שהיה לי עם מנהל העבודה שלי, מר שוורץ.

הייתה אז איזו שהיא עבודה שדרשה הכאה על ברזל מלובן. שפכנו פנימה פחם והבערנו אש במה שנקרא פדלשמיץ (Fedelschmidze) - מקום בעירה (בזמנים ההם כמעט כל המינוח היה גרמני). חברי המציו (Chemciu), סובב ידית של המאוורר שסיפק אוויר לבעירה. אני עמדתי ליד סדן עם פטיש כ"מכה בפטיש" והמתנתי. משהו לא הסתדר שם והאש לא הייתה מספקת כדי להביא חלק זה שבאש לטמפרטורה של חישול. זה נמדד "לפי העין", לפי הצבע. אדון מנהל העבודה התחיל להתעצבן, לאחר מכן הוא נכנס לאמוק, פיזר גחלים לוחשות בכל הסדנה וזרק כל מה שנפל לידיו בכל מי שהיה בסביבה. המציו ברח ותפס מחסה. אני לא הספקתי ונעמדתי מאחורי צינור של תנור באמצע בית המלאכה בתקווה שהוא לא יבחין בי. הוא בכל זאת ראה אותי, כי אף אחד אחר לא היה בסביבה, זרק עלי פטיש שלא פגע, תפס משורית, התפרץ לעברי, השיג אותי והכה בי בצלעות. הרגשתי כאב חד ועיניי התמלאו בדמעות (בכל זאת, הייתי כמעט ילד), תפסתי את החולצה שלי וזינקתי החוצה. היום התקרב לקצו, חזרתי הביתה. אפילו לא התרחצתי, לא אכלתי כלום ומיד נפלתי על המיטה. אימא ניגשה אלי, וכמו כל אימא, מיד חשה שמשהו קרה. היא התחילה לתחקר אותי יותר ויותר בתקיפות ולמרות זאת לא פציתי פה. בסוף נשברתי וסיפרתי לה הכל. אימא, מבלי להגיד דבר, קמה והלכה לאחי, ביודעה שמנהל העבודה, לבטח, יהיה שם. אין ספק שהיא הקימה לו מהומה, ועוד בנוכחות אחי ואשתו. כפי שאשת אחי סיפרה לי אחר כך, הוא ישב מלא חרטה ולא אמר דבר. בטוח שהוא הרגיש לא נעים.

כמה ימים לא הלכתי לעבודה. באחד הימים הופיע אצלי המציו, עמיתי השוליה, וסיפר שמר מנהל העבודה שלח אותו ואמר שאני צריך לחזור לעבודה. חזרתי. הוא, כאילו דבר לא קרה, שתק כל לפני הצהרים, ולבסוף מסיבה חסרת ערך כלשהי הוא התפרץ. נראה שכל הזמן חילחל בו הזעם. הוא התחיל לצעוק ולקלל, שהוא עוד ילמד אותי, שלא מוציאים הביתה את מה שקורה בבית המלאכה, שהוא עצמו היה פעם שוליה ושהוא גם עבר את בית הספר הזה ושהוא מעולם לא התלונן בפני איש. שתקתי, כי מה יכולתי לעשות? וכך, איכשהו זה נמשך הלאה.

יום אחד, כשהרכבנו תריס בחנות החדשה של הרשהורן, אני שכבתי בחלון הראווה בגובה של $\frac{3}{4}$ מטר, הייתי צריך לעזור למנהל העבודה בהתקנת ציר, שוב משהו לא דפק, הוא התחיל להתעצבן, לצעוק, ובזעמו קירב אלי נר דולק. כנראה זה נגע גם במר הרשהורן, כי הוא טיפס על הסולם כשהוא פונה למנהל העבודה: "אדון שווארץ, מה אתה רוצה מהבחור? עזוב אותו במנוחה". כמה מהלקוחות הנוכחים גם שמו לב לצעקות האלה. כך זה היה קורה אז. הכל היה צריך לשאת ולסבול בשקט. כפי שסיפר לי מאוחר יותר אחיו של שווארץ, אבע (Abe), שגם למד אצלו מסגרות, הוא לא היה טוב יותר ביחס אליו, פעמים רבות הייתה צריכה להתערב אימא של שניהם.

בהקשר לעובדות שהובאו לעיל הייתי רוצה להביא כאן קוריוז. כ-25 שנה יותר מאוחר, אחרי המלחמה נפגשנו, לגמרה במקרה, בוורשה, אצל אח של שווארץ, אבע. אני הייתי כבר מהנדס מדופלם, ומר מנהל העבודה היה מנכ"ל של בית חרושת כלשהו בביאלבה, בשליזה תחתית. הוא עם אשתו ואני עם אשתי. בשיחה חברתית הוזכרו הזמנים ההם. בין היתר העלתי את העובדות הנוכחות למעלה, וזאת ללא עצב כלשהו, בלי מרירות או טענות. כך סתם, כקוריוז. לפתע חשתי שהתנהגתי

בחוסר טאקט (!). מר מנהל עבודה לשעבר, עכשיו מנכ"ל, ואשתו, התחילו להכחיש בלהט, זה לא יכול להיות שזה קרה פעם, הרי הוא לא יכול לפגוע בזבוב, ומה עוד באדם סימפאטי כמוני. מה יכולתי להגיד ? שתקתי והשיחה עברה לפסים אחרים, לא רגישים בשבילם. לי באמת, כיום, מפרספקטיבה של זמן, אין טענות על כך. כאלה היו הזמנים אז, וזה נחשב לנורמלי. רק לאנשים מוגבלים היו טענות בשנים מאוחרות, בוגרות. זה כמו לשמור טינה למורים מימי ילדות על עוולות, כביכול, שבוצעו על ידם. שטויות. זה לא חכם וטיפשי.

בחזרה לזמנים ההם, אני נזכר איך התחלתי לבוא לאיגוד מקצועי של עובדי מתכת. הייתי אז סך הכל בן 14. מעון של הארגון הזה היה ב"בית הפועל" ברחוב מיצקיביץ'. היו באים לשם אנשים מבוגרים, אלופים במקצוע המסגרות בעיר שלנו. לאחדים היו ילדים בגילי. מזכיר הארגון היה איש מבוגר פלוני. הוא היה פעיל, בעל תפקיד. הוא עסק בענייניו, חקר את תנאי העבודה, וכו'. עניינים שלנו, של הקטינים, עניינו אותו במיוחד. הוא דיבר רבות על סולידריות ומאבק לשיפור התנאים. היו אף דיבורים שיכולים אפילו להגיע לכדי שביתה בענף שלנו ושהארגון יתמוך בנו. כאשר סיפרתי על כך בבית, אימא נבהלה ודרשה בתוקף שלא אשתכנע להשתתף בשום השבתה, כי בעל הבית יעיף אותי לכל הרוחות. לשביתה זה לא הגיע, והכל נשאר כמו שהיה.

בבוקר, כשהייתי קם לעבודה, במיוחד בחורף, היה עדיין חשוך. לא זכור לי שהייתי אוכל משהו לפני היציאה. קרוב לודאי שלא. אימא הייתה נותנת לי קנקן של קפה ממותק בסכרין ושתי פרוסות לחם, לפעמים מרוחות בריבה ולפעמים לא. ללכת היה הרבה, דרך "השוק" וכל רחוב בוריסלאבסקה. בדרך אפשר היה לפגוש אנשים הממהרים לעבודה ב-"גאליציה". רבים היו מגיעים באופניים. בעונת החורף, מפסגת רחוב בוריסלאבסקה נראו אורות קטנים של פירי קידוח נפט בבוריסלאב. שעונים לא היו לנו והתמצאנו לפי שעון של מגדל העירייה שנראה ממרחק רב. זמן מה עבד אצלנו שוליה מבוריסלאב. הוא היה נוסע לתחנה דרוהוביץ'-בתי זיקוק, ומשם המרחק לבית המלאכה שלנו היה קצר. במהלך היום התמצאנו בזמן לפי רכבות חולפות, הסדנא הייתה כמעט צמודה לפסי הרכבת. באותה תקופה הייתי עוד שייך ל"שומר". המעון היה ברחוב סוביסקי, לא רחוק מ-"בית היתומים". הייתי הולך לשם יום-יום. הבילוי היה נעים ומועיל. נוהלו הרצאות, שרו שירי תוגה עבריים ורקדו הורה בצוותא.

בזמן הזה בערך חל פילוג ב-"הנוער", הארגון השני הציוני, על כך שהזכרתי קודם. נוער סטודנטיאלי רב עבר ל-"השומר" עם שתי קבוצות נפרדות של סטודנטים ("קבוצה"-כך במקור, המתרגם), לבנים ובנות. הקבוצה שלנו נקראה "דרור". המפקדים שלנו היו בזה אחר זה האחים ג., אנשים צעירים מבתים עשירים, אינטליגנטים ועל הכיפק. שניהם הספיקו עוד לפני המלחמה לנסוע לפלסטינה, קודם המבוגר יותר, ואחריו הצעיר. הקבוצה שלנו החליטה לאמץ דגל משלנו. התחלנו לאסוף כסף למטרה זו באמצעים שונים ולבסוף השגנו אותו. היה לנו דגל משלנו שהיינו מאד גאים בו. במסגרת התנועה, מאייר, לונק, המצוי ואני היינו חבורה מגובשת ומלוכדת. ביקרנו אחד אצל השני פעמים רבות מאד. המצב הכלכלי במשפחות שלנו היה קצת שונה. אצל מאייר - אביו הצבע לא תמיד היה מועסק. אצל לונק - המצב הכלכלי היה יותר יציב, אביו עבד ב-"גליציה", וזה כבר היה הרבה מאד. אצל המצוי, אביו ואמו החזיקו במשהו דמוי "מיני-באסטה" ב-"שוק הקטן", הם מכרו מליחים מחבית, לפעמים בשלמות, לפעמים בחלקים (כן, כן, בחלקים), אולי עוד משהו, אבל אני לא זוכר מה,

אולי פירות? אצלי המצב היה, כנראה, העלוב ביותר. חלקית הזכרתי את זאת כבר, קצת אחזור בכל זאת לזה. אבי לא עבד, הוא איבד את עבודתו כאשר "פרופינאציה" חוסלה, ואמי המילדת נקראה ללידות פעמים נדירות יותר ויותר. לאמי לעיתים קרובות, היו באות איכרות מהכפר שנכנסו להריון, עם בקשה לקבל איזשהו אמצעי להפסיק אותו. לאימא היה כבר מראש מוכר תבשיל מצמחים כלשהם, וזה היה צריך להביא לתוצאה הנדרשת של שלשול בעל עוצמה בלתי מצויה, הדומה, כמעט, לעיוותי מעיים. לפעמים זה עזר, לפעמים לא. אם עזר, האיכרות היו חוזרות, בהביאם חמאה, ביצים, לפעמים תרנגולת – לאות תודה. ואם לא? אז לא. יותר לא היו באות.

אמו של מאייר עזרה לאביו בזה, שכמה שבועות לפני חג הפסח נשכרה ללישה של בצק למצות. מכאן קראו לה: "ריפציו די קנעיטורן". לא הייתה זו עבודה קלה. מהרביעייה שלנו, מאייר עוד לפני המלחמה התחיל לעבוד בבית מלאכה של מכניקה עדינה, שבעליו היו האחים יודקו ויומק (Judko, Jumek), קרובי משפחה של משפחתו של מאייר. בבית מלאכה הזה היו גם מרכיבים אופניים לפי הזמנת חנויות שונות לדברי ספורט. בענף הזה מאייר הפך למומחה. לבית המלאכה הזה היה נכנס פעמים רבות בחור: "ייד הזהב" מאטעייוקו (Matejko). הכל הוא ידע לעשות – מתיקון מכונות כתיבה וחישוב, מצלמות וכו'. הוא צייר גם מודעות פרסומת לסרטי קולנוע (מכאן כינויו מאטייקו) (מאטייקו: צייר פולני מפורסם מהמאה ה-19 – המתרגם). עסק בכל דבר, וכל דבר הצליח לו. (אבא סיפר לי שמאטעייוקו עסק גם בזיופים רבים, כמו כרטיסי כניסה למשחקי כדורגל, חותמות למיניהם וכו'. הוא עלה לארץ, וכאן עבד "במקצוע" זה ב-"מוסד"! – המתרגם). את המצוי, אותי ואת השוליות שלנו אצל מר רוס כבר הזכרתי. לונק כנראה לא עבד בשום מקום.

בעיר שלנו היו כמה מכוני צילום. ברצוני להזכיר אחד מהם, יחיד במינו. הוא נקרא שנקלכבך (Schenkelbach), עם זקנקן גזור קצר. ההגדרה צלם לא התאימה לו, הוא היה צלם אומן במקצועו. צילם נופים ונשים, רק אלה היפות ביותר. היה לו חלון ראויה ברחוב מיצקיביץ' שלידו תמיד היו נעצרים העוברים ושבים. בחורף אפשר היה לפגוש אותו עושה סקי ב"גורקה" או ב"פאסטבניק" (Pastewnik). "פאסטבניק", זה היה שטח עם תלוליות קרקע במפגש רחובות בוריסלאבסקה ו"השער העליון", שהתאים לסקי ולגלישה על מזחלה. בחלקו התחתון היה אגם קטן שהיה קופא בחורף ומשמש להחלקה. תמורת השימוש, המחליקים על המזחלות, הסקי והמחליקים היו צריכים לשלם. הגובה היה פלוני בשם "סוס" (Sus), כך הוא כונה. הייתה לו עין חדה ותמיד היה מצליח לצוד את אלה שהתמהמהו עם התשלום. למעלה, יותר בעומק הייתה כנסיה יוונית-קתולית קטנה מעץ, כנראה אתר ארכיטקטוני. מקום שני להחלקה על מחלקיים היה אגם מלאכותי בפארק עירוני ברחוב טרוסקאביצקה. התקיימו שם, אפילו, תחרויות הוקי קרח. בקיץ האגם שימש לשיט סירות רומנטיות. בשטח הזה מלך אדון צימברקיביץ' (Cymerkiewicz). לנו הילדים הוא היה אימה. למה שימש הפארק בלילות קיץ החמים והלא גשומים, כבר הזכרתי.

כל שנה היה מתקיים גיוס לצבא. הנוער היהודי, לרוב, התייחס באי-רצון לשרות צבאי, ועשה כל מה שאפשר ואי אפשר כדי להתחמק מגיוס. צבא, כבית ספר לחינוך אזרחי, לא כל כך שיכנע את הנוער, במיוחד נוער לא פולני, כלומר יהודים ואוקראינים. למרות זאת נראו אנשים צעירים רבים מאד המתהדרים במדי צבא. כרגיל שירות צבאי בוצע בעיר אחרת. הגעה לחופשות הייתה מרכיב נעים

מאד. במדים ירוקים, כובה מרובע עם נוצה (rogatywka) וכידון בחגורה, לפעמים עם נעליים עם דורבנות ועם חרב ארוכה וכבדה, בהתאם לחיל בו היו משרתים – הם הציגו הופעה מלאה מרץ. חיילים נהנו מהצלחה רבה אצל בנות כפריות שהיו מועסקות בעיר במשק בית. לפעמים היו משאירים אחריהם "מזכרות" לא תמיד נעימות.

לפי הסופר, המשטר בצבא שלפני המלחמה (מלחמת העולם השנייה – המתרגם) היה חריף ונוקשה. "שילטון" הרב"ט על חייל פשוט היה לא פעם גדול מאד ונסבל בקושי. רבים היו המקרים של התעמרות והתעללות, מה שלפעמים הוביל להתאבדויות אצל טיפוסים פחות מחושלים. לפני המלחמה סופר בשם אדולף רודניצקי הוציא ספר בנושא זה, בשם "החיילים" (קראתי אחרי המלחמה). הוא עורר רעש גדול ואי-שקט. לפי השמועה הוא הגיע למרשל פילסודסקי עצמו (שליטה של פולין – המתרגם). הוקמו ועדות שונות לבדיקת הטענות שהועלו בספר. במה זה נגמר – אני לא זוכר. על "שליטה", כביכול, או לפעמים קרובה מאד למציאות, של הרב"טים, סופרה הבדיחה הבאה: בזמן המבחן על צורת השלטון וזכויות האזרח, הבוחן שאל בחור, בן הכפר, שאלה: מי הוא נשיא פולין? – הבחור התמתח ל"דום" ובקול חזק אמר: הרבט! הייתה אימרה פולינית ידועה: הצבא זה לא אוניברסיטה, כאן צריך לחשוב!

משפחות של בנים בצבא שלחו להם מפעם לפעם חבילות מזון, אם יכלו להרשות זאת לעצמם. האכילו בצבא הפולני של לפני המלחמה, כמו בכל צבא מזרח אירופאי אחר. מרעב לא היו מתים, וחבילות עם מטעמים ביתיים היו בעלי ערך רב. בסופו של דבר צבא זה לא בית הבראה או בית מרגוע. בענייני דת ופולחן דתי עסקו כמרים ורבנים, כל אחד בתחומו. נדמה לי שאפילו היה קיים מוסד "רבנות צבאית ראשית". מיד אחרי המלחמה אני יודע שדבר כזה היה קיים – איך היה אחר כך, אני לא יודע. בעצם, יהודים, חיילים פשוטים, אחר כך, כנראה, לא היו, קצינים יהודיים היו או אתאיסטים או הסתירו את אמונתם. בחגים יהודיים, לפני המלחמה, היו מרשים לחיילים יהודיים ללכת לבית כנסת. לפעמים, בהזדמנות זו היו מעניקים להם חופשות.

בחזרה להתחמקויות מהשרות הצבאי. זה מורכב מבליעת תרופות שונות, שתיית קפה חזק ובכמויות גדולות, מריחת עיניים בבצל הגורמת לדמע מוגבר, מניעת שינה בלילות, ועוד טריקים בלתי חוקיים ומזיקים לבריאות. לפעמים היו נזקקים לפגמים גופניים תמידיים עם תוצאות לכל החיים. כל הטריקים המוזכרים, חוץ מהאחרון, היו מבוצעים ככלל, ימים ספורים לפני התיצבות לפני ועדת גיוס. לפעמים תרגילים אלה היו תופסים, אבל ברוב המקרים, בכל זאת לא, והיה צורך "לעוף" לצבא.

בנושא זה הסתובבה הבדיחה הבאה: בחצר שלפני הבניין בו שכנה ועדת הגיוס, הסתובבו "הנידונים" בעצבנות בהמתנים לתורם. הם תשאלו כל מי שיצא: נו, מה נתנו לך? (לפי השמועה היו קיימות קטגוריות לפי אותיות A, B, C ו-D. מה הייתה משמעותם, אני לא יודע בדיוק. ממה שאני זוכר, A היה בעל יכולת, B – בעל יכולת, אבל לא לשרות קרבי, C – חסר יכולת, אבל אפשר לגייס לשרות עזר חוץ-צבאי, D – שווה לתחת). הנשאל עונה בשמחה: D! וואו! איזה בר מזל, ומה עשית? ההוא עונה: שום דבר מיוחד, רק 10 פעם הקפתי בריצה את הבניין הזה תוך אמירת תפילות, ואז, כשאני מזיע ומתנשף חזק נכנסתי מיד פנימה, ואז נתנו מה שנתנו – D. השואל פתח בריצה, לא 10 אלא 20 פעם, ליתר בטחון, תוך תפילה בכוונה שלמה, ואז מתנשף ושטוף זעה נכנס פנימה ויצא

במהרה, רק לא עם D, אלא עם A. מאוכזב הוא פונה לבר המזל עם D: ומה שווה העצה הזו שלך? כל מה שעשיתי, אני עשיתי כפול, ולמרות זאת נתנו לי A. ואז זה עם ה-D אומר: כן, אבל נוסף לכל מה שעשיתי צריך גם טחורים. לך יש? אז מה אתה רוצה?

לחוסר שינה לפני הגיוס היה גם קסם משלו. הליכה בקבוצה שלמה, שירה קולנית, שתית בירה וקפה חזק, ומעל לכל ביצוע מתיחות לתושבים השקועים בשינה עמוקה. לשגרה היו שייכים החלפת שלטים, העמדת קערות עם מים ליד יציאות מהדירות, כתיבת דרישות למשרדים לא אהודים שונים, ארגון סרנדדות תחת חלונות של בתולות מקומיות, חיקוי קולות של חתולים, ועוד תעלולים רבים אחרים. בני אדם, הכוונה ליהודים, קיבלו את זאת בסלחנות: "שהנוער יתפרק, לא ברור איזה גורל מחכה להם, אולי זה יעזור להם במשהו". המשטרה במקרים כאלה לא התערבה. האם פעלולים כאלה שימשו גם במגזר הלא יהודי? אני לא יודע, לא יצא לי לשמוע על כך.

לכל קבוצה לאומית הייתה מוטיבציה משלה. יהודים כמו יהודים, חוץ מהמתבוללים, לא הזדהו במידה רבה עם המדינה הפולנית. הם שמעו על המשטר הנוקשה בצבא ולקחו את זה עמוק ללב. חוץ מזה לא משנית הייתה בעיית "פארנוסע", כלומר פרנסה לקיום הבית. רבים מהמגויסים הפוטנציאליים היו מפרנסים יחידים שהחזיקו הורים זקנים ומשפחה בכלל. עניין לא פחות חשוב היה עניין העבודה. כי איזה מעסיק היה רוצה להתחייב שאחרי הצבא יקבל חזרה לעבודה?

מנקודת מוצא לגמרה אחרת יצאו האוקראינים. בשבילם כל זה היה לא רק זר, אלא גם שנוא. ברובם שנאו שנאה עיוורת את פולין ואת הפולנים, דבר שנתנו לו ביטוי בשנת 1939, אחרי התקפת הגרמנים על פולין. נוסף לכך הם ידעו היטב למה הם יכולים לצפות מרבי"טים "פולאקים".

בשנת 1936 (?) מת המרשל פילסודסקי (1935 – המתרגם) – בילדותו "זיוק" (Ziuk), בקרב העם: "סבא", אסיר שלילסבורג (מבצר-כלא מפורסם בימי רוסיה הצארית – המתרגם), המפקד, מקים ה"לגיונים" (יחידות פולניות שנלחמו בסוף מלחמת העולם הראשונה, תחילה לצד גרמניה, אחר כך לצד מעצמות המערב – המתרגם), מקים מדינת פולין העצמאית ומכניע קלגסים בולשביקיים ליד ויסלה ב-1920 (שנקרא בפי העם "הנס על הויסלה"). מוצאו מ"ווילנשצ'יזנה", יכול להיות שמאותה סביבה שפליקס דירז'ינסקי (איש הברזל, או יותר מדויק: איש הדמים) Feliks Dzierzynski פולני, הראש הראשון של המשטרה החשאית הבולשביקית-"צ'קה", מפורסם באכזריותו, במיוחד כלפי הפולנים – המתרגם). ידיעותי על פלסודסקי באותו זמן לא היו רבות. לא צודקת הייתה ההשוואה בין שני האישים. השני, פליקס, היה אויב מושבע של פולין, כלומר של עמו שלו.

אבל ענק, כלל לאומי ירד על כל המדינה הפולנית. איך קיבלו את המוות שכבות שונות של אוכלוסיית פולין של אז? בקשר לפולנים, זה ברור. העם הפולני ברובו כיבד אותו, וכנראה, בשיטתו, אהב אותו, מבלי שניקח בחשבון אותו רסיס מכור קומאינטרני-סובייטי (הכוונה לקומוניסטים פולניים – המתרגם). כי אחרת אי אפשר להגדיר את זה במונחים של היום.

אין מה לדבר על אוקראינים – שמחה וציפייה לגאולה, איזה ומאין? הם עצמם לא ידעו. ממזרח או ממערב? אם מדברים על ציבוריות יהודית, הרגשות היו יותר מעורבים. הקבוצה המתבוללת, מה שנקרא השכבה היצרנית-מדינית, קיבלה את זה בעצב ויגון, כמעט באותה המידה כמו רוב הפולנים. חוגי הרבנות האורתודוקסיים, בעצב מתון ומבוקר (אם בכלל קיים כזה מושג). אנשים אלה סברו תמיד שפילסודסקי מתייחס בצורה אוהדת ליהודים, בהישענם על מושגים גלותיים, שה"גוי" הזה

היה טוב ליהודים, ורק אלוהים לבדו יודע מה יבוא אחריו. הציונים היו יותר אדישים – לא סוס שלנו, לא עגלה שלנו- אז זה לא העניין שלנו, שידאגו הפולנים. קומוניסטים יהודיים ביטאו שמחה לא מוסתרת – סוף-סוף הדיקטטור הזה, הפאשיסט, "חיילצ'יק" פרו-גרמני, חבר של היטלר הלך, הסתלק לתמיד. כך, לפי דעתם, עוד מכשול לקראת פולין העתידית, פולין הסוציאליסטית, פולין של שוויון וצדק חברתי, עצמאית באמת – הוסר. פולין החדשה תהיה אימא זהה לכל תושביה, לכל ילדיה, שווה לכולם באותה המידה – פולנים, יהודים ואוקראינים.

איך באמת הייתה פולין הזאת שאחרי מלחמת העולם השנייה? כל התמימים והחולמים ללא תקנה, יכלו להיכח, וזאת תוך זמן קצר, אחרי פחות מ-5 שנים. לכל הילדים בבתי הספר נאמר לבוא עם סרטי שרוול שחורים לאות אבל. בשיעורים המורים דיברו הרבה על הנפטר וחלק מהמורות לא הסתירו את דמעותיהן.

זה קצת הזכיר זמנים מאוחרים יותר של שנות החמישים כשמת "שמש העמים", מנהיג, מורה וידיד גדול של העם הפולני (?), וכמה שנים מאוחר יותר המשרת והנציב הפולני שלו? (ביירוט, שליט סטאליניסטי של פולין – המתרגם). זה כאילו כך, אבל למעשה לא כך. הדמעות והבכי המאוחרים יותר היו מאולצים ומזויפים, היו תחת מעקב ורישום, מי ואיך הגיב.

אלה ב-1936 (1935 – המתרגם) היו בכל זאת כנות ולא מאולצות. העם הפולני, ברובו, כנראה אהב את המרשל שלו. זמן קצר לאחר מכן בבתי הספר דיוקנאות של פילסודסקי הוחלפו בדיוקנאות של המנהיג החדש: אדוורד רידז-שמיגלי (Edward Rydz-Smigly). הרשמים הילדותיים הראשונים היו שהמנהיג הקודם במדי צבא היה עם שערות על הראש, גבות עבות וסומרות, ושפם עבות, לעומת זאת החדש, גם במדי צבא, אבל כבר קרח ובלי שפם. האם התאימו לו נעליו של קודמו? זה היה צריך להתברר מאוחר יותר.

הופיעו משבים ראשונים, אם כי עוד נסתרים, של המלחמה. הדרישות גרמניות היו יותר ויותר גדולות ויותר עקשניות ותוקפניות- גדאנסק (דאנציג – המתרגם), פרוסיה המזרחית מורחבת במידה ניכרת, "הפרוזדור", ועוד משהו שאני לא זוכר. בקיצור, היטלר התחיל להגשים את מה שהבטיח לגרמנים וכתב ב"מאיין קאמפף" שלו. (אפרופו, יש לי אותו על מדף הספרים שלי, ומפעם לפעם אני מציץ בו).

אני לא זוכר באיזה צורה ומתי הופיע אצלינו בבית "הספר החוס", כך עבה שהוצא לאור בפאריס ע"י "הועדה הבינלאומית למלחמה הנאציזם" (בתרגום לפולנית). אחר כך, בשנת 1939, לפני כניסת הגרמנים הייתה לי בעיה מה לעשות עם זה. בקרב העם הסתובבו סיפורים שלהיטלר היה, כביכול, יראת כבוד כלפי פילסודסקי, ולכן לבסוף מלחמה לא תהיה. נאיבי היה העם הזה, ואלה ששלטו בו.

בשנת 1939 יצאתי מ"השומר" (השומר הצעיר – המתרגם), כפי הנראה מסיבות אידיאולוגיות (אצל דרדק בן 14 כמוני סיבות אידיאולוגיות? ירחם השם), ונכנסתי, יחד עם בחורים אחרים, לארגון "צוקונף" ("עתידי" באידיש), סניף נוער של ה"בונד". שם כבר היה לגמרי אחרת. לא אותם אנשים ולא אותה אווירה. ב"שומר" נשארו חברי: מאייר המציו ולונק. ידידותינו בתקופה ההיא קצת התרופפה אבל לא נותקה. בארגון החדש הזה אני הייתי הצעיר ביותר בגילי. רובם היו פועלים וזבנים בחנויות. שם כבר עישנו סיגריות. ריקודים ושירה לא היו. נוצרו זוגות – בנים יצאו עם בנות. לוחמנות עמדה

ברמה הרבה יותר גבוהה. לא פחדו מה"ביתרים", יותר נכון הפוך – זה הם שפחדו מאתנו. במילה אחת "מעמד הפועלים", כלומר אנחנו, היינו למעלה.

את התנועה ניהל C. F., סדר דפוס המתפרנס היטב בבית הדפוס של וורדינגר. כבר לפני כן הזכרתי שתנועה זו נכנעה להשפעות קומוניסטיות המופעלות על ידי רוב הנהלתה, למרות שהמפלגה הקומוניסטית, בהתאם להחלטה של ה"קומינטרן" (ארגון הגג של כל המפלגות הקומוניסטיות, כמובן בשליטה מוחלטת של סטאלין – המתרגם) במוסקבה, פוזרה וכל מנהיגותה שנמצאה במוסקבה הוצאה להורג בירייה תחת האשמות כוזבות של פרובוקציה ושיתוף פעולה עם המדור השני של המטה הצבאי הפולני (המדור השני הוא מדור המודיעין – המתרגם). כל זה ועוד חשדות רבים אחרים ביחס להונגרים, צ'כים, רומנים וגרמנים נולדו במוחו הקודח, הפרנואידי של המנהיג הגאון של הפרולטריון הבינלאומי י. וו. סטאלין. את כל העבודה הבזויה הזאת הגשים למעשה, מטעם הקומינטרן, מנהיג המפלגה הקומוניסטית האיטלקית: פאלמירו טוליאטי. הוא שכן במוסקבה, בלתי מושג עבור התליין הלאומי שלו: בניטו מוסוליני.

הדברים "הגדולים" האלה במידה מסוימת הקרינו על דרוהוביץ' הקטנה. על פרשה כזאת אני רוצה לספר. לאחי הבכור היה ידיד נפש קרוב: אבדע שווארץ, אחיו של מנהל העבודה שלי אצל רוס: מושקו שווארץ. שניהם, אחי ואבדע היו פעם באותו תא בלתי לגאלי של המפלגה (הקומוניסטית – המתרגם). כבר לפני כן הזכרתי שלמפלגה באופן כללי, כולל בעיר שלנו, הסתננו סוכנים חיצוניים או חברים מבפנים, אשר בנסיבות אלה ואחרות היו נשברים בזמן חקירה משטרתית והיו מסכימים לשתף פעולה עם המשטרה. היו גם מקרים של "שטינקרים" תמורת כסף (אמרו שהמשטרה שילמה לא רע). יום אחד פרצה ידיעה שאבדע הוא פרובוקטור (סוכן-מדיח – המתרגם). זה בא מכאן שאחרי פיזור המפלגה הפולנית הארכיון שלה הועבר לצ'כוסלובקיה, שם המפלגה הייתה לגאלית. זה הופיע שם כ"ארכיב של צ'חנובסקי" (?). המשטרה שם עלתה על עקבות הארכיון והייתה מוכנה למסור אותו לעמיתיהם הפולנים. אלה שלחו את נציגם לצ'כיה, וכך הארכיון חזר לפולין. לפי השמועה הייתה שם תזכורת שאדם בארסקי (שמו הבדוי המפלגתי של אבדע), ידוע בשטח של דרוהוביץ' ובוריסלאב, התגלה כפרובוקטור. זאת הייתה יכולה להיות אינטריגה שנרקמה בכשרון על ידי ה"דפה" (הדפנסיבה) הפולנית (מדור פוליטי במשטרה הפולנית – המתרגם), שמטרתה להסוות פרובוקטורים אמיתיים. כך או אחרת המשטרה פרסמה בחריצות את הרישום הזה. דרוהוביץ' הפכה למרקחה. הוכרז מיד חרם מוחלט עם ניתוק של כל הקשרים, בהם גם חברתיים. אחי מהרגע הראשון טען שזאת לא אמת והחזיק בעמדה זו ללא רתיעה. (לאחר שנים רבות, אחרי המלחמה, התברר שזה הוא, אחי, צדק. הפרובוקטור האמיתי היה פלוני I. S. אשר נהרג ברוסיה בזמן המלחמה). המפלגה הוציאה על אבדע גזר דין מוות. הוא ברח ללבוב וניסה להסתתר. נשלח אחריו ברנש מדרוהוביץ' עם אקדח, הברנש גילה אותו, ירה לעברו ופיספס. כנראה היה צלף חלש.

אבדע חזר לדרוהוביץ'. לא היה יוצא מהבית, ואם יצא, אז לעיתים רחוקות ועם אבטחה של אחיו מושקו, או מישוהו אחר ממשפחתו. כנראה היו להם אקדחים, ועוד ברשות המשטרה, זאת רק השערה שלי ואני לא בטוח בזה. אבדע עבר טרגדיה אחרת, אישית. אהבתו הגדולה הייתה אחותה של אשת אחי בעטקה. גם היא הצטרפה לחרם, וזה שבר אותה נפשית. דעתה השתבשה עליה, הייתה בטיפול בבית חולים לחולי נפש, אחרי השחרור היא נקשרה עם מכר אחד שלנו ונולד להם ילד. זמן קצר לאחר מכן

המחלה הופיעה שוב ובעטקה נפטרה. בילד טיפלו הוריה הזקנים. (אני זוכר שאבא סיפר לי שפעם ירו וסרטו קלות את אחיו על תמיכתו באבא – המתרגם).

משטרה בכל זאת רצתה לשים את ידה על אבא ולהענישו. זמן קצר לאחר מכן הוא נאסר יחד עם קבוצה שלמה של פעילים לשעבר, למרות שהמפלגה כבר לא הייתה קיימת. עשו להם משפט, ונראה שרק אבא חטף גזר דין של 8 שנים. בית המשפט לחץ שהוא יגנה את המפלגה, שכבר לא הייתה קיימת. בשביל מה, למי ולמה זה היה נחוץ? בית המשפט רצה, אבל הוא לא רצה, ולכן נתנו לו את שמונה השנים האלה. בנימוקים לפסק הדין היה שזה בגלל פעילות קומוניסטית רבת שנים, ועמידה לא מתרצה מול בית המשפט.

הוא ריצה את עונשו באחד מבתי הכלא הקשים ביותר של פולין שלפני המלחמה: "הצלב הקדוש" (Święty Krzyż), זהו מנזר לשעבר בעל חומות עבות ולחות. בתחילה חלק את התא עם אסירים פוליטיים אחרים המרצים פסקי דין רבי שנים. בכלא עצמו החרם נמשך. הוחלפו אתו מילים ספורות במשך היום, וגם זה בתיווכו של אדם אחד ויחיד. קשה לתאר את עינויי הנפש שעברו על האדם הזה, וכל זאת על לא עוול בכפו. האסירים בתא התייחסו לשיכוננו בתא אחד אתם, כהמשך הפרובוקציה. יום אחד אסיר-איש קשר הודיע לו שקומונה האסירים החליטה שהוא צריך לפנות למנהלת הכלא בדרישה שהיא תעביר אותו תא עם אסירים פוליטיים, כסיבה היה עליו למסור שאין לו כל קשר עם האסירים הפוליטיים. הוא נכנע לדרישה הזאת ודרש העברה. מה עשתה ההנהלה – אני לא יודע. קנאות, כמו כל קנאות אחרת, כולל זו האידיאולוגית והדתית יכולה להיות לא פעם, מאד אכזרית וללא גבולות.

ביתיים פרצה המלחמה בשנת 1939. הנהלת הכלא ברחה, האסירים יצאו לחופשי – כל אחד לדרכו. אבא פנה לאחד הפוליטיים, לאחר המלחמה אישיות חשובה בפולין העממית, שיש לו, לאבא, עכשיו אפשרות לסיים את כל הפרשה, להגיע להונגריה או למדינה אחרת כלשהי, להחליף את שמו ולנסות להתחיל חיים חדשים. הוא, בכל זאת, לא מחפש פתרון כזה, ובהיותו משוכנע בחפותו, רוצה לחדש את הפרשה שלו, עד לבירורה הסופי. הוא, אבא, יודע שהאסירים הפוליטיים ינסו לחדור לשטחים התפוסים על ידי הצבא הסובייטי ולכן הוא מבקש רשות להתלוות אליהם. אחרי התייעצות עם אחרים, הם הביעו את הסכמתם.

אנסה להמשיך את הסיפור הטראגי אבל כבר בתקופה הנוגעת למאורעות שאחרי שנת 1939. בחזרה לשנים שאחרי מותו של פילסודסקי ולפני התקפת היטלר על פולין. שנים אלה אי-אפשר למנות כשנים חיוביות הן מבחינה פוליטית, והן מבחינה כלכלית. עקומת האבטלה טיפסה כלפי מעלה. מקומות עבודה חדשים לנוער המתבגר והנכנס לגיל תעסוקתי לא התווספו. הנוער הזה פחד להפוך לעצמאי ולהקים תא משפחתי. הגיעו זמנים קשים. מצד השלטונות אי-אפשר היה לראות צעדים אפקטיביים בכיוון של שיפור המצב. את בני האדם, במיוחד את הפשוטים, האפורים שביניהם, אכל הפחד מהמשבר הכלכלי הממשמש ובא, ועוד יותר מפני המלחמה.

ניתן היה לחוש ב"הידוק חגורה" פוליטי מסוים. בעיתונות הופיעו יותר ויותר כתמים לבנים, סימנים של עפרונו ומספריו של הצנזור. אומנם עיתונים רבים יצאו לאור, אבל מספר הקונים הלך והצטמצם. לא כולם יכלו להרשות לעצמם קניית עיתון, כדי לקרוא אותו בשקט בבית. חנויות שמכרו

עיתונים הציגו בחוץ עמודי שער של אלה הנמכרים ביותר, ובני אדם יכלו לפחות לעיין בכותרות של האירועים החשובים ביותר.

מוכרי העיתונים החשובים ביותר היו חנויות של טאן וטאן ב"שוק" וחנות של לייבנדרפר/מרגוליס ברחוב פילסודסקי (Tann, Leibenderfer/Margulis). דרך אגב, בחנותו של לייבנדרפר עבדה גיסיית לעתיד: נונה ויילר. המוכרת השניה הייתה בת דודתה: הלרובנה (Nuna Weiler, Helerowna), שתייהן נשים צעירות, מקסימות ולא מתנשאות. ב"שוק" עצמו, באחת הכניסות, ארגן לעצמו דוכן עם עיתונים אדם צעיר, "פליט" מבית ספר דתי – ישיבה. במשך זמן מסוים הוא למד תורה וספרי קודש אחרים. יחד עם זאת הוא התחיל להתעניין, חוץ מבתי"ד, בפוליטיקה של היום, הלא דתית ו"לפזול" שמאלה. יותר ויותר חקר את מוריו הדתיים בקשר לשאלות שונות, לא דתיות. זה הפסיק למצוא חן בעיני ההנהלה הדתית ויום אחד הם אמרו לו שילך לו ולא ישוב. פשוט זרקו אותו. כנראה כבר אז היו לו קשרים עם ה"בלתי לגלים". מהישיבה הוא יצא בקאפוטא "חרדית", כי להשגת בגדים חילוניים לא היה לו כסף. למשפחה זו הייתה צריכה להיות מכה כואבת, כי לבטח המשפחה השקיעה בו תקוות גדולות כרב לעתיד. נדמה שהוא "נפל" במשהו וקצת ישב, כי בדרוהוביץ' הוא הופיע מצומק וכל הזמן בקאפוטא הזאת וארגן לעצמו דוכן בכניסה. זמן רב הוא בילה בוויכוחים עם אנשים שבאו אליו לא כל כך לקניית עיתון כמו לדפדוף בכותרות ולנתח את אי-השלמות של עולמנו זה. לפעמים הוא הרשה לפתוח עיתון ולסקור אותו, ורק ביקש לקפל אותו אחר כך בקפדנות. האם יכול היה להיות מזה? כנראה שאיכשהו הוא התקיים.

שכחתי אחדים מהשמות של עיתונים של אז שנמכרו בדרוהוביץ'. בעירנו לא הוציאו לאור שום יומונים, חוץ מדו-שבועון או אולי ירחון בשם: "פשגלונד פודקארפציה", אותו כבר הזכרתי. הנה אחדים משמות העיתונים: "אי. ק. צ.", "טמפו דניה", גוטה פולסקה, "ז'ציפוספוליטה", "וויק נובי", "חבילה", "דז'ניק פופולרני", "מלי דז'ניק", "דילו" האוקראיני, "האנטל" היהודי (Przegląd Podkarpacia, I.K.C., Tempo Dnia, Gazeta Polska, Rzeczpospolita, Wiek Nowy, Chwila, (Dziennik Popularny, Mały Dziennik, Dilo, Hantl).

העיתון הנפוץ ביותר בקרב מה שנקרא המעמד הבינוני היה "וויק נובי". כל יום אחרי הצהריים, לקראת ערב היו מביאים אותו מלבוב. אדון מרגוליס היה מקבל אותו בתחנת הרכבת. כאשר הכרכה הייתה מגיעה כבר לבתי המשפט שברחוב סטרייסקה, פאלאנגה של מוכרי עיתונים, כולם בחורים צעירים, היו מקבלים את החבילות שלהם, מאיצים את ריצתם ל"שוק" כדי להיות ראשונים, כי לקוחות אחדים כבר המתינו ולקחו ממי שהיה ראשון. כל אחד מהלקוחות החזיק "בהיכון" 20 גרושי (אגורת). רגע לאחר מכן היו מקבלים "חווילה", ואז כבר הייתה מגיעה הצעקה: "וויק נובי!", "חווילה"! "חווילה" זה היה עיתון על רמה. במידה רבה הוא נגע בבעיות יהודיות. כנראה כל האינטליגנציה היהודית נהגה לקרוא "חווילה". "גאזטה פולסקה" היה רציני, פרו-ממשלתי, הוא נקרא במידה שווה עם "ז'ע'פוספוליטה" בחוגי האינטליגנציה הפולנית. "דז'ניק פופולרני" גם היה עיתון על רמה, בעל נטייה שמאלית אחידה. עורכי העיתון הזה היו, עד כמה שאני זוכר: סטאניסלב דיבואה ונורברט באליצקי. השתתפה בו גם וואנדה ווטסיליבסקה (Stanislaw Dubois, Norbert). קוראי העיתון הזה בעלי הנטייה השמאלית היו שכבות אינטליגנציה

פולנית ויהודית. זמן לא רב לפני שנת 1939 "דז'עניק פופולרני" נסגר. את "דילו" קרא המעמד הבינוני של האינטליגנציה האוקראינית. "האנטל" שהודפס בשפת האידיש היה פופולרי בחוגים העשירים והמעמד הבינוני של יהודים שלא שלטו היטב בשפה הפולנית. "טמפו דניה" ו"מאלי דז'ניק" היו מקובלים כעיתונות צהובה בעלי הגוון האנטישמי. "אי. קא. צה." Ilustrowany Kurier (Codzienny) שהיה יוצא לאור בקראקוב, היה בכל רחבי פולין עיתון מאד נקרא ומספק צורך של המעמד הבינוני.

יחסית מקום רב הוקדש בעיתונות הפולנית למלחמת האזרחים בספרד (מרידה של גנרל פרנקו בתמיכת היטלר ומוסוליני – המתרגם). גנרל פרנקו היה מקובל על חלק גדול מהעיתונות הפולנית. חוגים של עיתונאים מסוימים שרו שירי הלל לכבודו. ב"בריגדות הבינלאומיות" לצד הממשלה החוקית נלחמו פולנים ויהודים רבים, בהם אחדים מאנשי דרוהוביץ'. אחד מהם השאיר שם רגל שנקטעה עד למותו. הכרתי אותו אישית. במסגרת הבריגדות שובץ גדוד פולני על שם יארוסלאב דומברובסקי ופלוגה יהודית שנקראה על שמו של נפתלי בוטבין (Jaroslaw Dabrowski, Naftali Botwin). נפתלי בוטבין היה קומוניסט פולני, שוליה של סנדלר, שהתחייב לבצע גזר דין של מפלגתו על פרובוקטור צחנובסקי (Cechnowski) שהיה עד מדינה ממשפט קומוניסטי גדול. לכמה מקודמיו של בוטבין זה לא הצליח. כנראה שהם היו גם כן צלפים חלשים כמו ההוא שירה באבע שוורץ. בוטבין בכל זאת הצליח, בטח הייתה לו עין טובה של סנדלרים. את המשימה שניתנה לו ביצע, ועוד על המדרגות בכניסה לבית המשפט. לכדו אותו, התקיים משפט והוא נידון לעונש מוות בתלייה. גזר הדין בוצע והצדק נעשה. בן כמה הוא היה אז? אולי אפילו לא 20.

עבודה בזויה ובוגדנית בקרב הבריגדות הבינלאומיות ניהלה ה-נ.ק.ו.ד. הסובייטית (הרוסים הגישו עזרה לממשלה הרפובליקנית הנבחרת של ספרד נגד פרנקו – המתרגם). אף אחד לא ניסה אפילו להפריע להם בזה. אחרי המלחמה הספרדית הזאת כתבו על כך רבות בפרסומים שונים במערב. הזירה הספרדית שימשה לבני הבליעל הנבזיים האלה לצייד ולחיסול של טרוצקיסטים אמיתיים ומדומים שנלחמו בהקרבה לצד הרפובליקה. מנהיגי הבריגדות הבינלאומיות היו, בין היתר לואיגי לונגו - קומוניסט איטלקי, ואנדרה מרטי, קומוניסט צרפתי. מאוחר יותר, האחרון, מאוכזב, עזב את הקומוניזם. מפקד צבאי מזהיר אחר של הבריגדות היה גנרל סובייטי ואחר כך פולני: קרול סבירצ'בסקי (Karol Swierczewski). כינויו הספרדי היה "וולטר". עם השם הזה נשאר אחרי המלחמה, עד מותו. עליו אמרו שהוא לא התכופף בפני כדורים. אבל אז אלה היו כדורים פאשיסטיים – בספרד, ואחר כך בגרמניה, בזמן מלחמת העולם השנייה.

גנרל וואלטר נפל אחרי המלחמה בהרי ביעשצ'אדי (Bieszczady), בזמן מבצע נגד אוקראינים, אנשיו של באנדרה (סטפן באנדרה, לאומן אוקראיני אוהד נאצים – המתרגם). כך לפחות טענה הגרסה הרשמית. אחדים מיודעי סוד היו בדעה שזה לא כדור של איש באנדרה השיג אותו, שכנראה הירייה לא באה מקדימה אלא מאחור, הרי אי-אפשר להתכופף לאחור. כדורים סובייטיים, בולשביקיים לא פיספסו, תמיד הגיעו למטרה. כנראה הוא נעשה לא נוח למפקדיו המוסקבאיים, כמו, בעצם, רבים מהחיילים לשעבר בגדוד דומברובסקי ולוחמים ספרדיים. הצלף הזה היה חייב להיות צלף מנוסה ועוד

במדים פולניים. כ"פרס" הוא עצמו קיבל, ללא ספק, כדור מעמית אחר, כי עדים כאלה הם בטוחים רק כאשר מכסה אותם שכבת אדמה בעובי של שני מטר.

אחרי הסטיה הארוכה במקצת הזו מהנושא, ברצוני לחזור לתקופה שלפני שנת 1939. המצב התחמם יותר ויותר. מינכן, אנשלוס (השתלטות על אוסטריה – המתרגם), וסודטים (השתלטות גרמנית על אזור במערב ציכוסלובקיה – המתרגם) היו צריכים להדליק נורה אדומה אצל גורמים האחראיים על המדינה הפולנית. מי יודע? אולי אפילו נדלקה, אבל לא באור יקרות, וכבתה מהר. השתלטות גרמנית על הסודטים, השלכה של ליטרת בשר מלוכלכת לפולנים בצורת זאולז'ה, לא הובן כראוי (פולין קיבלה מהגרמנים אזור צ'כי בשם זאולז'ה – המתרגם). הרדיו צרח בקולי קולות: מנהיגנו, הובל אותנו נגד הצ'כים! הכה בצ'כים! וכו', וכו'.

היטלר היה פיקח, הוא רצה להרדים את ערנותם של הפולנים על ידי העניין של זאולז'ה. האם הצליח? במידה מסויימת – כנראה שכן.

התקפת הגרמנים על פולין – תבוסת ספטמבר – שנת 1939

ופתאום (האומנם ?) כל זה התפוצץ. אני זוכר מצוין את ה-1 בספטמבר שנת 1939. זה היה יום שישי. לפני חמישים ושבע שנים.

ליום הזה קדמה פרובוקציה נבזית של התקפה, כביכול, על תחנת רדיו בגליביצה, (עיר גרמנית בקרבת גבול פולני-גרמני - המתרגם) ע"י חיילים גרמניים הלבושים במדים פולניים, ומצוידים בנשק פולני. למען האמת היו אלה אסירי מחנה ריכוז דאכאו, שהובטח להם החופש. כולם, עד האחרון שבהם הוצאו להורג בירייה בו במקום, הדבר צולם, והתמונות נמסרו לעיתונות זרה כ"הוכחה ניצחת לתוקפנות הפולנית". עדים הם לא אהודים, במיוחד מן הסוג הזה, ומה עושים אתם – סיפרתי בפרק הקודם. את כל המבצע הזה תכנן וניהל, מהתחלה עד הסוף, אלוף הפרובוקציה: ריינהרד טריסטיאן יוג'ין היידריך (סגנו של הימלר – המתרגם). כל כך הרבה שמות היו לפושע הזה, מפלצת בגוף אדם. מי למד אצלו, ומי לימד את מי ?

המורים שלהם היו בעלי ניסיון של 16 שנים בעניין הזה, תלמידיהם הגרמניים היו קיימים רק 6 שנים, כך שזה ברור. צעירים יותר לומדים אצל מבוגרים יותר. במקרה הזה הצעירים האלה היו תלמידים חרוצים ובעלי תפיסה, והמבוגרים היו מורים מנוסים, בעלי ניסיון מעשי עשיר.

אני זוכר את נאומו של מולוטוב (שר החוץ של ברה"מ – המתרגם), אותו כינה סטאלין "תחת של אבן", והמילים המעליבות האלה כלפי העם הפולני: "הממזר הזה של ורסאי חדל מלהתקיים". ועוד החוזה הצבוע, השקרי בין שני זאבים, המתקרא בשמו של מולוטוב, בשווה לשמו של סוחר היינות, בהבדל הזה שאת סוחר היינות תלו בנירנברג, לאומת זאת הראשון חי כמעט 100 שנה ומת מוות טבעי במיטתו הוא (ריבנטרופ, שר החוץ של גרמניה הנאצית, היה יבואן של יינות - המתרגם). חוזה כזה לא היה מבייש גנגסטרים בינם לבין עצמם (חוזה ריבנטרופ-מולוטוב – המתרגם).

בני אדם היו מבוועתים. החלה הסתערות על חנויות, שהתרוקנו במהרה. כי הסוחרים לא פראיירים. לא כל דבר הם הציגו למכירה. חלק ניכר של סחורה הם החביאו – לזמנים קשים. הגרמנים לחצו, כי כל המלחמה הייתה צריכה להיות "בליץ" (מלחמת בזק – המתרגם). והיא באמת הייתה. חיילים, באי-סדר, עזובים, עצובים ללא גבול, רעבים וצמאים, המחפשים ביאוש כלי תחבורה כלשהו כדי שכמה שיותר רחוק וכמה שיותר מהר לברוח מזרחה – העיקר רחוק מהגרמנים. בקרבת הבית שלנו הייתה חנות ספורט "קוסמוס" עם אופניים מורכבים כבר, כמו כן עם חלקים מהם אפשר היה להרכיב אופניים חדשים. האופניים החדשים נחטפו כהרף עין על ידי ברי המזל. חיילים אחרים סחבו לחצר שלנו חלקים מפוזרים, ואנחנו הילדים, עזרנו להם בהרכבה. חלקים רבים נשארו, וכל אחד לקח מה שבא לו. אני קיבלתי "רמה" של אופניים, בלי גלגלים. סחבתי את זה למחסן שלנו. לעולם לא הצלחתי להרכיב אופנים שלמים, היו חסרים חלקים. מהומה רבה שררה בעיר. האנשים היו בפאניקה. פני רוב בני האדם הביעו עצב גדול. מה יהיה הלאה ? היו גם כאלה ששמחו, וכלל לא הסתירו את שמחתם, אלה היו אוקראינים מקומיים. הם ציפו לרגע זה מזמן.

אחדים מהתושבים היהודיים, במיוחד הצעירים, ברחו – כמה שיותר רחוק מזרחה. ביניהם היה אחי שמעון, עם חבר, על זוג אחד של אופניים. אחרי כמה ימים הם חזרו, ועוד בלי האופניים. הם נגזלו ע"י איכרים אוקראינים שרק ציפו להזדמנויות כאלה. הם לקחו נקם על השנים הקודמות האלה. במיוחד אכזריים הם היו כלפי חיילים פולנים. כבר בימים ראשונים לפריצת המלחמה חזר מקרקוב אחי פרדק (Freddek) עם אשתו. אימא מסרה להם את החדר השלישי עם כניסה נפרדת מחדר המדרגות.

את בתי הזיקוק "פולמין" הגרמנים הפציצו כבר בימים ראשונים של המלחמה. בלילות האש בערה באור בהיר שהגיע עד לעיר. התושבים היהודיים ציפו באימה לכניסה של הגרמנים. התושבים הפולניים לא יצאו מבתיהם. אלה גם אלה חששו מהאוקראינים. לבסוף בא היום הנורא. הופיע הסיור הגרמני הראשון ואחריו נכנסו הצבאות. מפוטמים, לבושים היטב, עם חיוכים יהירים, לא ברגל אלא במשאיות משובחות. ההמונים לא קיבלו את פניהם, חוץ מקבוצה קטנה של נערות אוקראיניות עם פרחים. הוקמה, אפילו, מטעם עצמה, מה שנקרא ועדה "אזרחית" המורכבת מאוקראינים בלבד, אותם הנהיג מומחה לעבודות אבן ואליגורה (Waligora). הם הוציאו, אפילו, איזשהו מנשר לאוכלוסייה, באוקראינית ובפולנית, את תוכנה אני לא זוכר. התושבים היהודיים והפולניים הסתגרו בבתיהם בתריסים מוגפים.

הפתגם אומר שאסונות באים בזוגות. הגיעה ידיעה שהסובייטים עברו את הגבול הפולני-סובייטי הישן, והם מתקדמים בכוון מערב. מטרתם הייתה, מה שנקרא, "שחרור" מהדיכוי הפולני של עמים אחרים – אוקראיני וביאלורוסי המתגוררים במה שנקרא: "אדמות מערב אוקראינה וביאלורוסיה". בקרב האוכלוסייה היהודית השתררה שמחה רבה. הפולנים קיבלו את זה בדאגה ועצב, כי הם טוב יותר חזו מראש מה אפשר לצפות מבולשביקים, שום דבר חיובי, זה בטוח. אצל האוקראינים התפשטה המבוכה. הם מעולם לא הביעו הסכמה לאיחוד עם "אחיהם" מאוקראינה המזרחית, הסובייטית. הם, "אוקראינים שלנו", סמכו על כך שהיטלר ייצור, מה שנקרא "אוקראינה העצמאית", וזאת כלל וכלל לא במסגרת האימפריה הסובייטית. את זה הם לא רצו בשום פנים ואופן.

היטלר הבטיח, אבל דבר שונה לגמרה מהבטחה הוא לקיים. בדבר השני הזה, אלה גם אלה, כלומר הגרמנים והסובייטים, היו אלופים ללא עוררין.

וכך התחיל בעיר שלנו שלטון, בן ה-8 ימים, של הגרמנים. האוקראינים הקימו מה שנקרא: מיליציה זמנית, במדי צבא פולניים (שכנראה נתלשו מפולנים הרוגים (?)), עם סרטי שרוול בצבע כחול-צהוב (צבעי O.U.N.). מיד נמצאו מנהיגים. אחד מהם היה וואליגורה המוזכר. את זה הגרמנים הרשו להם, אבל רק זמנית. היה להם חשק לפגרום פתיחה, הראשון, אבל לא יצא להם. לזה היה צורך בהסכמת השלטונות הצבאיים, כנראה הם לא קיבלו אותה. משהו, בכל זאת, קרה שם. בדיוק היה חג יום הכיפורים. לאחד מבתי הכנסת נכנסו גרמנים, גרשו את המתפללים, וציוו עליהם לטאטא רחובות. זה הכל ? בזמן ההוא – כן. את אשליית השקט היחסי היהודים פרשו לעצמם שרוב החיילים היו אוסטרים. עד כמה שזה היה מטעה, הסתבר רק מאוחר יותר. בני אדם עוד לא הכירו שמות כמו אייכמן, קאלטנברונר ורבים אחרים שהיו אוסטרים. והיטלר עצמו ? הרי הוא לא היה תורכי אלא אוסטרי מלינץ.

לאט, לאט ובהירות, היהודים התחילו לצאת מהבתים. אנחנו הילדים והנערים היינו אמיצים יותר – לא פחדנו. הפולנים נשארו בבתים. הם יותר חששו מהאוקראינים מאשר מהגרמנים. מפעם לפעם, באפלה או בערב אפשר היה לראות דמויות ב"טרענצ'קורט" ובנעלי קצינים, חומקים ונעלמים בסמטאות חשוכות. כנראה הם קשרו קשרים עם הפולנים המקומיים, וחיפשו אפשרות להגיע מעבר לקו ההפרדה, מה שנקרא "קו קרזון", אשר הייתה צריכה להפריד בין הצבא הסובייטי לצבא הגרמני. בצד ההוא הרוב היה לאוכלוסייה הפולנית.

בינתיים שום הגבלות בצורת סרטי שרוול, הטלאי הצהוב, מגן דוד - לא היו. הגרמנים, פשוט לא הספיקו להנהיג את זה בזמן שהותם הקצרה, של 8 הימים, בדרוהוביץ'. בעלי חנויות מזון נצטוו לפתוח אותם, למרות שסחורות לא רבות נשארו בהם. המאפיות היו חייבות לחדש את אפיית הלחם. מספר ימים לאחר מכן, כאשר בני אדם הסתגלו קצת לפחד, אפשר היה לראות קבוצות קטנות של יהודים המנהלות שיחות ערות עם חיילים גרמניים. היהודים הפשוטים האלה רצו להפגין את ידיעתם (ירחם השם) בשפה הגרמנית. להם היה נדמה ששפת האידיש היא כמעט זהה לגרמנית, וזה כלל לא כך. הגרמנים בכלל לא הבינו אותם, ואם כבר בכל זאת הבינו משהו, זה כתוצאה של סימני ידיים ערים, בהם יהודים תמיד הצטיינו. עלו על היהודים בזה, כנראה, רק האיטלקים. יהודים שבאמת ידעו גרמנית, והם היו בעיר שלנו לא מעטים, ל"סחבקיות" כזאת לא הלכו. קרה שלקבוצות "המתווכחות" שכאלה היה ניגש אוקראיני כלשהו, ובהצביעו על האנשים המקיפים, היה אומר: יודה, יודה (יהודי – המתרגם). תגובה מיוחדת מצד החיילים למעשה לא הייתה. הרי אלה היו אוסטרים !! התמימות האנושית תמיד הייתה ללא גבולות. לא שמעתי על מקרים מיוחדים של גול בשמונת הימים האלה, חוץ ממקרה אחד, דרסטי מאד, בצורת אונס קבוצתי שבוצע על גברת ואגשגל, דבר שהזכרתי קודם. אנשים הקשיבו בתשומת לב לרדיו, אצל אלה שהיה להם אותו, ברצותם לוודא עד לאן הסובייטים כבר הגיעו, ומתי כבר יכנסו לדרוהוביץ'. חוסר הסבלנות של היהודים בנקודה זו אפשר היה להבין. עד עכשיו בעיר היה רק וורמכט – הצבא. זונדרקומאנדו, ס.ס., גסטפו, עוד לא הגיעו, ומה זה היה אומר, במיוחד כלפי היהודים, את זה היהודים כבר אז ידעו היטב. שום עיתונים לא היו בזמן ההוא.

ברצוני להביא את הדבר הבא הקשור בכניסת הגרמנים לדרוהוביץ' בשנת 39. בתחילת שנות התשעים, נפל לידי ספר מעניין בצורה בלתי רגילה, הכתוב אנגלית – זיכרונות של אלוף משנה גרמני במטה הכללי, בשם ורלימונט, בשם: " Inside Hitlers Headquarters 1939-45 ". דבר, הייתי אומר, בעל חשיבות לרישום התרחשויות. בעמוד 35 של הספר הזה מצאתי כזו קביעה (באנגלית), אני מצטט בתרגום חופשי: " למחרת בבוקר יודל (ראש אגף המבצעים במטה הראשי של הצבא – המתרגם) אמר לי בטלפון, שבילילה הקודם סטאלין צלצל אישית לריבנטרופ, ממוסקבה עם טענה מרה, שלפי אינפורמציה שהוא (סטאלין) קיבל מהנספח שלו, הצבא הגרמני מתכוון להישאר באזורי נפט בחבל דרוהוביץ', בפולין הדרומית. זה היה, לפי דברי סטאלין, פגיעה בקו ההפרדה שנקבע בנספח סודי לחוזה

מ-23 באוגוסט. בהכירי את המחסורים שלנו במוצרי נפט, יחד עם זאת באי-ידיעתי של החוזה עצמו, הדגשתי במיוחד לפני הנספח הצבאי את דרישותינו בהחזקת השטח. בצורה זו נהייתי שער לעזאזל הראשון שהוקרב על מזבח של חוזה הידידות הגרמני-סובייטי בעל הערך המפוקפק", סוף ציטוט. כנראה, בכל זאת, בזמן ההוא לחצו של סטאלין היה חזק יותר מהנמקה של אלוף משנה וורלימונט כלפי הנספח הצבאי, וגרמנים, בינתיים, למזלנו הקצר והזמני, נאלצו לעזוב את דרוהוביץ', ביחד עם בוריסלאב, סכודניצה, אוריץ' – כל השטח הנקרא אז "חבל הנפט של פולין הקטנה, המזרחית". "המזל הגדול" הזה נמשך זמן קצר, כי רק שנתיים – משנת 1939 עד שנת 1941. בשנת 1941 הגרמנים חזרו, ועוד לחמש שנים הארוכות כמאה, שטופות הדם, הטראגיות, המזוויעות. חמש השנים שהוגדרו בהיסטוריה כשואה של יהדות אירופה בכלל, ויהדות פולין בפרט.

הפלישה הסובייטית – שנים 1939-1941

ולבסוף הגיע היום, לו השתוקקו כל כך היהודים. הצבא הסובייטי היה צריך להיכנס באותו היום לדרוהוביץ'. קבוצה של אנשים, רק יהודים, ביניהם אני, התאספה ברחוב סטרייסקה, ליד הסנדלרייה של פורסט (Forst). משם היה צריך להגיע הסיור הראשון של הצבא הסובייטי. יש! המשאית הראשונה, לא מכוסה, עליה עמדו בצפיפות החיילים. צעקות מלאות התלהבות וקבלת פנים. ליהודים הייתה סיבה למסיבה, כי אילו השהות הגרמנית הייתה מתארכת, לא ברור, בעצם ברור, איזה גורל היה פוקד אותם. הייתה גם, קצת אכזבה. החיילים לבושים בצורה לא כל כך מסודרת, במעילים צבאיים לא מעובדים, ארוכים עד למטה, קרעי בד תלויים, בנעליים לא מצוחצחות, וכו'. יתכן שבשמונת הימים האלה עם הגרמנים, הספקנו להתרגל לפרצופים גרמניים תמיד מגולחים ומפוטמים, מדי שרד, תמיד מכופתרים עד הכפתור האחרון, נעליים מבריקות מצחצוח וכו'. עד כמה לא הוגנות

ולא אובייקטיביות הן השוואות ודעות. הרי ההם, הגרמנים, היו פושעים ושוודדים, ולעומת זאת אלה אנשים פשוטים, אלה אחים, לנו היהודים - משחררים.

את ההם שנאנו, את אלה אהבנו, כי אותנו, היהודים, הצילו אז ממוות בטוח. אלה שבאו אחריהם – ביורוקראטים, לוקחי שוחד, נבלים, אלה הביאו אתם N.K.W.D. ומנגנון הדיכוי. זו קאטגוריה לגמרה אחרת, להם לא היה דבר משותף עם אותם החיילים מהמשאית הראשונה ההיא, ועם אלה שהשתרכו אחריהם. משפחות של רבים מהחיילים הרוסיים ההם נאלצו לסבול, כמו, בעצם רוב העם הזה שסבל בשיטת הממשל הבלתי צודקת הזאת.

בין החיילים הראשונים היו גם יהודים אשר ידעו ודיברו ביידיש. הם הבינו איזה משמעות בשבילנו היה לבואם.

חוץ מיהודים, איש לא קיבל את פניהם. פולנים מסיבות ידועות ומוצדקות. הרי זאת הממשלה שלהם, הסובייטית, תקעה סכין רצחנית בגב, בשיתוף פעולה עם הפושעים אלה, הגרמנים. זאת השותפות הגנגסטית היא שגנבה לפולנים את מולדתם. לדעת הפולנים, לא היה להם, הפולנים, מה לצפות לדבר טוב מהשליטים החדשים. כבר, תוך זמן קצר, הם יכלו להיווכח על כך. האוקראינים לא הופיעו. הם את אכזבתם ויגונם עיכלו בנפשם בשקט. בינתיים. קומץ הקומוניסטים האוקראינים היה חסר משמעות. גם כן בינתיים.

המצב היה די "ביזארי". ברחוב סטרייסקה כבר הסובייטים, בבניין העירייה עוד הגרמנים. מפקדות של שני הצבאות לבסוף הגיעו לידי הבנה, והגרמנים התחילו לסגת לכיוון רחוב סאמבור. בלילה הראשון ההוא לא ישנו, ובגרון ניחר קיבלנו את פני היחידות הצבאיות הסובייטיות המגיעות. מהגרמנים לא נפרד איש.

החיילים הסובייטים כל הזמן שאלו אותנו אם יש אצלנו דבר זה או אחר. הכוונה הייתה לסוכר, קמח, בשר, ביגוד, דברי טקסטיל, עוד ועוד דברים רבים אחרים. כנראה אצלם זה הופיע לעיתים נדירות מאד, ולכן הם שאלו כדי להשוות את מה שהיה אצלנו תמיד, עם מה שאצלם תמיד היה חסר. קצת זמן לקח עד שבני אדם הבינו למה הם מתכוונים. ליתר ביטחון אנשים ענו: כן, היה, רק "גרמנצ'יק" לקח הכל. הם ענו: "ניצ'יעבו, וסיו בודיעט" ("לא נורא, הכל יהיה" - רוסית - המתרגם). עם הזמן התחילו חיוכים מזלזלים. לשאלה האם דבר זה או אחר ישנו, אנשים ענו ש"נייעט" (רוסית - לא - המתרגם). אז הם ניחמו: לא נורא, אצלנו יש הרבה, וגם אצלכם יהיה. ה: "וסיו בודיעט" הפך לביטוי. אנשים התחילו לשאול: "צורעס" (צרות) אצלכם יש? ואז הם היו עונים: הרבה, גם אצלכם יהיה. ובאמת, תוך זמן קצר התברר שמהסחורה הזו (צורעס) היה אצלם תמיד "מנוגו" (רוסית - הרבה - המתרגם), וגם אצלנו התחיל להיות יותר ויותר.

במהרה אחרי הצבא התחיל להגיע, מה שנקרא, המינהל האזרחי. לרוב היו אלה אנשים משובים נידחים, מכפרים, מקולחוזים, שבחייהם לא ראו הרבה, ובשבילם אנחנו, דרוהוביץ' הקטן, הפרובינציאלי, היה "זאפאד" (המערב). על כאלה אצלנו אמרו: "ביקר בתחת, ראה חרא, ישן באורווה, והתכסה בסולם, וכשפרה חרבנה הוא חשב ששעון מצלצל".

מובן, שלפעמים נקרו יחידים יותר נאורים, שמשהו בכל זאת שמעו על המערב הזה, ואפילו על פריפריה כמו דרוהוביץ'. אפילו בדרוהוביץ' הזדמנו מגלומנים בעלי דעה מופרזת על עירנו, שאמרו שדרוהוביץ' היא כזאת פריס קטנה ("קלאיינע פאריס").

אני נזכר, שבתקופה מאוחרת יותר, בעת שירותי בצבא הסובייטי בזמן המלחמה, חברי היו פונים אלי: "נו, פיעדקה, (Fiedka) (כך הם קראו לי אז) ספר איך היו החיים אז אצלכם בפולין, האם זה נכון שכל אחד היה בית חרושת משלו?". כאלה אנשים, פחות או יותר, הביא השלטון החדש. אנשים אלה לא ידעו מה זה בית שימוש עם מים זורמים. בתוך האסלה הם החזיקו, לעיתים, חמאה או חלב בבקבוקים, מקררים לא היו ידועים אז (לא רק אצלם, אלא גם אצלנו). להביא חלב הם היו הולכים עם סיר לילה, כי לכלי הזה הייתה ידית, ונוח היה להחזיק. לתאטרון או לנשף, הנשים היו לובשות כותנות לילה מהודרות ממשי, עם קישוטים. ליום יום, כשהיה קר הם היו נועלים מגפי לבד, שלא היו מוכרות אצלנו כלל. נעלי נשים אלגנטיות היו שיא החלומות של כל אישה סובייטית. כמו כן, שעוני יד נחשבו למותרות. הסתובבה בדיחה בנושא זה: לשען המקומי נכנס סובייטי בסוחבו על גבו שעון קיר בעל מידות ענקיות, ואומר: "קח את השעון הגדול, עשה ממנו 10 קטנים, ומה שנשאר – בשבילך". למען האמת, יש לציין שתעשיית השענות, אחרי המלחמה, התפתחה במידה כזו, שלא רק שהיא הציפה את השוק המקומי, אלא היא גם יצאה המון למדינות המפרגרות מבחינה זו. שעון יד מזמן הפסיק להיות מותרות במדינה הסובייטית.

סוכריות וממתקים היו קונים פעם אצלנו במאות גרמים: 50-100-150. הם קנו, אם היה, בקילוגרמים.

לסוחרים, בזמן הזה, עוד לא הספיקו להלאים, כלומר להפוך לרכוש המדינה, את חנויותיהם. כל המוצרים המוזנחים, המונחים במשך שנים במחסנים או על המדפים, אותם איש מהמקומיים לא היה קונה, התגלו כמבוקשים בצורה בלתי רגילה. הסובייטים היו קונים כל מה עיניהם ראו. וכסף, במיוחד הפולני, שאז עוד היה במחזור, היה אצלם בערמות. מאיפה לקחו אותו? השד יודע. את המוצרים העלובים הם היו, כנראה שולחים למשפחותיהם שבעומקה של רוסיה. שם כל זה היווה אטרקציה ענקית. בצורה זו כל החנויות הישנות רוקנו מסחורות ובלטו בשיממונם. השלמות לא היו. כי כאילו מאיפה?

יש להודות, שעם הזמן הם השתפשפו במידה מסויית, וזאת בהשפעת האנשים המקומיים. כנראה, שזה נקלט אצלם, באיזו שהיא צורה, עד כמה הם עשו לצחוק את השיטה שלהם, הסובייטית. הם התחילו להתנהל בשיטה "החדשה", המערבית. זה מצא חן בעיניהם.

אחד הדברים הראשונים בהם הם "העשירו" אותנו, וזאת עוד בתחילת שלטונם, היה הסוות הזמן המקומי, המרכז אירופאי, לזמן מוסקבאי. ההפרש היה שעתיים. לא ברור איזה כוונות הדריכו אותם. אולי בצורה זו הם רצו לשרש עד הסוף, את השיטה הקודמת שלנו, "הקאפיטאליסטית". מי מבין אותם? אותנו, בחיי יום-יום שלנו, זה הכניס לאנדרלמוסיה לא קטנה. האורגניזם שלנו מכיל משהו בדומה לשעון ביולוגי. השעון שעל בנין העירייה החל לצלצל שעות אחרת. לפי שיטה חדשה, מוסקבאית.

עניין מעניין. ברחוב, במיוחד בשוק, הופיעו כמה גרמנים, עוד במדים גרמניים, אבל ללא דרגות, עם סרטים אדומים על הכובעים, ב"ברגשטייגרים" מעולים, מפורזלים (Bergsztatjgery – אין לי מושג מה זה- המתרגם) – תמיד בליווי "האדונים הרציניים"-אנשי N.K.W.D. הסתבר שאלה היו גרמנים-קומוניסטים, שבנצלם הזדמנות ראשונה שנקרתה על דרכם, בקראם "רוט פרונט" (Rot Front – "החזית האדומה" – המפלגה הקומוניסטית הגרמנית – המתרגם) עברו בריצה לצד הסובייטי. אנשים

מקומיים לעיתים קרובות הקיפו אותם ודיברו אתם בגרמנית. לאחר מכן הם נעלמו אי-שם. התהלכו שמועות שאת כולם, עד אחרון שבהם, ליתר ביטחון הוציאו להורג, כי יכלו להיות ביניהם, ואולי גם היו, סוכנים חשאיים שנשלחו במיוחד. זה "ליתר ביטחון" ידוע היטב ובשימוש בשיטה הסובייטית. לפי פרינציפ סטאליניסטי, אם מתעסקים עם אלף איש חפים מפשע, וביניהם יכול לצוץ אשם אחד, אז השיטה היעילה ביותר היא לחסל את כל האלף, ואז יש ביטחון שהפושע האמיתי לא נמלט וקיבל את המגיע לו. זה היה שייך לשיגרה יום-יומית בתקופה הסטאליניסטית.

ברגע הגעת הסובייטים כל הארגונים וההתאגדויות הפועלים, אוטומטית פסקו מלהתקיים. הם בעצמם התפרקו. איש לא היה צריך לעזור להם בכך.

אני נזכר, איך זמן קצר אחרי כניסת הצבאות הרוסיים, הופיע בדרוהוביץ' חרושצ'וב (דיקטטור עתידי של ברית המועצות אחרי מות סטאלין – המתרגם), אז המזכיר הראשון של "הועד המרכזי" של אוקראינה, בליווי של המפקד הראשי של צבאות הפלישה, טימושנקו, אשר בשיתוף פעולה עם הצבא הגרמני "הידידותי" רצחו את פולין. לפי דרגות הצבא של אז, טימושנקו היה "מפקד דרגה אחת". אז עוד לא היו גנרלים וקצינים לא ענדו כותפות – אביזרים של צבא הצאר. (רק במהלך קרב על סטאלינגרד הוחזרו לצבא סימני הדרגות הישנים – המתרגם) אז הצבא האדום היה עוד צבא פועל-איכרי. מארשלים כן היו. הם היו חמישה: וורושילוב, טוחצ'בסקי (הוצא להורג בירייה בשנת 37), בודיוני וקוליק (הוצא להורג בירייה בתקופה מאוחרת יותר).

לחרושצ'וב וטימושנקו אורגנה התכנסות ענקית של מנהיגים קומוניסטיים לשעבר, שהוצאו מאוחר יותר להורג בירייה עד אחרון שבהם, דבר לו תרם במידה לא מבוטלת אותו חרושצ'וב עצמו. משיחות של מבוגרים ששמעתי, הבנתי שסיבות להתלהבות לא היו. לפי השמועה, מאוחר יותר אחרי האספה, מאחורי הקלעים, חרושצ'וב התפלא, בהביעו עם זאת אי-שביעות רצון, שפעם בפולין היו כל כך הרבה קומוניסטים יהודים עם מספרים כל כך זעומים של אוקראינים ופולנים. כבר אז יצא המרצע מהשק האנטישמי של חרושצ'וב.

יהודים תמיד היו "פרסונה נון גראטה" (אישיות בלתי רצויה – המתרגם) בתנועה הקומוניסטית. להם נזקקו לעבודות מלוכלכות שונות בשביל ה"קומינטרן" (ארגון הגג העולמי של מפלגות קומוניסטיות בשליטה מוחלטת של סטאלין – המתרגם) שלו עצמו, גם בחשאי, לא היו זרות רגשות אנטישמיים. ביהודים השתמשו לריגול בארצותיהם למען הסובייטים, תמיד ללא מילת "הערכה". למרגלים אחרים, לא יהודים, הסובייטים היו צריכים לשלם ביוקר. יהודים היו מרגלים עם מוטיבציה אידאולוגית, ותמורת "עבודתם" לא לקחו כסף. יהודים לא ידעו, ואולי לא רצו לדעת, שסיסמת הקומוניסטים הסובייטיים היה: "אני קומוניסט, אני אינטרנאציונאליסט, ואני שונא יהודים". כנראה תמימות, בדומה לטיפשות, הם ללא גבול. איזה יחס היה לחרושצ'וב לקומוניסטים יהודיים אפשר לקרוא בספר-כתבה המעניין בצורה בלתי רגילה, של טרסה טורונסקה: "הם".

אומרים שיהודים הם עם חכם. רבות כותב על כך, ביצירתו רחבת היריעה Paul Johnson – History of the Jews. ספר מרתק. היכן, אם כן, היו היהודים החכמים האלה בשנת 1917 ואחר כך בשנת 1939? איפה הם כיום? אולי שיעזרו למדינות הזעירה הזו, שלנו, שחיה באיום מתמיד? זמן קצר אחרי כניסת הצבא הסובייטי והתחלת ארגון הסדר החדש, התחיל משהו מעין "בדיקת אימות" של קומוניסטים לשעבר. אלה שהיו צריכים לבצע את זה, היו, לרוב, אנשים פרימיטיביים

מאד, בעלי מנטליות של עיירה סובייטית קטנה. דרוהוביץ' עלה לדרגה של גליל. לפני המלחמה הוא היה חלק מגליל לבוב.

איך נראה ה"אימות" הזה, אני יודע מסיפוריהם של מספר בני אדם שעברו אותה. טמבל שמאחורי השולחן (כי איך אפשר לקרוא לו אחרת, אם לשפוט לפי שאלות ששאל) הציג את שאלתו הראשונה: "היית חבר מפלגה? (קומוניסטית – המתרגם). תראה לי כרטיס מפלגה (תעודת חבר)". כשניסו להסביר לו שהמפלגה הייתה בלתי לגלית, ותעודות לא היו, כי לא יכלו להיות, זה לא הצליח להגיע לזה המתקרא פונקציונר פוליטי. מה זאת אומרת לא היו? כזאת לא יכול להיות. מפלגה קומוניסטית בלי תעודות מפלגה? על משהו כזה הוא מעולם לא שמע. וכו', בנימה דומה.

מוסד יחיד, המאורגן היטב עד הפרט האחרון, כי עוד שם, אצלם מאחורי זאברוך' (הגבול הישן בין פולין והסובייטים), הייה N.K.W.D. . אלה בלי חיפוש מיותרים מצאו לעצמם משכן – בנין של בית המשפט של דרוהוביץ', עם בית מעצר לצורך חקירה מוכן, שרק "ציפה" לדיירים חדשים. היה צורך למלא אותו, ועוד במהירות מרבית. הם התחילו לטפל בכך בזריזות, כי איך זה שבנין כל כך גדול ומרשים יישאר לא מלא? מה? אין אויבים? הם ישנם תמיד, ועוד רבים מספור. צריך רק לחפש אותם היטב ומהר, שלא יתפזרו. קודם כל חיפשו טרוצקיסטים (טרוצקי-מתחרה של סטאלין לשלטון. הפך לסמל הרוע בבריה"מ – המתרגם). במושגים שלהם, הם היו רבים מספור במפלגה הישנה (הכוונה למפלגה הקומוניסטית הפולנית שפוזרה ע"י סטאלין ב-1938 – המתרגם). ואם לא היו, יש צורך ליצור אותם. בצורה זו עבד ה-N.K.W.D. שם, אצלו, "בביתו" הישן, וכך זה היה צריך לעבוד "בבית" החדש-רק יותר במרץ. המוטו של המוסד הזה היה צריך להיות עמידה על המשמר של מינהל תקין סוציאליסטי ושירות למען העם. המינהל התקין הזה שלהם כלל לא שירת את העם אלא את השליט. במציאות הוא היה אבסולוטי, בלתי אנושי, ומופקר.

התחילו רדיפות לא כל כך של אשמים, כמו של חפים מפשע. נמצאו "עוזרים" מקומיים. היו אלה מודיעים "לא תקניים", ללא תשלום, מה שנקרא: "סעקסוטים" (מילה זו באה מ-2 מילים רוסיות: "סעקרעטניי"-סודי, ו"סוטרודניק"-מועסק) בעלי מוטיבציה "אידאולוגית" – יצורים נטולי רגש כבוד. הם גויסו בעזרת שיטות סובייטיות מנוסות: תחילה אינדוקטרינאציה (תעמולה-המתרגם), אחר כך שכנוע "עדין", ואם זה לא היה נותן תוצאות נדרשות, הם היו ניגשים לשיטות של אימים וסחטנות. לבסוף "הנדון" היה נשבר וחותרם על "בומאגא" ("נייר" ברוסית – המתרגם) – התחייבות לשטוף פעולה. הוא היה משער שבינתיים הוא התחמק מזה. לאחדים מהם הציק המצפון. זמן מה היו עוזבים איש כזה במנוחה, ואחר כך היו מתחילים לסחוב אותו בתדירות הולכת וגוברת – תביא "חומר"! על כן הוא היה מתחיל להלשין על אנשים חפים מכל פשע. ההם היו רוצים, קודם כל, שם, את השאר הם היו כבר מוסיפים.

אני נזכר בשתי קורבנות כאלה. אחד מהם היה אחיו של חברי מאייר – חיים. ממנו הם עשו טרוצקיסט. בביתו בוצע חיפוש. חוץ מספרות טרוצקיסטית, כביכול, הם חיפשו נשק מוסתר (?). לחיים הייה קשר לטרוצקזים כמו שלי לאיסלם. לבסוף עשו לו משפט, נתנו 5 שנים, ושלחו לצפון למחנה. עם "החמישייה" עוד היה לו מזל. אחר כך היה "חותם" על הרבה יותר. כנראה אז זו הייתה נורמה סטאנדרטית "עם הנחה" לחפים מפשע, במה שנקרא "שטחים משוחררים". על נושא זה הסתובבה בדיחה: מסכן אחד חוזר לתא ממשפטו. חבריו לצרה שואלים אותו כמה הוא קיבל,

ובשומעם ש"חמישייה" ממשיכים לשאול – על מה? הוא עונה שעל כלום, הדבר גורם להתפרצות כללית של צחוק ואחד האסירים אומר: "על תספר סיפורים, על כלום מקבלים "עשירייה". לבסוף לחיים הייה באמת מזל. בשנת 41 סיקורסקי חתם על הסכם עם סטאלין, ואחד התנאים הייתה חנינה לכל (?). האזרחים הפולניים לשעבר. (Sikorski , גנרל פולני, בשם הממשלה הפולנית הגולה שבלונדון, חתם על הסכם להקמת צבא פולני בבריה"מ – המתרגם). חיים ישב רק שנתיים, שרד את המלחמה, חזר לפולין, הגיע לפלסטינה דרך מחנה עקורים בריטי בקפריסין. לא מזמן נפטר בישראל. הקורבן השני היה מוכר עיתונים בחדר מדרגות שבשוק, שכבר הוזכר על ידי. שמו היה אלי קהנא – "ראבלע" (Rebaly). עליו, כנראה, הלשינה אותה כנופיה של נבלות שהלשינה על חיים. הוא לפחות התאים יותר להאשמה בטרזקזים, כי הרי היה פעם קומוניסט. חיים אף פעם לא היה קומוניסט. הוא היה איש "השומר הצעיר", ציוני. כמה אלי קהנא קיבל – אני לא יודע. בטוח הרבה יותר. כנראה לא שרד את המחנה (בכלל היה חלשלוש), בכל אופן אחרי המלחמה אף אחד מהמכרים לא שמע עליו. מספר מקרים כמו אלה היה אינסופי.

במקום זה ברצוני לחזור ולסיים את סיפורו של אבע (Abe), ידידו של אחי הבכור-שלומקו. בעמודים הקודמים עצרתי בזה שעמיתיו-האסירים של אבע מבית הסוהר "סביענטוכשיסקה" (Swietokrzyska) הסכימו לקחת אותו אתם, ויחד לחדור לשטחים שנתפסו כבר על ידי הצבא הסובייטי. כיצד כל זה קרה-אני לא יודע. בכל אופן, יום אחד אבע הופיע אצל אחי עם החלטה להסגיר את עצמו לידי השלטונות הסובייטיים, כדי שהשלטון הזה הפרולטרי, "הצודק", יחקור שוב את כל הפרשה מלפני המלחמה ויאשר את חפותו. אני זוכר איך הוא ואחי היו יושבים בערבים ובונים תזכיר על כך.

בינתיים אבע התחיל לעבוד כמסגר אצל אחיו מושקו (מנהל עבודה שלי לשעבר אצל רוס). למושקו היה אז בית מלאכה ב"אולם השוק", מקום בו היה משרד גם למשטרה של דרוהוביץ'. ביום כלשהו אבע נקרא לחדרו של מפקד המשטרה. ישב שם אזרח פלוני, שפנה לאבע בבקשה (?). שאבע ילך אתו לרחוב סטרייסקה, לבית משפט לשעבר, מקום בו היה משרד של N.K.W.D. (הוא הציג את עצמו כעובד שם) כדי שינסה לפתוח כספת פלדה שנטרקה בטעות מעצמה. אבע אמר שמומחה לפתיחת כספות הוא אחיו, מושקו, ושכל רגע הוא צריך לחזור. האזרח הזה אמר שהוא לא יכול לחכות, ושזה בטוח לא עסק גדול, ואבע בלי ספק יצליח. הם יצאו והלכו לכיוון בית המשפט (כ-400 מטר מ"אולם השוק"). בדרך אבע הספיק לספר לו, שפעם, לפני המלחמה, הוא "ישב" שם. ההוא שאל אותו אם הוא זוכר את מספר התא שלו. אבע אמר מספר שהוא באמת זכר. כנראה דברים כאלה לא שוכחים. הם נשארים בזיכרון כל החיים. ליד שער הכניסה לבית המשפט האיש לחש בשקט משהו לשומר. הם עלו לקומה כלשהי, האזרח הורה לאבע לחכות בפרוזדור, והוא עצמו נכנס לאחד החדרים. כפי שאבע סיפר לי, הוא המתין כנראה 12 שעות שלמות. אחרי מספר שעות הוא הבין שעניין הכספת היה רק טריק. כנראה זו הייתה אחת השיטות של שבירה מורלית. בערך ב-12 בלילה הוא נקרא לאחד החדרים, בו המתינו לו שני חוקרים. זה התחיל מבדיקת פרטים אישיים. רק לקראת בוקר הוא הוכנס לתא שאת מספרו מסר אבע בדרך. נבזות או טיפשות נקמנית? יותר הדבר השני. כי כדי להיות נבזה צריך להיות לפחות במקצת בעל אינטליגנציה.

כמה זמן נמשכה החקירה הזאת – אני לא יודע. שום הליך משפטי לא התקיים. פעם קרא לו השופט החוקר והגיש לו נייר לחתימה עם החלטה מיוחדת של N.K.W.D. של העיר מוסקבה (מה שנקרא "אוסובוייע סוביישנינה"), שהוא נידון ל-10 שנים עם הגליה למחנות ריכוז בצפון הרחוק. הנימוק של ההחלטה המוזרה הזו היה "על פעילות פרובוקטיבית רבת שנים ב-K.P.Z.U. לשעבר – המפלגה הקומוניסטית של אוקראינה המערבית" ודבר לא יותר. אבע לא רצה לחתום ודרש למחוק משפט "על פעילות פרובוקטיבית רבת שנים". עם כל השאר הוא כאילו הסכים. מה שהפריע לו היה המשפט האחד הזה. ככל שהסביר לו החוקר שאין לו זכות והוא לא יכול לשנות דבר בנייר הזה, כי זה בא ממוסקבה עצמה – אבע התעקש ולא חתם. החוקר התעצבן ואמר לו: "אם אתה חושב שאם לא תחתום לא תשב, אז אתה טועה טעות גדולה". איך המצב הזה, הגרוטסקי במקצת, הסתיים, אני לא יודע. מה שאני יודע לבטח, שאבע "ישב" שנים ארוכות.

זה מזכיר קצת מצב מבדיחה על שני יהודים בתא כלא אחד, אחד שוכב על מיטה עליונה, ושני מתהלך בעצבנות בתא הלך וחזור. לבסוף לזה מהמיטה העליונה ההליכה התחילה להפריע, לכן הוא פנה למתהלך: "אדון פינקלשטיין, אם אתה חושב שכשאתה הולך אתה לא יושב, אתה טועה טעות מרה".

דבר מעניין. כאשר הובילו "ערמה" של אנשים במשאית, בהם גם את אבע, לסטריי ומשם הלאה למזרח, אבע פתאום שמע: אוו, אדון שווארץ, גם אתה פה? זה היה קולו של מנהל המחלקה הפוליטית של משטרת דרוהוביץ': ליס, שהכיר היטב את אבע מהזמנים ההם. אבע, קצת נבוך, ענה לו: אדון ליס, זה שאתה כאן, זאת חוקיות היסטורית, וזה שאני כאן זאת טעות שלבטח במהרה תתברר.

"הטעות" הזאת התבררה במשך שנים רבות, ולבסוף נשארה ללא הסבר. שום חנינה לאזרחים פולניים לשעבר לא כללה את אבע, כמו שלא כללה את אחי פרדק. אבע ישב כמעט את כל גזר דינו (אחי פרדק לא כמעט, אלא את כל 10 השנים, בא' עד ת'). מר ליס, אני משער, יצא לחופשי אחרי שנתיים על סמך הסכם סטאלין-סיקורסקי, ויתכן שהתגייס לצבא אנדרס, ויחד אתו יצא את בריה"מ – נסע לאירן, ולבסוף הגיע לאנגליה. יכול להיות שהוא עוד חי שם. החיים אוהבים לפעמים לעשות תעלולים. אבע חזר מרוסיה מתישהו בסוף שנת 49, אם אני לא טועה. במקרה פגשתי אותו בוורוצלב. בדיוק הוא התכונן לנסוע לורשה כדי לחדש את ענינו.

אנשים שנטו לו חסד אמרו לו: עזוב את זה לכל הרוחות, יהודים עוזבים, סע גם אתה ותן לעצמך מנוחה. לפני המלחמה הפולנים נתנו לך 8 שנים, אצל הרוסים "חתמת" על 10 שנים. האם יש לך הביטחון, שהשלטון הפולני החדש יתייחס אליך טוב יותר, ולא ירצה ללכת בעקבות השליטים הרוסיים שלהם? אבע זה אדם עקשן. בשום פנים לא רצה להרים ידיים. נסע לוורשה, פתח מחדש את כל הפרשה, ותארו לכם – ניצח!! כל ההאשמות בוטלו, והם הוגדרו חסרי בסיס. נמסרה לו תעודת חברות במפלגה (הקומוניסטית – המתרגם) ("אושר" גדול – אולי בשבילו), הכרה בכל השנים כבסטאז', ניתנה לו מישרה של מנהל ב"משרד העבודה והרווחה", ניתנה לו דירה בוורשה בהליך מיוחד.

הוא התחתן ונולדו לו 2 ילדים – בן ובת. היינו אתו בקשר עד לנסיעה שלנו ב-1964. בהיותי בשנת 68 בניו-יורק התגלגל לידי עיתון ורשאי "ז'יצ'ע וארשאווי" (Zycie Warszawy) ממהומות

הסטודנטים של חודש מרץ, אם אני לא טועה, עם הערה שסמנכ"ל המשרד "העבודה והרווחה" אדם דרוקר (Adam Druker) (כך קראו לאבע אחרי המלחמה. דרוקר היה שמו השני אחרי שווארץ, יהודים תמיד היו אלופים בסיבוב חייהם) סולק מהמפלגה ויחד עם זאת הוא פוטר מהעבודה. אבע "נעלב" וחזר למקצועו המקורי, מסגרות. האם כך נסגר המעגל שלו? הפעם כנראה שכן. משפחת דרוקר (שווארץ) היגרה לשבדיה. אחיו מושקו (מנהל העבודה שלי לשעבר) כבר אז גר בישראל. שמישהו יגיד שהחיים לא מבצעים פעולות? מאיפה אני מכיר את כל הסיפור? סיפר לי אותו אבע עצמו, אישית, ספון בחדר משרדו של מנהל המחלקה, אז עוד לו סמנכ"ל, ב"משרד העבודה והרווחה" בווארשה.

קצת דהרתי יותר מידי קדימה בזמן. אני חוזר, על כן, לענייני דרוהוביץ'. כפי שהזכרתי קודם, הגיעו המוני בעלי תפקידים חדשים, סובייטים. פעולתם הראשונה הייתה תפיסת דירות. מאד מצאו חן בעיניהם דירות של אנשים עשירים, לפי הגדרתם: בורגנים-נצלנים. מה הייתה, על כן, השיטה ל"שחרור" הדירה? פשוט למדי – משפחה כזאת הועברה אל מחוץ, למה שנקרא, אזור הגבול, אליו דרוהוביץ' השתייכה, כמובן ללא רהיטים ואביזרים אחרים אשר לפי טענתם היוו חלק אינטגרלי של הדירה, והיו מכניסים לדירה, מה שנקרא, פרולטארים סובייטיים. תוך זמן קצר מאד הדירה הייתה מגיעה לרמה של הרס מוחלט. הדיירים החדשים, פשוט, לא ידעו להשתמש בכל המתקנים שאמורים להקל על החיים.

לחצר שלנו שום סובייטי לא נכנס, כי אצלנו לא היה מה לחפש. כך, בחוג שלנו הכל נשאר כפי שהיה. חנויות, לרוב, הפגינו ריקנות, ואם כבר היו מביאים משהו, אז היה צורך לעמוד שעות בתור. לפני כן הדבר הזה לא היה ידוע אצלנו. הסובייטים, לעומת זאת, היו בעלי מיומנות וזריזות רבה בזאת, עוד מהבית. אצלנו בתור הם לא היו צריכים לעמוד. היו להם שיטות משלהם לקבלת הכל בשיטות ללא תורים. בשבילם פתחו, את מה שנקרא: "ספעצטורג" – חנויות מיוחדות לבעלי זכויות יתר. היו נכנסים לשם לאחר הצגת אישורים או תעודות מיוחדות. בכניסה עמד שומר שארגן עניינים אלה, ושבו היו תלויים דברים רבים. שם תמיד היה מבחר נרחב של סחורות, וזאת, במה שנקרא: מחיר "קשה" (ממשלתי). הסובייטים, לרוב, היו קונים בכמויות גדולות, ועודפים הם היו מוסרים לספסרים מוכרים, למכירה בשוק, במחיר גבוה בהרבה. הרווח היה מתחלק. איזה אחוז הם היו מקבלים – זה היה סודם. כנראה אצלם זו הייתה השיטה להשלמת חוסרים בשוק. כמובן שסחורות בשוק היו קונים רק אלה שהיו בעלי ממון שהושג הדרך של הונאה. בצורה זו סופר-ספסרים היו הסובייטים עצמם, ועוד אלה שעמדו ליד "האבוס", לא משנה איזה, העיקר האבוס. בצורה זו השלטון החדש הכניס אצלנו שיטה חדשה של מסחר, שלא הייתה ידוע אצלנו קודם. אנשים פשוטים, אלה ללא "מהלכים" ופרוטקציות היו מסכנים יותר ויותר, ואצלם זה היה "מזל" אם יכלו לקנות משהו במחיר "קשה", אפילו אם הדבר דרש בילוי של, אני לא יודע כמה זמן בתורים. כאלה היו החוקים שהם הביאו, רק שהם ידעו איך לנצלם לטובתם הם או לעקפם. הם עצמם היו אומרים ש: "החוק הוא כמו יצול של גללה, לאן שתכוון אותו, לשם הוא יסע".

זמן קצר אחר כך כל החנויות הולאמו ושונו למה שנקרא "מסחר עירוני". המדינה סחרה בכל, החל מטרקטורים וקטרים ולסיים בפרטוזיליה, שעועית וכרוב. לפני המלחמה אצלנו היו "מוכרים", בזמן

הסובייטים היו "נותנים" (מילה רוסית "דאיות") – "נותנים" סוכר, קמח, לחם, שמן, נעליים, מעילים, מגפיים וכו'. "נתנו" – כאילו זה היה "חסד" או "חינם".

במילה אחת "החיים נעשו טובים יותר, והחיים נעשו עליזים יותר" כמו שפעם אמר גאון האנושות, החבר סטאלין, אחרי סיום של אחד מתוכניות החומש, וזאת עוד בזמן שבני אדם מתו מרעב בהמוניהם. (הכוונה לרעב של שנות השלושים, ומיד אחרי מלחמת העולם השנייה). בעם התקבלה הגדרת זמן לפי תקופות רעב, למשל: זה וזה התרחש שנתיים לפני הרעב הראשון, והדבר ההוא שלוש שנים אחרי הרעב השני, וכו'. במילים אחרות הרעב הפך לנקודת ציון של זמן.

חייטים, סנדלרים, זגגים, נגרים ומקצועות אחרים הנותנים שירותים חיוניים לאוכלוסייה ירדו מהבמה כבעלי מקצוע עצמאיים. הוקמו, מה שנקרא "ארטלים", כלומר קאופרטיבים. קאופרטיב סנדלרים, קאופרטיב חייטים, קאופרטיב נגרים וכו'. לכל ארטל כזה היו נותנים שם כלשהו, למשל על שמו של וורושילוב, בודיוני, קארל מארקס וכו', כדי שזה ישמע יפה ומזמין. יכול להיות שאיחוד כזה של יצרנות זעירה היה צורך של הזמנים החדשים, אבל לא בצורה זו, הסובייטית. העניין הוא שבראשו של ארטל כזה היו מעמידים יושב ראש, ואם כבר יו"ר, אז צריך להיות גם סגן יושב ראש, ולכל אחד צריך מזכירה, בכל מקום נדרש מנהל כוח אדם, רואה חשבון ראשי, ארגון מפלגתי ומקצועי עם מזכירים, חדרי משרדים מרוהטים יפה, וכו', וכו'. לכל תפקיד כזה מינו ברנש מהמזרח. הזכות למינויים, לרוב, היו מחזיקים מזכירים של ארגוני מפלגה מקומיים. הכל התבצע לפי עיקרון של "יד רוחצת יד", "היום אני לך, מחר אתה לי". אלה ה"מינויים" ידעו היטב שבראש וראשונה יש לשמור על אלה שמינו אותם, ומשפחותיהם, לאחר מכן יש לדאוג לאלה שלשרותיהם הם עצמם נזקקו וכו', וכו'.

לאדם הפשוט תפירת בגד או תיקון נעליים היוו בעיה גדולה, כי זמן עבודה רב ל"עמך" לא נשאר אחרי סיפוק הצרכים של בעלי השררה ובני משפחותיהם.

זנות נעלמה רק למראית עין וכביכול חדלה מלהתקיים. כי זה הרי היה תוצר מובהק ביותר של השיטה הקאפיטליסטית. להם הקמת ארטלים או בתי זונות, איך שהוא לא היה נאה, ולכן סווג המקצוע הזה, אחד העתיקים ביותר בעולם, כטפילי. את הנשים שעסקו במקצוע הזה צדו, אסרו ושילחו בכפיה לישובים מרוחקים של האימפריה הסובייטית – לגור ולחנך מחדש.

משך זמן מסוים לא נשמע מהן כל סימן חיים. ידוע, מכל מקום, שבטבע דבר לא נעלם. וכך, אחרי זמן מה, מרבית מהן התחילו להגיע מכתבים למכרים ותיקים ול"לקוחות" אחדים ותיקים, כבר ממקום חדש, והמכתבים כלל לא היו בכיניים. התברר שאחדות מהן אפילו עשו קריירה במקומות החדשים, הן התחתנו עם בעלי שררה מקומיים, להם, כנראה, התאימה הטכניקה "המקצועית" שלהן, שעליה לא היה להם מושג קודם. ושאחדות מהן היו לבושות בטוב טעם ויפות, על כך אין ספק. יכול להיות שהחיים החדשים היציבים ערבו לחיקם. אולי גם התחילו ללדת ילדים? מי יודע. על כן, מה שלא נגיד, בעיית הזנות, זאת של רחוב, בעיר שלנו נפטרה בהצלחה.

איך זה היה נראה עם החלק המוסתר של המקצוע הנשי הזה שפעל בצורה בלתי לגלית, במחתרת – זה כבר עניין לגמרה אחר.

כבר הזכרתי את זה שדרוהוביץ' היה לפני המלחמה עיר נפה במסגרת מחוז לבוב (Lwow), ושהסובייטים העלו אותה לדרגת מחוז ("אובלאסט"). זה דרש, כמובן, הקמת שרשרת שלמה של

משרדים חדשים, נוספים. ניהול המשרדים האלה הם השאירו באופן מלא בשליטתם ובראשם הם העמידו את אנשיהם שבאו מהמזרח. אם יש משרד אז דרושים לבלרים ופקידים. וכאן, בלית ברירה, היו חייבים למלא אותם באנשים מקומיים. בצורה זו בני נוער רבים – בעלי תעודות בגרות, ואפילו אלה שלא סיימו בתי ספר תיכוניים, מצאו תעסוקה. יש להודות ועד כמה שאני זוכר, אבטלה לא הייתה. כל אחד חייב היה לעבוד איפשהו, כי הזכות לעבודה הבטיחה לו, מה שנקרא: הקונסטיטוציה של סטאלין. מה העבודה נתנה לו, כמה הרוויח ומה היה יכול לקנות בסכום הזה, זה כבר עניין אחר. אפרופו הקונסטיטוציה המתקראת בשמו של סטאלין, כיוצרה, כביכול. זה עוד שקר וזיוף שהומצא ע"י סטאלין עצמו. מחברה האמיתי היה נ. בוכרין, הוצא להורג בירייה כאויב העם ובוגד בשנת 1937. כך מוסרים מקורות מערביים אמינים.

בדרוהוביץ' הוקם "מכון הוראה". הוא תפס את הבניין של "גימנזיה ממלכתית" לשעבר ברחוב סיענקייביץ' (Sienkiewicz). בכלל בתי ספר תיכוניים פסקו מלהתקיים בהקשר לשיטה הסובייטית של עשר שנות לימוד. המכון הנזכר נהנה מהצלחה די רבה בקרב הנוער היהודי ואפילו האוקראיני. שפת ההרצאות הייתה אוקראינית. הנוער הפולני לא לקח חלק בכך.

השלטונות החדשים היו פעילים מאד במה שקשור לתעמולה בקרב הנוער בגיל בית ספר. בהקשר לכך נוסד, מה שנקרא: "ארמון החלוצים" במעונו לשעבר של ראש העיר של דרוהוביץ': ראימונד יארוש (Rajmund Jarosz). יחסית לזמנים ההם הוא היה מצויד בצורה טובה במתקנים שונים ועזרי ספורט. נוהלו חוגים שונים – דרמה, מקהלה, ספורט. לכך השתמשו במדריכים בתשלום, המוכשרים לא רע, כמובן רק סובייטיים. למדריכים מקומיים לא הייתה גישה. מנהלת של "הארמון" הזה הייתה אשתו של מפקדו של חיל המצב גנרל ריאבישב (Rjabiszew), לפי השמועה תת-קצין לשעבר בצבא הצאר. האם קיבלו לשם גם ילדים מקומיים? אני לא יכול להיזכר. בכל אופן לא אני ולא אף אחד מחברי לא הלכנו לשם. כנראה לא רק בגלל הגיל? לפעמים, כשעברנו משם, הצצנו בסקרנות דרך סורגי ברזל של הגדר הגבוהה. חברי, מאייר, בימי הסובייטים גר לא רחוק מהבית הזה. מרחוק אפשר היה לשמוע רק שיחות רוסיות, מזה הסקנו ש"הארמון" שימש קודם כל, וכנראה רק, את ילדי הפקידים של הממשד הסובייטי. משהו מסוג: Nur Fur Deutsche.

כבר הזכרתי שהאח פרדק עם אשתו מאלה חזרו מקראקוב והתחילו לגור אצלנו. משפחתה של מאלי הייתה גרה בסטבניק (Stebnik) (כפר ליד דרוהוביץ'). אביה של מאלי ניהל שם חנות בשר. אמה של מאלי הייתה אחותה של אמה של אשתי לעתיד, גינה (Gina). שתי האמהות היו נפגשות לעיתים קרובות אצל מאלי, כלומר אצלנו.

פרדק קנה לעצמו אופניים ואחינו הבכור, שלומקו, שכבר הצליח להסתדר כרופא שיניים בבית חולים צבאי בשטח בתי הזיקוק בפולמין, סידר לפרדק מישרה של ספר באותו בית החולים. בפולמין ובסביבה הסמוכה שהתה יחידה של תותחנים נגד מטוסים. בבית החולים לא הייתי מעולם, לעומת זאת פרדק היה לוקח אותי לעיתים קרובות למספרה שלו בתוככי בית החולים. בין חיילי היחידה הזו היו מספר יהודים, ולעיתים קרובות, כשאיש לא היה בסביבה, אהבו לקשקש אתי באידיש. הם מאד התענינו איך חיו אנשים אצלנו לפני המלחמה. מסיפוריהם הסקתי מסקנה, שחיים לא קלים היו להם שם אצלם.

לפרדק הייתה עבודה לא רעה. לעיתים קרובות הוא היה מביא הביתה דברים נגישים בחנות מיוחדת לחיילים. לפעמים אפילו היה מביא על אופניו קרשי עץ קטנים מאריזות. את זה הם הבעירו בבית לחימום. הגיע החורף, בשנה זו חריף יותר מהרגיל. נולד להם בן, נולוס (Nolus). אמא שלי קיבלה את הלידה, הרי היא הייתה מיילדת. לבית חולים ליולדות אז לא היו באים, הכל התרחש בבית.

פרדק התקין באמצע החדר תנור ברזל, (מה שנקרא: עז). הוא שימש לבישול ולחימום. מאלה לא רצתה שום "שותפות" עם אמא שלי. חומר דלק לא היה, אבל החום חייב היה להיות בגלל התינוק. כדי שאפשר יהיה איך שהוא לטפל בזה, תמיד מאוחר בערב כשהרחובות היו ריקים היינו יוצאים ל"לצייד העץ". כל גדר מעץ, רופפת מאד, היתה נופל לנו כקורבן. עמודים דקים, גלמודים, עליהם פעם היו תולים מודעות פרסומת, כבר היו "שלנו". לעבודה זו היינו לוקחים מסורית עץ. ככלי תעבורה שימשו האופנים של פרדק. בכלל, אחי זה, פרדק, היה בעל תושייה רבה. הכל היה יכול לעשות. הוא אפילו התקין בחדרם אור חשמל. אחר כך הוא עשה אותו דבר בשבילינו. איך הוא עשה את זה, למי ואיך הוא התחבר – אין לי מושג. מזל ששום ביקורת לא הייתה. לאורה של נורה אפילו קטנה, זה כבר נראה אחרת. פרדק היה "תחת נעלה" של אשתו במלוא מובן המילה. את מאלה שלו הוא אהב ללא גבול. אותנו מאלה לא אהבה, במיוחד את אמי. מדוע? הרי כל דבר רע לא בא לה מאתנו. בסופו של דבר זאת אימא שלנו שקיבלה אותם ומסרה להם את אחד החדרים שלנו. האם באה לידי ביטוי התסמונת הנצחית, החותנת נגד האשה. בגללה היחסים בינינו היו תמיד מתוחים. יוצא מהכלל היה אבא שלנו. אותו היא סבלה, יחד עם זה קצת אותי.

כשאחינו שמעון התחיל לעבוד במסחר, הוא עזר להם מאד, למרות שלפני המלחמה היחסים בינו לבין פרדק לא היו טובים מדי. לשמעון הזה היה לב טוב, לב של "קלפן". אם לא הוא אז היינו בחורף ההוא, הבלתי נשכח, כנראה מתים מרעב.

בערבי חורף, אצל פרדק, שיחקו קלפים, אבל זה לא היה כמו פעם. השותף היה השכן, נכה על קביים מלידה. שמעון כשהיה זוכה ממנו היה נותן כסף למאלה: "קני משהו לעצמך ולילד". על הנכה הזה אני רוצה לספר את הסיפור הבא.

בתקופה הראשונה אחרי כניסת הסובייטים הוא המשיך לסחור בפירות בשוק, וביום שישי היה מוכר דגים-קרפיונים. פעם בבית מרזח עלוב כלשהו הפסיד חזק, עד הגרוש האחרון. למחרת, ביום שישי לא היה לו במה לקנות את אמבטית הדגים. הוא קם מוקדם מאד בבוקר, כשעוד שרר חושך, התלבש, העיר את אביו באומרו שהוא צריך לצאת דחוף לסדר דבר מה. הוא סיפר איפה, מי ומה חייב לו, ושמשהו הזה הבטיח שפעם הוא יחזיר לו את הכסף הזה. בכל אופן לא עכשיו, כשהוא דווקא כל כך זקוק לו. האב אפילו לא ניסה להסיק דבר, רק הנהן בראשו כשהוא ממלמל את תפילותיו. הנכה יצא ודידה לפארק, מקום בו היה אגם. הגיע עד לגדה עצמה, עזב את הקביים וזחל למים. רצה לתבוע, ואילו המים לא מקבלים אותו וסוחבים לאמצע האגם. הוא יושב במים, מנסה לנפנף ברגליו המשותקות, והמים כאילו כלום – מחזיקים אותו למעלה ולא מושכים למטה. חושך עוד היה ונפש חיה לא עברה שם. הוא יושב במים האלה, מזויז ידיים, רגליים – וכלום, אין תוצאות. כנראה נמאס לו "מהמשחק" הזה, הוא התחיל לחתור בידיים לכיוון החוף, מקום שם שהשאיר את קביו. הוא זחל לחוף, הצליח להגיע לקביים, כולו רטוב התחיל לצלוע לכיוון השוק. לבסוף הגיע למקום בו נהג לשבת

עם האמבטייה שלו. הוא מילא אותה בדגים ובערבון של אחיו שהייתה לו באסטה של דגים בקרבת מקום. כולו נראה כמו נטיף קרח, כי בזמן הזה התחיל כבר הקיפאון. הכל עליו התכסה בשכבת קרח דקה, והוא כאילו לא הרגיש בזה. עלה הבוקר והלקוחות התחילו להופיע. את כל הדגים הוא מכר ולבסוף הוא חזר הביתה כדי להחליף בגדים. כנראה קרה איזה שהוא נס שהוא אז לא קיבל דלקת ראות סופנית. אולי זה שהיה חצי משותק, פלג גופו התחתון לא העביר קור לחלק העליון. זה שהוא לא טבע אפשר אולי להסביר בזה שאנשים בעלי גפיים תחתונות משותקות מצליחים להחזיק את עצמם על פני המים (הנשיא רוזבלט?). מי יודע את הנכה שלנו. עובדה שלא טבע ונשאר בחיים. רק אחר כך, אחרי שנתיים, הפושעים המקוללים האלה, לפי השמועה, בירייה אחת שלחו אותו לעולם הבא – במקום, בלי הובלה לבלז'ץ או לברוניצה (Belzec, Bronica) (בלז'ץ – המתה בגז, ברוניצה – יער ליד דרוהוביץ' מקום בו היו מוציאים להורג בירייה).

על כל זה סיפר הנכה בביתו של אחי, פרדק. אחרי כל הסיפור הזה למרות הכל הוא רצה לחיות. אומרים שכך לפעמים קורה אצל מתאבדים שנכשלו. אני, למען האמת, מכיר מקרה הפוך עם שכנינו ארליך, על מה שסיפרתי בעמודים הקודמים של רשימות אלה.

אחרי נסיגת גרמנים מדרוהוביץ' וכניסת הצבא הסובייטי הופיעו יהודים רבים – פליטים מעבר לקו קרזון (קו הפרדה בין גרמניה לבריה"מ – המתרגם). עלובי חיים בלי קורת גג ובלי אמצעי מחייה. אם היו למישהו לפחות קרובים רחוקים בדרוהוביץ', אז הוא עוד איכשהו התארגן. אלינו הגיע בת דודה עם בעלה ושלושה ילדים. הם ברחו מגורליץ (Gorlic) שם בעלה של בת הדודה עבד בשדות הנפט. לפנייהם הופיע בן דוד אחר, מסאנוק (Sanok), יהודי דתי עם זקן ופיאות. פעם למד את מקצוע הדפוס, אליו יצא לו עכשיו לחזור. סידרו לו אצלנו מירבץ במטבח, על "באמבעטל" (bambetl) (אני לא יודע מה זה – המתרגם). אחרי זמן קצר הוא גילח את זקנו ופאותיו ומרצונו הטוב הוא התייצב לעבודות באזור דוניץ. הקשר שלנו אתו נותק, ולתמיד. כנראה נפל בסערת המלחמה.

הדבר אליו ניגשו הסובייטים זמן קצר אחרי הפלישה ועוד במרץ רב, אלה ההגליות. הקורבנות הראשונים היו משפחות פולניות בהם מישהו לפני כן היה פקיד עירוני, אפילו בדרג נמוך. ולא רק כאלה, במקרים רבים הסיבה המספקת הייתה הלאומיות הפולנית. בעלי תפקידים עירוניים או ממשלתיים המוכרים יותר, עזבו את העיר עוד לפני כניסת הסובייטים, עם הצבא או באופן אישי. כל אלה דחפו לכיוון הגבול הרומני או ההונגרי.

את הפולנים היו מגלים למחוזות מרוחקים, לרוב בסיביריה, של רוסיה. שניים בתור היו יהודים שסופחו לקאטגוריה של נצלנים, כלומר מה שנקרא בורגנים לפי קריטריונים סובייטיים. עובדה לא זניחה לשיוך הזה הייתה איזו דירה תפסה המשפחה הנתונה, ולדירות נזקקו השלטונות החדשים נואשות. בעלי תפקידים האלה, שזה מקרוב הובאו מהמזרח, המתינו להן בחוסר סבלנות. הם שתיצפתו דירות טובות יותר והצביעו עליהם לאלה שקבעו את ההגליות. היו בדרוהוביץ' קצת יהודים עשירים, אז היה בין מה לברור. מניגוד לפולנים, יהודים אלה לא הועמסו בקרונות לבהמות ונשלחו לעומק רוסיה. הם הוגלו רק מעבר לאזור הגבול, אליו השתייך דרוהוביץ'. בצורה זו טיפלו במשפחתו של דודי, הבעלים של חנות לכלי ברזל.

אני לא יכול להגיד שאימא שלי כל כך השתתפה בצערם. אימא שלי עדיין זכרה את העוול שדודה, אחותו של אבי, גרמה למשפחתנו. הרי זאת הדודה שיחד עם בעלה "סיבבה" את אבי כך שחתם על

מסמך הרמאות בו הוא מוותר על כל דרישה בירושה של הוריו לטובת שתי אחיותיו. חלק חשוב של הירושה היה בית גדול עם מטע פרי ברחוב שאשקביץ' (Szaskiewicz). רק לפעמים, לעיתים רחוקות מאד, הרשו לי עם אחי שמעון לקטוף סל של אגסים. אימא שלי זכרה את העוול הזה כל חייה, ומעולם לא סלחה להם. אבא, אולי, קצת צידד באחיותיו.

אחרי זמן מה התחילה, מה שנקרא "דרכוניזציה", כלומר מתן תעודות זהות, דבר שהיה שווה ערך לקבלת אזרחות סובייטית. לאוקראינים מעבר לנהר סאן היו נותנים למלא שאלונים בהם היו צריכים להצהיר האם הם מוכנים לקבל אזרחות סובייטית, או שמעדיפים לחזור למקומות המגורים הקודמים שלהם מצד השני של הגבול, תחת הכיבוש הגרמני. אנשים אלה היו בדילמה. הם חששו שאם יקבלו אזרחות סובייטית אז יותר לעולם לא יוכלו לחזור לבתיהם. את כל אלה שסירבו לקבל אזרחות והביעו רצון לחזור, לילה אחד העמיסו על קרונות בהמות והובילו לאזורים מרוחקים – בסיביר. הפולנים ככלל היו מסרבים, מסיבות למעשה מובנות, וגורלם היה כגורל הפליטים היהודיים. ואומרים שיהודים הם עם חכם, למרות שבמקרה הספציפי הזה רובם הצילו את חייהם, כי אם היו חותמים ונשארים, אז היו חולקים את גורל יהדות פולין. במקרה השני למרות הכל היה להם סיכוי כלשהו לשרוד את ההגליה. הרי לא כולם מתו בהגליה. למרות התנאים הקשים, רבים בכל זאת שרדו. בטוח שרעי לב ואנטישמים היו אומרים שיהודים הם תחמנים ותמיד מצליחים לחמוק. מהאמור לעיל אפשר גם להסיק שלא רק טמידה, אלא גם הגורל עיוור לפעמים.

הסובייטים התחילו להוציא לאור עיתון מקומי באוקראינית – "פראבדה בולשביקית". עיתונים מרכזיים "פראבדה" ו"איזבייטסיה" ("חדשות") היו מגיעים באיחור רב. על כל פנים איש מהמקומיים ממילא לא קרא אותם, וזאת לא רק עקב אי-ידיעת השפה הרוסית. על שני העיתונים המרכזיים האלה כבר אז הסתובבה בדיחה זדונית (לא רק זדונית, גם מסוכנת) שב"פראבדה" אין "איזבייטסיה", וב"איזבייטסיה" אין "פראבדה" ("פראבדה" היא אמת ברוסית – המתרגם). ב"פראבדה הבולשביקית" של דרוהוביץ' הייתה כמות האמת כמו ב"פראבדה" של מוסקבה.

בלבוב היו מוצאים לאור עיתון בפולנית "הדגל האדום" (Czerwony Sztandar). לפעמים הוא היה מגיע לדרוהוביץ'. אומנם בפולנית, אבל עם קשקוש תעמולתי, הזר עד עתה לציבור דוברי פולנית. על עמודי חשמל התקינו רמקולים שכוננו "תירסים". מעטים, ליתר דיוק, איש מהמקומיים לא הקשיב להם כי זה לא היה מעניין.

משהו כמו חיי תרבות ציבוריים לא נראו, ומה שיצא לשוק התרבותי היה די דל. שלטה בכיפה שטיפת מוח ותעמולה גסה. נפתח תאטרון אוקראיני שהתחיל לפני המלחמה. היה פעיל גם אולם תאטרון שנבנה לפני המלחמה ב"בית הלגיונרים" לשעבר וב"סוקול" (Sokol). הצגות עלובות שהוצגו באולמות אלה התאימו לפרינציפים דוגמטיים של הזמן ההוא, של מה שנקרא "סוצ-ראליזם" (השקפת עולם סובייטית המתייחסת למציאות כמו שהיא צריכה להיות וכביכול כבר קיימת, ולא כמו שהיא באמת – המתרגם). לקהל המקומי של אנשי דרוהוביץ' זה לא התאים. כרטיסי כניסה היו יותר מזולים, למרות זאת אלה שלפני המלחמה לא נהגו ללכת לתאטרון, בזמן הסובייטים לא התחילו ללכת, ואלה שהיו הולכים, ועוד לעיתים קרובות, התחילו ללכת פעמים נדירות יותר, לבסוף הפסיקו לגמרה.

בבתי הקולנוע הקרינו רק סרטים סובייטיים. כל הסרטים המערביים, לפי הגדרות סובייטיות "דקאדנטיים", הורדו מהמסכים באופן מוחלט.

זמן מה מאוחר יותר הוכרז על בחירות למה שנקרא: "אספה לאומית", שהיו צריכים לתת "תוקף חוקי" לצירופה של "אוקראינה מערבית" לזו הסובייטית, ובמסגרת זו להופיע כרפובליקה מאוחדת ואחידה במשפחת האומות הסובייטיות. כל ה"קרקס" הזה היה צריך להיות, כביכול, בשבילנו ולבקשתנו. פארסה זהה "הופקה" בשטחים של ביאלורוסיה המערבית.

לפי הוראות מלמעלה, השלטונות המקומיים ניסו לגייס אנשים מהשטחים המערביים לעבודה באוקראינה המזרחית. כנראה העניין היה להראות לאנשים אלה מפולין הישנה, "המפגרת", עד כמה "טוב" ובצורה "מאושרת" חיים ועובדים אנשים תחת השלטון הסובייטי. הצליחו לאלתר קבוצה הבנויה ממתלהבים של לפני המלחמה, כמובן יהודים בלבד, ולשלוח אותם לדונבס. בתחילה לא היו שום ידיעות מהם. אחר כך התחילו סוף-סוף להגיע מהם מכתבים, ועוד איזה מכתבים !! בצורה "מוסוות" המתנבדים האלה נתנו להבין שכזה עוני אצל רוב האנשים הפשוטים שם, היה קשה למצוא אפילו בפולין הקפיטליסטית של לפני המלחמה. חנויות ריקות אליהם רק מפעם לפעם היו "זורקים" סחורה כלשהי. סוכר, קמח, שמן, גריסים וכו' היו כמעט לוקסוס. תורים של קילומטר. היה צורך לעמוד בלילה כדי לתפוס מקום "טוב" בתור, ואפילו אז התברר פעמים רבות, שהסחורה אזלה. אנשים היו מתפזרים כדי שביום המחרת או הלילה, לחזור שוב על אותו דבר. את האנשים שלנו היו מקיפים: "או! איזה שמלה יפה, איזה חולצה מקסימה, איזה חליפה מהודרת וכו', וכו'". הם לא פסקו מלשאול: האם הכל היה בפולין הזו, של אדונים? הם לא רצו להאמין שאפשר היה להיכנס לחנות ולקנות כל זאת, בלי תור, העיקר שיהיה כסף. זה שהכסף היה, רק לא אצל כולם, זה כבר עניין אחר. גם בפולין העוני לא היה חסר. אבל עד כדי כך? את זה אנשים שלנו לא יכלו לתאר לעצמם. אז איך אנשים שם אצלם היו חיים? אין לי מושג. כנראה איך שהוא היו חיים, כי גם למות לא היה כל כך קל. אחד מברי המזל האלה שהצליח לחזור מאוחר יותר, סיפר שפעם עמד בתור לסוכר, כשאחד ה"עמדנים", כזה נאור יותר מבחינה אידאולוגית, יצא מהתור ופנה לאחרים: "חברים, תנו לחבר הזה להיכנס בלי תור, הוא מפולין הישנה וכבר שנים לא ראה סוכר". זה שהיו בפולין כפרים ועיירות כאלה, בהם ילדים ראו סוכר לעיתים רחוקות, גם זו אמת.

איך היה בזמנים מאוחרים יותר? לא יודע. אולי משהו שם בכל זאת השתנה. אנשים זקנים וחכמים אמרו שאין דבר בלתי נסבל, צריך קודם להתרגל, אחר כך לאהוב, ואז קל יותר לסבול דברים. את השיטה הזו הזכרתי קודם.

בעמודים קודמים הזכרתי "בריונים" בעירנו. בזמנם של הסובייטים כל זה נעלם. לא היו "חזקים". חזק היה רק השלטון וזרועותיו. לשוטרים לא היו אלות כמו לאלה שלפני המלחמה. אלות הן הרי אביזרים לא הומניים ומכוערים של משטרה קפיטליסטית. השוטרים של היום הם הרי נציגי העם, והם לא רק מיצגים את העם, אלא גם מגינים עליו מפני אלמנטים אנטי-לאומיים. אמנם ללא אלות, לשימוש עומדים אמצעים טובים יותר ועילים יותר שעובדו ע"י חבריהם ומוריהם מ-N.K.W.D. . שאחד האמצעים הייתה הכאה? כמובן שהייתה. המשטרה שלפני המלחמה גם לפעמים הרביצה, אומנם ההבדל בין אלה לאלה שלפני המלחמה היה נעוץ בכך שאם הנאשם בזמן המשפט התלונן שהרביצו לו וכך סחטו ממנו הודאות, השופט היה לרוב מחזיר את העניין לבדיקה חוזרת. אצל

הסובייטים חזרה מהודאה הייתה נדירה, ואם קרתה אז מר ונמהר היה גורלו של הנאשם. היו להם אמצעים ושיטות שהנאשם "יבלע" חזרה את מה שאמר.

כל סגל קציני המשטרה וכל המנהלים האחראים ובעלי תפקידים הובאו מהמזרח, כי הם לא בטחו במקומיים. אם כי לא יכלו להביא מהמזרח את המסה הבסיסית של "העובד האפור". על כן הם התחילו לגייס אחדים מהצעירים המקומיים, כי זה הרי גם מדים הנותנים תחושה של שלטון, משכורות טובות יותר, הספקה מיוחדת של מוצרי מזון, הנחות ויתרונות למיניהם. פולנים לא היו ביניהם. האם היו אוקראינים? אינני יודע. יתכן שהם משכו אליהם איכרים קטנים כלשהם מכפרי הסביבה בפיתויים שנזכרו למעלה. אוקראינים קומוניסטים לשעבר הם לא לקחו, כי, פשוט, לא בטחו בהם, כמו, בעצם, בקומוניסטים יהודיים לשעבר. דרגת שירות הגבוהה ביותר שהשוטרים המקומיים היו מגעים אליה, זה, מה שנקרא: "אחראי רובע". הם לבשו מדים עם סמל גדול על השרוול. אחדים מהם הכרתי, לא במובן האישי, אלא ידעתי מי הם, ומאיזה משפחות הם באים. איש מהאחים שלי לא ניסה להתקבל לשם. שופטים הם גם הביאו משלהם. הייתי פעם בדיון משפטי כזה בו שפטו פלוני לבר (Leber), אביו של חברי מבית הספר. לבר עבד כמסגר באותו בית המשפט ולכן הייתה לו גישה לחנות מיוחדת שנקראה "קונסום". הייתה לו אישה ושלושה ילדים. הוא הרוויח מעט, לכן כדי לפרנס את משפחתו הוא היה עושה בחנות, מפעם לפעם, קניות גדולות קצת יותר, ואחר כך היה מוכר אותם בשוק, כמובן במחיר גבוה יותר. פעם אחת תפסו אותו בקניה של לא פחות מ-6 ק"ג של סוכר. הם הושיבו אותו וזמן קצר אחר כך שפטו אותו. השופטת הייתה אישה, רוסיה, בליווי של שני מושבעים-בובות, כי הרי בית המשפט נקרא "נארודניי" כלומר עממי. השופטת הזאת תקעה לו 6 שנים (כנראה שנה אחת על כל קילוגרם?) על ספסרות. אני זוכר באיזה צורה מעוררת רחמים הוא התגונן, שאישה וילדים קטנים שצריך להאכיל, והמשכורת לא מספיקה. הייתי בדיון הזה. הלב נקרע מלשמוע. שום עורך דין לא היה. פני האבן האכזריות של השופטת לא הביעו דבר מנשיות. הם נשאו בזיכרוני עד היום. את חבר המושבעים אני לא זוכר, להם במילא לא הייתה זכות דיבור. לפני הכרזת גזר הדין היא קצת התלחשה עם המושבעים והם רק הנהנו בראשיהם בהסכמה. לבר נשלח לאיזשהו לאגר (מחנה עונשין סובייטי – המתרגם) מרוחק, שם הוא היה צריך לעבוד בפרך – בלי כסף, בעד מנה עלובה של לחם ("פאייקה") ומרק ("באלאנדה"). לבר שרד את המלחמה. פגשתי אותו מאוחר יותר, כבר בישראל. אישתו עם ילדיו חלקו את גורל רוב יהודי דרוהוביץ'. הוא עצמו נפטר ממחלת אלצהיימר.

מהתקופה הזו אני זוכר גם מקרה אחר אופייני של הצדק הסובייטי. איש מבוגר, יהודי חרדי, עבד בבתי הזיקוק "גאליציה" שנים רבות לפני המלחמה. ממנהל "גאליציה", רוטנברג, היה לו אישור שכל יום שישי היה מוציא דרך שער כניסה מספר (4 או 5) נרות פאראפין כדי שאשתו תוכל להדליק אותן ולהתפלל בערבי שישי. האיש ההוא עבד שנים רבות בבתי זיקוק, מקום בו היו מיצרים אותן.

אחרי בוא הסובייטים הוא המשיך במנהג הזה ולא עלה בדעתו לפנות למישהו כדי לחדש את הרשיון. זה שהשליטים החדשים של "גאליציה" היו מוציאים קרונות שלמים של מוצרי נפט ומוכרים מתחת לשולחן עם רווחים לכיסיהם – זה כלום. בהתאם לפרניציפ הסובייטי, דבר אחד זה מספר נרות בערך של אגורות, וזה נקרא שוד הרכוש הסוציאליסטי, ועניין אחר לגמרה זה כמויות של טונות, לזה לא קראו גניבה, בשפת בית משפט היה לזה איזה שהוא שם אחר. איזה? אני לא יודע. לפי מה שסיפרו המנהלים עצמם, אצל הסובייטים, אלה היו מעשים יום-יומיים. היה רק צורך להיזהר היטב

שלא ליפול, כי אם מישוהו היה נופל אז באמת העונשים היו גבוהים מאד. זה לא אומר שלפני המלחמה לא היו גניבות כאלה. בטוח היו, רק אולי, לא בקנה מידה כזה. לשונות רעות טענו שעל זה בנויה עוצמה וגדולה של השיטה הכלכלית הסובייטית. את הכל הרי לא יגנבו. תמיד משהו יישאר. בשיטה שלהם, פשיטת רגל לא הייתה קיימת. נחזור, על כן, ליהודי – איש הנרות. יום שישי אחד תפסו אותו בשער. הוא הצטדק שהוא עשה את זה שנים ושהיה לו לכך אישור של המנכ"ל הקודם. דבר לא עזר לו. עשו לו משפט ובמקום להזהיר אותו, כמו בני אדם, שאסור לעשות את זה ושה לא יחזור על עצמו – נתנו 5 שנים ושלחו אותו למחנה כלשהו בסיביר. עד כמה שאני יודע, הוא מעולם לא חזר משם. היה בעל בריאות לקויה וכנראה מת מרעב ותשישות – כמו מיליונים רבים אחרים, אלה שמילאו את איי גולאג, עליו נכתב כה הרבה במערב אחרי מלחמת העולם השנייה.

התקרב חורף המלחמה הראשון של שנת 1939. אחרי צינה ראשונה התחיל לרדת שלג סמיך ובעקבותיו השתרר כפור עז. בדיוק בזמן הזה התחילה החלפת אוכלוסין. על שטחי פולין לשעבר הנשלטים עכשיו ע"י צבאות סובייטיים הייה מספר מסוים של כפרים גרמניים המורכבים ממשקים גרמניים באופן מוחלט. היו אלה משקים עשירים, מנוהלים בצורה טובה ובולטים ביעילותם על רקע משקים אוקראינים ופולניים בכפרים שכנים.

גרמניה, אחרי כישלון מלחמת העולם הראשונה ואחר כך, אחרי עליית היטלר לשלטון בשנת 1933, חוץ ממשבר כלכלי חריף התחילה לחוש בצורה כואבת גם שפל דמוגרפי. קשיים של אחרי המלחמה, אינפלציה דוהרת, לא היוו מדרבן מספיק להבאת ילדים לעולם. כתוצאה מכך על העם הגרמני, על האומה, איים ניוון.

היטלר, אחרי שנת 33 הכיר בבעיה זו כבוערת ואחת החשובות ביותר, כשהוא מפנה את תשומת ליבו להגדלה של מה שנקרא "Lebensraum" ("מרחב מחייה", צידוק אידאולוגי להתפשטות גרמנית – המתרגם), הדבר עצמו דרש ללא פשרות, מלאי של בני אדם. הוא התחיל, על כן, לחפש בכל מקום אפשרי: גרמנים למחצה, פולקסדווייצים, גרמנים המיושבים בשטחים לא גרמניים. בדיוק בצורה זו הועמד על סדר היום העניין של החלפת אוכלוסייה ממוצא גרמני המתגוררת בשטחים של פולין לשעבר, עכשיו כבושים ע"י צבאות סובייטיים. נושא ההחלפה הייתה צריכה להיות אוכלוסייה אוקראינית שמעבר לנהר סאן, המתגוררת על אדמות פולין לשעבר, שעכשיו כבושה ע"י הגרמנים.

איזה צד היה מרוצה מעסקה זו, לא היה כל כך בטוח. אני לא חושב שאוקראינים עם הרגש הלאומי האוקראיני הפורח כל כך שלהם, היו רוצים עד כדי כך ליפול תחת שלטון בולשביקי. בשבילם אויב גדול יותר מהבולשביקים, כנראה, לא היה קיים. הפחידה אותם, גם, אימת הקולחוזים (חוות חקלאיות בבריה"מ שאיגדו בכוח חקלאים, לפני עצמאיים. שררו בהן רעב ואכזריות השלטונות – המתרגם). רק מאוחר יותר לשורה ראשונה של אויבים נכנסו הגרמנים, כאשר התברר שהם כלל לא מתכוונים לקיים הבטחות קודמות הקשורות בהקמת אוקראינה עצמאית, מה שנקרא "סאמואיסטנה".

בנוגע לגרמנים המתגוררים בשטחים שהיו בעבר פולניים – קשה להגיד. אזורים אלה אומנם היו תחת שיפוט של המדינה הפולנית, אבל לעומת זאת האדמה אותה עיבדו הם ואבותיהם משך עשרות ואולי מאות שנים הייתה בבעלותם החוקית, אשר איש לא היה מסוגל לקחת מהם. ולזאת נתנה להם ערבות המדינה הפולנית אליה אהבתם לא בערה קודם במיוחד. קשר של איכר לאדמתו ידוע היטב.

חוץ מזה אין ספק כנראה שמשוהו הם שמעו על קולקטיביזאציה (הפיכה של משקים עצמאיים לחוות חקלאיות ממשלתיות – המתרגם) והרצה כפויה לקולחוזים. הם היו, על כן בהתלבטות רצינית, ולמרות זאת היו צריכים לעזוב את האדמה. יש לשער שלפי הסכם סובייטי-גרמני, הסובייטים היו צריכים באיזו שהיא צורה "לעזור" בקבלת החלטות שסיפקו את השותפים הנאציים. מפרספקטיבה של שנים שעברו, יש לשער שהגרמנים לבסוף הסתדרו לא רע. בנוגע לאוקראינים, לעומת זאת, עולים ספקות גדולים. כי, בעצם, מדוע לאוקראינים שהועברו יהיה טוב יותר מאשר לאחיהם הוטיקים ? לפני כן משקים גרמניים מופתיים נפלו, ללא ספק, קורבן להרס וחורבן כתוצאה של ניהול כושל, או קולקטיביזאציה מאוחרת יותר. הסובייטים, כנראה, לא למדו לעולם משגיאותיהם הישנות.

אנחנו צפינו ב"אקסודוס" הזה. דרך העיר שלנו עברו עגלות סוסים עמוסות ברכוש שניתן להעברה, ילדים קטנים העטופים מזרונים נוצות שאמורים היו להגן עליהם מהקור העז. יש להודות שהשלטונות הגרמניים הצמידו לכל קבוצת עגלות מלווים משלהם הלבושים במדי צבא של הוורמאכט. כנראה הם לא סמכו במיוחד על שותפיהם הסובייטים שחובתם לפי ההסכם הייתה צריכה להיות הבטחת ביטחון של המועברים עד לגשר הגבול על נהר סאן שהפריד צבאות "ידידותיים" סובייטיים מגרמניים.

בחודשים הבאים של שנת 39 האדמיניסטרציה הסובייטית החליטה לחדש את הלימודים בבתי הספר התיכוניים, בהם גם במה שנקרא "בית הספר התיכון הטכני" ברחוב ראקובייצקה (Rakowiecka), לא רחוק מתחנת הרכבת המרכזית. אלה שלפני כן הלכו לבית הספר הזה, כלומר תלמידי הכיתות הגבוהות, יכלו להמשיך בלימודים. הם לא נזקקו לשום בחינות כניסה. דבר אחר היו אלה הנכנסים החדשים לכיתות הראשונות. כמו שכבר הזכרתי קודם, עד המלחמה בית הספר הזה היה די אקסקלוסיבי. שכר לימוד היה גבוה. בית הספר הכין טכנאים לתעשיית הנפט. כנראה הוא אפילו עזר לבוגרים שלו בסידור עבודה בתעשייה זו. אני לא יודע בדיוק למי היה שייך בית הספר הזה, מי היה הבעלים. נדמה לי שהמהנדס צ'אייקה שהתגורר בשטח בית הספר, דבר עליו דובר כבר.

כבר קודם הזכרתי שבית הספר הזה היה בשבילי חלום כמוס, בלתי מושג מהבחינה הכלכלית כמו גם מהבחינה המקצועית. מבית הספר היסודי לא יצאתי עם הרבה מטען, במיוחד בכל הקשור למקצועות מדויקים כמו מתמטיקה ופיזיקה. כך סיכויי המעבר שלי במבחני הסינון לא היו מבטיחים. בזמנים הסובייטיים בית הספר הזה הוסב לבית הספר הטכני עם התמחות לעיבוד שבבי קר. הוא היה כפוף למשרד התעשייה המקומי. למרות "שינוי הכותרת", לא ויתרתי על בית הספר הזה.

למנהלת בית הספר התמנתה אישה בעלת תואר של מהנדס רכבות. ב"אזרחות" היא הייתה אשתו של המזכיר הראשון של ועד המפלגה הקומוניסטית האזורית. לסגן מנהל מונה אוקראיני מקומי, המהנדס סוביאק (Sowiak), אז אדם הגון. אחרי המלחמה מישוהו סיפר לי שבזמן הכיבוש (הנאצי – המתרגם) הוא ירד לזנות של שיתוף פעולה עם הגרמנים. בבית הספר הרצו גם כמה מהנדסים-פולנים מהצוות שלפני המלחמה. נשאר לי בזיכרון המהנדס מארצקי (Marecki) – מרצה לסרטוט טכני, מהנדס צעיר בוגר "פוליטכניקום" של לבוב המהנדס סקאלה (Skala), הוא הרצה טכנולוגיה של חומרים. אני נזכר גם במהנדס חומשיניץ (Chomyszyniec), נדמה לי שאוקראיני שהפך לפולני, מרצה לסרטוט הנדסי. הוא היה גם שופט כדורגל מוערך. כמו כן אני זוכר את מהנדס קארפ (Karp), גם סרטוט הנדסי. בצורה מיוחדת אני זוכר מרצה למתמטיקה, פליט מקרקוב, לו אני חייב את זה

שהוא לימד אותי להבין מתמטיקה ואפילו לאהוב, זאת רק הודות לשיטתו ה"טורדנית". בכל שיעור הוא קרא לי ללוח ו"התעלל" בי עד להשגת המטרה, עד שהבנתי. בתקופה הראשונה הרצה בבית הספר בוגר של טכניון של פראג, המהנדס הולמץ, אחרי המלחמה דז'בייצקי (Drzewiecki, Holzman). בדיוק נפילתי עליו במבחן כניסה ממתמטיקה. אני נזכר שהוא כתב על הלוח 1/1000 ואמר לי לפתור את זה. הסתכלתי על הפלא הזה משך רגעים ארוכים ואז המהמתי: זה לא יכול להיות. בסוף דרך נס חמקתי דרך מסננת הקבלה הזו, וזאת כלל לא על סמך ידיעות שהיו לי, אלא בגלל רצון בלתי נדלה ללימודים, אליו הבוחנים היו חייבים לשים לב, כך לפחות היה נדמה לי. קיבלו אותי וציינו שאם בסמסטר הראשון לא אצליח להשלים את החוסרים שלי אז אצטרך לחזור למסגרות. למרות שהקבלה הייתה על תנאי – הייתי בעננים.

עם המהנדס הולצמן הייתי נפגש, לפעמים, בפולין אחרי המלחמה על בסיס מקצועי. עבדנו באותו ענף בתעשייה הכימית בוארשה. אני כבר הייתי אחרי המלחמה מהנדס מדופלם. הזכרתי לו את התרגיל "האכזרי" שהוא הטיל עלי אז. אדם מקסים, בעל חוש הומור, מקפיד בלבשו, דומה לחתיך הוליבודי. אשתו הייתה יפה באותה מידה, פעם קראו לה "ריטה האייפורט מדרוהוביץ'". יחד צחקנו מהזיכרונות האלה.

את המקצועות הכלליים בבית הספר הטכני שלנו, לימד מורה שלי לשעבר, מורה מלפני המלחמה לדת בבית ספר יסודי. בבית הספר הנוכחי הוא היה יו"ר של ועדה פדגוגית, את מה שהזכרתי קודם. מזכיר בית הספר ומרצה עתידי למקצועות כלליים, היה ו. ק. בזמן המלחמה הגרמנית-סובייטית בחלקו נפלה חוויה שאותה לא שוכחים לעולם ובשום נסיבות. בשנת 42 בסטאלינגרד הואשם על לא עוול בכפו ונידון למוות. שבעה עשר (17) יום הוא ישב בתא "המתים" (נידונים למוות) בהמתנה לביצוע גזר הדין. בנס הוא שוחרר. פרטים אני לא יודע. אחרי המלחמה, בפולין הוא מילה תפקיד בכיר בשירות החוץ. נפטר בישראל לפני למעלה מ-15 שנה.

תרגול בסדנת מסגרות, עיבוד שבבי, חרושת ברזל, ריתוך ניהלו מדריכים איז'קו וולוסיאנסקי (עליו כבר כתבתי), יונקו ברנר, פיניו לרנר, אולס טאטארסקי, מאיורקו ברלין (Izku Wolosianski, Jonku Brener, Piniu Lerner, Oles Tatarski, Majorku Berlin).

מהנדס ראשי של בית הספר היה אחיו של חברי נ.א., בוגר של אחד הטכניונים האיטלקיים. אחר כך הוא עזב את בית הספר עם המהנדס הולצמן שהוזכר כבר, ושניהם עברו לעבוד בתעשייה. רשמית, למעשה עובדתית, שפת הרצאה הייתה אוקראינית. ספרות אוקראינית הרצה אוקראיני מקומי בשם קולודרופץ' (Kolodrupec), יצור עלוב אבל אדם הגון. לבית הספר הוא הגיע ישר מבית סוהר פולני, לבוש בחליפה מושאלת, שנתפרה לא לפי מידותיו. הרצאות בספרות האוקראינית התחיל מזה שלימד אותנו "אינטרנאצינאל", אז המנון של בריה"מ. אחר כך, בשנת 41, כאשר הסובייטים עזבו את דרוהוביץ', הם הוציאו את קולודרופץ' להורג בירייה. על מה? את זה כנראה רק הם ידעו. ואולי לא?

יום אחד הודיעו לנו שלסטודנטים של בית ספרינו מגיעה מילגה בגובה של 72 רובל לחודש. בזמן ההוא זה היה סכום כלל לא מבוטל, במיוחד לכאלה כמוני. השתררה שמחה גדולה. אני הייתי בשורה הראשונה של הנצרכים בהתחשב במצב הכלכלי של הורי. למשפחתנו זו הייתה עזרה רבה. ביומו

הראשון של כל חודש, בקופת בית הספר היינו מקבלים את הכסף. את המלגה שלי הייתי מוסר לאימא באותו היום.

בכתות (אצלנו קראו להם קורסים) הייתה הוראה משותפת, כלומר בנים למדו ביחד עם בנות. הכל צעירים, חוץ מבחורה אחת או שתיים הבוגרות בכמה שנים. התלמידים נמנו על יהודים ואוקראינים. עד כמה שאני זוכר פולנים לא היו. חלק מהתלמידים היו באים ברכבת מבוריסלאב. יחד אתי בכתה היה חברי, מאיר. יום אחד הוא לא בא לבית הספר. בערב הייתי בביתו ונודע לי שביללה הקודם היה אצלם חיפוש, ואחיו חיים נלקח, דבר שהזכרתי כבר בעמודים הקודמים. מאיר כבר לא חזר לבית הספר, הוא התחיל לעבוד כדי לעזור בקיום משפחתו.

למדתי בהתלהבות. מתמטיקה תפסתי לא רע, וזאת ברמה כזאת שהייתי שייך לקבוצה הראשונה של "חמישיות" (חמש היה ציון הגבוה ביותר) בכתה שלנו במקצוע הזה. בתירגולי סדנא הצלחתי יותר מבחורים אחרים. הרי היה לי ניסיון מעשי בבית המלאכה של רוס. לבנות לא היה קל במקצוע זה, אבל גם המדריכים לא היו זקנים, וגילו חולשה למין היפה, לכן עזרו להן, וזאת עוד במידה רבה מאד. בזמן הזה מכרתי לקצין סובייטי שאחי פרדק הביא מ"פולמין", שילדה של אופניים "רויאל סטאר" בצבע כסף. שילדה זו החזקתי במזווה שלנו מהימים הראשונים של ספטמבר 39. בכסף שהשגתי קניתי גרוטאה, אומנס, אבל על "הכביש". לבית הספר התחלתי לנסוע על אופניים, דבר שהווה הקלה רבה.

לבית הספר שלנו הובא מספר מסוים של בנים ובנות מהאזורים המזרחיים של אוקראינה. בשבילם פתחו כתות נפרדות. כנראה העניין היה בזה, שהם לא "ידבקו" בדעות לא רצויות. אורגנו, מה שנקרא "אובשציז'יטייה" כלומר מעונות. הם בחרו מבין עצמם ממונה, שדאג להם לא רע. היה להם ארגון קומסומוול נפרד משלהם אליו הזמינו אפילו את המקומיים. עודף נענים לא היה, ומה שמוזר יותר, גם לא מהנוער הפועלי, כמוני ומאיר. להפך - רצו אליהם בנים של משפחות מבוססות יותר. מה הניע אותם ? כנראה לא שיקולים אידאולוגיים. יותר נכון עניינים מעשיים יותר, כי יש הקלות רבות מסוגים שונים, הנחות, כרטיסי חינם, וכו'. מאיר לא הלך בדיוק מסיבות אידאיות. אני יותר מה"דווקא", אם כי אני התאמת יותר, כי עוד לפני המלחמה הושפעתי מהרוחות השמאליות. לבית סיפרנו היו מגעים לעיתים קרובות מרצים עם הרצאות בנושאים שונים, בהם בינלאומיים. אנטי-פולניות היו דוחפים בכוח לראש. מסכנים היו המרצים הפולניים האלה. בשבילם זאת הייתה זריעת מלח על פצעים פתוחים, והלא להשתתף בהרצאות הם היו חייבים – מסיבות ידועות.

תעמולת האנטי, כי הייתה גם כזאת, התרכזה בתאי בתי השימוש. שם אפשר היה למצוא סיסמאות שונות, ואפילו חמשירים שלמים ליד פורנוגרפיה ילדותית רגילה. הכל באוקראינית, דבר לא בפולנית, כי הרי פולנים לא היו בבית הספר הזה, חוץ מכמה מרצים. למנקי השירותים היו עם זה לא מעט צרות. מה שלא היו מוחקים, למחרת זה הופיע שוב. סופרי בתי השימוש, בזמן ההוא היו צריכים להיות אמיצים מאד. אנטי-תעמולה מהסוג הזה תמיד עצבנה מאד את הסובייטים. הנהלת בית הספר, ללא ספק, הייתה מיידעת את מי שצריך. במידה מסוימת הם נשאו באחריות על, מה שנקרא, טוהר אידאולוגי, כולל בתי שימוש. ללא ספק, אלה האחראיים על משטר בבית הספר היו צריכים להפעיל סניף מקומי של הבולשת, ולחזק אותה בהתאם, כי אי-שם באמצע שנת 40 אנטי-תעמולה מהסוג הזה כמעט נעלמה. מה שנותר זה יותר פורנוגרפיה "טהורה", אבל לזה איש כבר לא שם לב, כי זה היה

בלתי מזיק מבחינה פוליטית, והרי הנוער צריך איכשהו לפרוק אנרגיה. נכון ? עלי להודות שבשנים הבאות של שהותי בברה"מ בנצלי בתי שימוש ציבוריים או אלה במשרדים למיניהם, נתקלתי רק ב"יצירתיות" בעלת אופי פורנוגרפי, פוליטית אנטי – לא הייתה. מסתבר שאפשר לגמול את העם מדברים רבים, במיוחד את העם הסובייטי, תוך שימוש באמצעים יעילים ומנוסים של פעילות מונעת. מצב כלכלי בביתנו השתפר מעט ביחס לשנים אחרונות שלפני שנת 39. בכך עזר מאד אחי הבוגר יותר, שמעון, דבר שהזכרתי כבר קודם. האחות הבכירה, פאנקה עם בעלה ובתה הקטנה גרה בסקול. האחות הצעירה, הניה עם בעלה גרו בנפרד בדירה שכורה. אצל האח פרדק, עם אשתו מאלה נולדה תינוקת שניה, רנאטקה (Renatka), הם המשיכו לגור אצלינו ללא כל סיכוי למגורים משלהם. השלטונות החדשים בתקופה של 39-41 לא בנו שום דירות חדשות. אותו דבר עם מבני קהילה וציבור. דרכים ישנות לא תוקנו, ולא צופו באספלט, גם דרכים חדשות לא נוספו. בזמן גשמים היו טובעים בבוץ, כמו מקודם. דבר דומה עם ביוב ומים, כמו בעבר היינו הולכים להביא מים מברז כיבוי שבצדו השני של הרחוב. בית השימוש המשיך להיות בקצה השני של החצר תמיד במצב מעורר רחמים. תחבורה ציבורית כמו שלא הייתה כך נשארה. "תנועת הבניה" הזעירה בתחום המגורים הייתה בעלת אופי מוזר מאד – במקום בו היה חלון עשו דלת, איפה שהייתה דלת עשו חלון. זו הייתה איזו שיטה מוזרה להגדלת מספר הדירות. לדירות הקיימות היו מצרפים לפעמים שני משפחות נוספות. "יתרון" יחיד, אולי, של "הבניה" הזו היה שלכל משפחה הייתה כניסה ויציאה נפרדת, לפעמים זה היה מצחיק, אבל זה היה צחוק עם דמעות.

ב-1940 הרוסים פתחו במלחמה עם פינלנד, מדינה קטנטנת בעלת אוכלוסיה אולי פי 80 קטנה יותר (ליתר דיוק המלחמה פרצה בסוף שנת 39 – המתרגם). העם האמיץ, הקטן הזה היכה את הענק הרוסי מכות כואבות. אבל הוא לא היה יכול לעמוד בכך לאורך זמן. איש לא הגיש לו עזרה. לבסוף הם נאלצו להכנע לאלוימות. הסובייטים נאלצו לשלם ביוקר בעד השטחים המסופחים.

קוריוז הקשור לפינלנד. אחרי המלחמה, כבר בישראל, עבדתי עם אדם, יהודי, יליד פינלנד, משתתף מלחמת 1940, בצד הפיני. היה לבחור מזל שלא יצא לו מעולם להתקל בסובייטיות. הסובייטים לא היו סולחים ל"עברות" כאלה. אפילו אחרי 100 שנים היו חופרים כדי להגיע לעניינים כאלה, בכל מקום שם דרכה רגלם. מושגים כמו התיישנות, פקיעת תוקף – אצלם לא היה קיים. כך זה היה עד שנת 1941.

המלחמה הסובייטית-גרמנית – שנת 1941 – הפינוי

ב-22 ליוני שנת 1941 הגרמנים תקפו את רוסיה. המלחמה החלה בהפתעה מוחלטת וחוסר הכנה מצד הסובייטים.

אנשים סיפרו, שעוד אתמול ראו רכבות עם מכלים, חיטה וסחורות אחרות המשולחות לכיוון הגבול הסובייטי-גרמני. המנהיג הגאוני ואיש האיסטראטגיה הזה, דבר כזה לא חזה, ולא האמין "שידידו" אדולף, מסוגל לבגידה כזאת. הרי היה להם חוזה שלום וידידות לשנים רבות ? כל האזהרות, והן היו

רבות, הוא דחה והתייחס אליהן כאל פרובוקאציה. את אלה שהביאו אותן, והיו בהישג ידו, הוא נתן פקודה להוציא להורג בירייה מיד וללא שהיות כסוכני אימפריאליזם שתולים. הפושע היטלר התברר כפיקח יותר ודחק לפינה את שותפו הלא פחות נפשע. האם זה תמיד כך קורה בין פושעים ? בין פושעים קורים, לפעמים, כאלה עם "כבוד" ששומרים על החלטות של "דינטיירה" (משפט פישור של פושעים) (דינטיירה – במבטא אידישאי "דין תורה", ביטוי בעגה פולנית – המתרגם). שני אלה היו פושעים ללא קורטוב של כבוד. בנושא זה כתבו והוציאו לאור במערב כרכים שלמים. רבים מהם קראתי, כי תמיד ריתקו אותי סיפורי גנגסטרים. אני זוכר במדויק את היום 22 ביוני, בעצם שחרית הבוקר. בחוץ עמד להפציע האור. התעוררתי מקולות רעש של מטוסים כבדים. הגרמנים הפציצו את "פולמין". ושוב, כמו בשנת 39 "פולמין" בוערת. דרך הרחוב שלנו התחילו להוביל פצועים מהגבול, מפשמיסל (Przemysl), לבית החולים הצבאי ב"פולמין", בו עבדו שני אחי. "פולמין" תפס שטח נרחב מאד, ובית החולים היה מרוחק מאד ממיתקני ייצור. העיר כבר לא ישנה. התחילה התנפלות על חנויות. דבר מה חוץ מגפרורים, סבון, קצת נפט, עוד היה, אבל אחרי שעה גם זה נגמר. סחורות אחרות שעוד היו קודם, זבנים שענייהם בראשם (כי סוחרים חוסלו מזמן) החביאו לעצמם ולמקורביהם. בעיר התחילה מהומה ובהלה. אנשים מקומיים לא ידעו מה לעשות. סובייטים, הבאים מהמזרח, ידעו גם ידעו, ועוד איך ידעו. הם קראו לשקט ושליטה עצמית. לפי דעתם אין מקום לפאניקה. הצבאות הסובייטיים כבר מתכוננים ולבטח יהדפו יגרשו את הגרמנים. המלחמה תועבר לשטח הגרמני ושם תוכרע. הכל יהיה כמו השיר ידוע של אז "יסלי זפטר ווינה..." (אם מחר תהיה מלחמה).

כבר ביום השני או השלישי הם עצמם התחילו לארוז בבהילות ולהתכונן לבריחה מזרחה – כמה שיותר רחוק מהחזית, והחזית הייתה מעבר לפינה. את הכנותיהם הם שמרו בסוד מהמקומיים. הנהלות משרדים בהם הם עבדו הכינו להם אמצעי תחבורה – משאיות לאלה הפחות החשובים, מכוניות פרטיות לבעלי המעמד הגבוה. נוסף לכך, בתחנת רכבת העמידו במיוחד בשבילם קרונות נוסעים.

אנשים מקומיים, במיוחד הצעירים שהתכוונו להימלט מזרחה, באיזו שהיא צורה, הריחו, שבתחנת הרכבת עומדים גם שיירות מוכנות של קרונות משא. השמועה התפשטה במהירות, ופאלאנגות של אנשים החלו לנוע בכיוון הזה. אנשים מבוגרים לא התכוונו לזוז מהמקום. הם פחדו, וחוץ מזה הם לא רצו להשאיר מאחוריהם את קן משפחתם, שטיפחו משנים. הורים עודדו את ילדיהם: לכו, הצילו את עצמכם, אנחנו כאן איכשהו נשרוד והמלחמה תיגמר בקרוב ושוב נהיה יחד.

אני הספקתי להשלים את כל המבחנים וקיבלתי תעודת גמר של הקורס ה-2 והעלאה ל-3. הציונים שלי היו יותר מטובים. את התעודה הכנסתי לארון שלא תתלכך לא תאבד.

ב-26 ליוני נפטרה אימי. זמן מה לפני כן הייתה חולה. היא קיבלה שטף דם במוח, ועקב כך שיתוק מוחלט. עוד באותו היום הצלחנו לקבור אותה בבית הקברות היהודי הישן. ליווינו אותה רק אבא ואני. את אחי, פרדק ושמעון מיד גייסו. האח הבכור, שלומקו, גם כן, רק שאותו בית החולים תבע, ויחד עם בית החולים הוא היה צריך להתפנות. אשתו של פרדק, מאלה עם הילדים נסעה להוריה לסטבניק (Stebnik). באותו הערב הלכתי ברגל לסטבניק, כי הייתי צריך למסור לה ידיעה מבעלה. האח שמעון צורף ליחידה של תותחנים נגד מטוסים שחנתה בבוריסלב, קרוב משם. יחידתו התכוננה

לנסיעה מזרחה. על אף זאת הוא החליט לחזור לדרוהוביץ' לאשתו. על גורל שפקד אותו סיפרתי בעמודים קודמים. האחות הבכורה, פאנקה עם בעלה ובתה הקטנה סילביה נשארה במקום בסקולה. היא חלקה את גורלם של כל היהודים האחרים. אחות צעירה, הניה, כבר לא הייתה. היא הספיקה עם בעלה להיכנס לאחד מרכבות המשא ביחד עם משפחת בעלה. מאוחר בערב חזרתי מסטבניק לאבי השבור נפשית. הרי כל כך הרבה שנים הוא חי עם אימי, בתוך כך אולי לא הרבה שנים מאושרות, עד כמה שאני זוכר ועד כמה שהבנתי ממריבות תכופות ביניהם. למחרת, מוקדם בבוקר הלכתי לשלומקו. הוא גר קרוב מאד אלינו, ברחוב סטרייסקה בבניין רודרפר (Ruderfer). מצאתי אותם אורזים

מזוודות, כי הייתה צריכה לבוא לקחת אותם מכונית מבית החולים, עם אשתו פרידקה (Frydka). באותו הבניין התגורר קצין סובייטי עם אשתו, זוג ללא ילדים, אתם הם היו בידידות. גם הם התכוננו לעזוב עם הצבא. הם הציעו לקחת עמם את בתם בת החמש, נינה (Nina), ולטפל בה עד סוף המלחמה, שהייתה אמורה להיגמר במהרה (נינה חיה היום בארה"ב – המתרגם).

כאשר אחי עם אשתו טיפסו על המכונית, היא אמרה לו: "אתה יודע מה, מה דעתך שניקח אותו (כלומר אותי) אתנו?". הוא חשב רגע ולבסוף הסכים, למרות שהוא הבין שהנהלת בית החולים יכולה לגרום לקשיים. הוא סמך על יחסיו הטובים אתה, כי הרי הם כולם עם בני משפחותיהם, היו מטופלים. הוא עשה שיניים לכולם. טענה אחרת הייתה שהרי אני בוגר (הייתי אז בן 16.5), ובטוח אוכל להביא תועלת בסוגים שונים של עבודות עזר בית החולים.

הביתה אפילו לא הספקתי לחזור כדי להיפרד מאבי. הוא נשאר לבדו בעולם הזה, נתון לחסדי הגרמנים. גורלו היה כגורל כל יהודי העיר שלנו – את זה הזכרתי כבר קודם. כמו שהייתי, בלי כלום, העמסתי את עצמי על המכונית יחד עם אחי ואשתו.

בצורה זו הפכתי לפועל "שלא מן מניין" של בית החולים הצבאי. בו ביום בית החולים ניגש לפינוי. את הפצועים העלו לרכבת רפואית. לעומת זאת כל הסגל, כל השירותים והציוד הרפואי העמיסו על רכבת משא. הספקנו ברכבת הזאת להגיע רק עד סטריי (Stryj), צומת מסילות ברזל במרחק של 28 קילומטר מדרוהוביץ'. שם כבר המתין צו על פיו היינו צריכים לרדת מהרכבת ובעגלות סוסים צבאיות להמשיך את הפינוי שלנו מזרחה. עגלות סוסים צבאיות כבר המתינו לנו. עגלונים היו אוקראינים מקומיים המגויסים לשירות צבאי. חשק מיוחד לשרות הזה לא היה להם, דבר שבקלות ניתן היה להבין מהבעת פניהם. הם לבטח היו מעדיפים להישאר בבתיהם. המזרח לא משך אותם כלל. המלחמה הזאת לא הייתה מלחמתם. אבל השרות לא פיקניק, במיוחד בזמן המלחמה. התמרדויות, נסיונות אפילו, היו עלולים להיגמר עצוב מבחינתם. מונה מפקד השיירה בדרגת סגן בכיר, איש אשר התגלה כאדם מאד הגון. הוא קיבל לעזרה כמה חיילים מזויינים, לא מבני המקום. לעגלונים שלנו לא נתנו נשק.

כך, אם כן, בשיירת עגלות התחלנו לנוע מזרחה. את המסלול המדויק ידע רק המפקד.

על המפה שלו הייתה מסומנת נקודת חנייה.

התקדמנו, אני משער, במהירות של בין 20 ל-30 קילומטר ביממה. בלילות לא נסענו. קודם כל בהתחשב בסוסים. הם הרי היו חייבים לנוח. להם היה צורך לתת קש, שיבולת שועל, להשקות, לטפל ולהכין אותם ליום המחרת.

בשטחים פוליניים לשעבר, שנהפכו, למה שנקרא, אוקראינה מערבית, השתדלו, לרוב, לא להיתקל בכפרים אוקראינים בהתחשב ביחס עוין בולט ומורגש, כלפינו. בטוח יותר היה לארגן חניות לילה לא בכפר אלא איפה שהוא בקרבת חורשה או נחל או אגם, בכל מקרה קרוב למים. מזון היה לנו משלנו, על עגלות נפרדות. השלמת המזון ביצעו רק בערים בהם היו מפקדות צבאיות ותמיד באור יום. זה נדרש עקב ביטחוננו. סטיות וחריגות מהמשטר המקובל היו בלתי מתקבלות על הדעת כי יכלו לסכן את חיינו, על כך יהיה בהמשך.

על העגלה שלנו היו חמישה אנשים: עגלון, חייל, אחי, אשתו ואני. אני לא זוכר מתי, נדמה לי שבימים הראשונים, עזבנו את מקום החנייה שלנו מוקדם מאד בבוקר בשים לב שיש לעבור דרך כפר אוקראיני סמוך, כאשר שורר חושך והתושבים ישנים עדיין. הסוסים רצים ריצה קלה, אנחנו יושבים בדממה כמו עכברים ולא מוציאים הגה מהפה. כבר כמעט עברנו את כל הכפר ונשארה רק כנסיית עץ יוונית-קאטולית קטנה עם צריחון. אנחנו נוסעים ופתאום נורו יריות מהצריחון, העגלון שלנו הצליף בשוט והסוסים פתחו בדהירה. כולנו נצמדנו לתחתית העגלה ובדהירה מלאה חלפנו על פני הכנסייה הקטנה. אני, כסקרן ביותר, ראשון הרמתי את ראשי, והרגשתי רטיבות חמה על חולצתי, משהו כמו עיסה לבנבנה. השאר התחילו להתרומם, חוץ מהחייל. הזזתי אותו בזהירות, והוא לא מגיב, שוכב עם פניו כלפי מטה כבר ללא רוח חיים. הוא חטף כדור דום-דום בעורפו ואפילו לא ציץ. העיסה הלבנבנה על חולצתי, זה היה מוחו. הקמנו אזעקה והעגלות שלפנינו עצרו, רק לזמן קצר. הכנסייה הקטנה נשארה מאחורינו כקילומטר. כיסינו אותו במעיל צבאי והתרחקנו כארבעה קילומטר. הכפר נשאר מאחורי סיבוב, בלתי נראה. כל השיירה עצרה, חפרנו בור, מספר מטרים מהדרך. השכבנו אותו בתחתית הבור, כיסינו באדמה, ועל גבעונת קטנה שנוצרה הנחנו אבנים שנאספו בצדי הדרך כדי להבליט בצורה כלשהי קברו של אדם, ובמידת האפשר להגן עליו מפני חיות. בשיירה שלנו היה גם "פוליטרוק", הוא נאם קצר אותו שמענו בראשים מושפלים. המפקד שלנו סימן את המקום במפה שלו ויצאנו להמשיך בדרך. מאוחר יותר, בתדירות גוברת, נשמעו יריות בכיווננו. כנראה צלפים אוקראינים היו משיגים אותנו וממתינים בהסתר להופעתנו. המפקד הכריז על כוננות עליונה וציווה להחזיק רובים מוכנים לירי, אבל לא להשיב באש.

מנין הגיע נשק כה רב לכפרים אוקראינים? ובכן, זה היה נשק במקורו עוד ממלחמה פולינית-גרמנית בשנת 39. את הנשק גזלו האוקראינים מחיילים בודדים, או אפילו, מקבוצות קטנות שהיו בנסיגה. רק שהסדר היה שונה – תחילה גזלו את החיים, ורק אחר כך – את הנשק. מהנשק הזה הם עשו, מה שנקרא: "אוברזקי" – חתכו כתות וקיצצו קנים. בצורה זו קל יותר להסתיר את ה"אוברזקי". הם נהגו להחביא אותם באורות, במתבנים או, אחרי טיפול נאות, בבורות באדמה, תמיד במרחק מה מהבית. בצורה זו הנשק שהוטמן בקרקע המתין ל"זמנים טובים יותר".

והנה הגיע הזמן הזה – אחרי שנתיים. הם השתמשו בו נגד אחיהם "ששחררו" אותם מהלחץ הפוליטי באותה השנה - 39. היה ידוע שהגרמנים שולחים מחבלים-סוכנים מאומנים, שגויסו מהאוקראינים המקומיים שנמלטו הן לפני המלחמה של שנת 39 והן בזמן המלחמה הזאת, יחד עם הצבא הגרמני הנסוג מהשטחים שנקבעו בהסכם מולוטוב-ריבנטרום כאזור כיבוש סובייטי. תפקיד הסוכנים האלה הבקיאים היטב בשטח, היה ארגון חבלה בעורף הצבאות הסובייטיים הנסוגים. פעם אפילו ראינו מהעגלות שלנו מרחוק מטוס קל, ללא ספק גרמני, נוחת בקרבת כפר, קפצו ממנו שני ברנשים ופתחו

בריצה בכיוון הכפר. מיד אחר כך המטוס התרומם וטס משם. חיילים אחדים מהשיירה שלנו ניסו לירות אליו מהרובים שלנו, כמובן ללא תוצאות. להיכנס לכפר – איש אפילו לא נסה לחשוב על כך. כי מה זה היה נתן ?

מקרה אחר שנשאר לי בזיכרון והיה עלול להיגמר בצורה טרגית לכל השיירה שלנו, קרה בקרבת כפר מסוים, לא רחוק מעיירה קומארנה (Komarne). הדרך שלנו עברה בין גבעות לא גבוהות משני צדדיה. פתאום מראשי הגבעות התחילו לירות אלינו, ועוד באש צפופה מאד. קפצנו מהעגלות וזחלנו לתעלות שמשני צדי הדרך.

זה קצת שמר עלינו מפני הכדורים. חיילים מהשיירה שלנו ניסו אפילו להשיב אש, אבל זה היה כלום בהשוואה לקצב האש של אלה שירו עלינו. אני לא זוכר כמה זמן זה נמשך כך. לנו כל דקה נראתה כנצח. חשבנו שזה סוף נדודינו. פתאום שמענו טרטור מנועי מכוניות וראינו מרחוק מתקרבת שורה של "פרוז'קטוריסטים", סוג של זרקורים ששימשו בארטילריה נגד מטוסים ל"מישוש" מטוסים בלילה. בהקלעו לקרניים צולבות של שני זרקורים, מטוס לא יכול היה להימלט מהם, וזה היה סופו, הזרקורים היו באיזו שהיא צורה קשורים עם תותחי נ"מ. מפעילי הזרקורים כנראה, מרחוק היו צריכים לשים לב למה שקורה ומיד התחילו לירות לכיוון הגבעות. הזרקורים האלה היו רבים, והם גם היו חמושים היטב, היו להם גם תותחי "זניט". התוקפים שלנו מהגבעות פתאום התפזרו ונעלמו, לא ברור לאן. יכול להיות שלכפרים שנראו מרחוק. בפעם הזאת התמזל מזלנו. ניצלנו. שורת הזרקורים פנתה לכפר ולקחה אותנו אתה. בפאתי הכפר הם הציבו משמרות כדי שאיש לא יחמוק. לכיכר הגדולה ביותר הם התחילו להריץ את תושבי הכפר הצעירים. היינו משוכנעים שמיד יתחילו להוציא אותם להורג בירייה. במקום זאת מפקדי היחידה התחילו לנהל משא ומתן כלשהו עם זקני הכפר. על מה הם דברו ואיך הצליחו לשכנע את מצילינו, שזה לא אנשים מכפרם הם שירו עלינו ורצו להרוג אותנו – לא ברור. ראינו רק איך זקנות הכפר התחילו להביא לכיכר דברי מעדן מסוגים שונים: ביצים, חלב, חמאה, אפרוחים ומטעמים דומים.

אנחנו לא המתנו וזזנו לדרכנו שלנו, כי עוד לפני הלילה רצינו להגיע למקום חניה שנקבע. למחרת היום הגענו לעיירה קומרנו (Komarno). שם ה"נאצי'אלסטבו" שלנו (מפקדה – המתרגם) השלימה את ההספקה שלנו. שם גם החלטנו ללון ורק למחרת להמשיך בדרך. השלטונות המקומיים, כי בדרך נס כלשהו הם שרדו, נתנו לרשותנו בית ספר ריק. העמדנו את ה"סטוייקי" שלנו (משמרות), התרחצנו במים חמים, דבר אותו לא עשינו ימים רבים, הכנו לנו ארוחת ערב, כל אחד בשיטתו, טיפלנו בסוסים שלנו, ושכבנו לישון, אפילו בלי בגדים. למחרת עם שחר יצאנו להמשך הדרך. המטרה שלנו שנקבעה, הייתה להגיע לגבול פולני-סובייטי הישן על נחל זברוצ' (Zbrucz).

נשאלת השאלה היכן היו הגרמנים עם ה"בליץ" הזה שלהם ("בליץ" ממילה "בליצקריג" – מלחמת בזק). כנראה המסלול שלנו לא הצטלב עם זה שלהם. הם, הגרמנים באמת התקדמו בקצב בזק כאשר הם דורכים על עקביהם של הצבא הסובייטי האובד עצות והנכנע לשבי בהמוניו. כנראה הגרמנים סברו ששטח "הנסיגה שלנו" בכל מקרה יגיע לידיהם בלי קרבות או קורבנות כלשהם. אפילו השמיים היו נקיים. שום מטוסים לא נראו. כך אנחנו, פוליטיקאים-תוצרת-בית ואיסטראטגים ירחם השם, תחבלנו בעצמנו. חשיבה מהסוג הזה, אשליה ללא ספק, הייתה פשוט נוחה. שקר עצמי כזה נתן לנו סוג של שלוות נפש ארעית. את המלחמה האמיתית, בכל מהלכה ועם כל אסונותיה ראינו רק מאוחר יותר.

בזמן הזה אבדתי את תחושת הזמן. לא הכרתי תאריכי לוח שנה, לא ספרתי ימים, חייתי מיום ליום. אני לא יודע על אחרים בשיירה שלנו. איך שהוא אני לא נזכר שאנשים יחליפו ביניהם מחשבות, יתווכחו, ואפילו יריבו. זה כנראה היה צריך להיות איזושהי פסיכוזה כללית מטמטמת. עד היום אני לא מצליח להסביר את זה לעצמי.

אחרי הרפתקאות רבות ומספר לא ידוע של ימים, הגענו, סוף-סוף, לגבול פולני-סובייטי הישן על נהר זברוך'. הגשר היה הרוס, העיירה, למרות זאת, הייתה חיה. ידידות בין אנשים בשני צדי הגבול הישן, מה שנקרא: הבינלאומיות הפועלית, "ואהבת לרעך..." ועוד סיסמאות רבות אחרות המזויפות מעצם טבען, בהם מעולם לא כל כך האמינו, רק עכשיו התגלו במערומיהם. במהירות הופיע משמר הגבול. (בעצם, למה "הגבול"? הרי משמר הגבול חדל להתקיים ומשני צדדיו גרו אחים של אותה האומה, האומה האוקראינית). מרצופים צעירים, מפוטמים, כי חייהם התנהלו טוב יותר מאשר של אחרים. הם היוו, הרי, חלק בלתי נפרד של הארגון המסוכן, הבלתי אנושי, המשעבד עמים שלמים. מבטים קרים, חשדניים. להם לא היה איכפת מהסיסמאות הממשלתיות האלה. להם היו הוראות סודיות משלהם. בשבילם אנחנו כולנו ממה שנקרא: אוקראינה מערבית, היינו ונשארו "זאפאדניקיי", נושאי החידק של הדקאדנטיות (ריקבון). כך כינו קומוניסטים את "המערב" – המתרגם).

התחילו חקירות, מה ואיך, בדיקת ניירות, הכל ברוח כזאת כאילו שם, קצת יותר רחוק, לא התנהלה מלחמה בה יום נפלו בני אדם. אליהם היה עוד לא הגיע בכל אימתה. אצלם עד עכשיו היו מחייבות ההוראות הישנות. המפקד שלנו יחד עם ה"פוליטרוק" מסרו הסברים מפורטים, רשמו את כל השמות כולל את שלי ולבסוף נתנו אישור לחצות גבול חדש-ישן. כמו שכבר הזכרתי, הגשר היה הרוס וחצינו את הנחל זברוך' כמעט בשחייה. פרטים אחרים אני לא זוכר.

באותו הזמן, פחות או יותר, (כנראה עם תחילת יולי) הגרמנים נכנסו לדרוהוביץ'. פעם שניה בעשור הזה. איך זה התבצע ומה היה אחר כך – אני לא יודע, כי אז לא הייתי שם. מה שנודע לי מאוחר יותר, אחרי המלחמה, מאנשים שהצליחו לשרוד, שהיה נורא. תמיד מאד התעניינתי בטרגדיה זו. קראתי בנושא זה ספרות זיכרונות רבה. לדרוהוביץ' אחרי המלחמה לא רציתי לחזור מעולם, כי ידעתי שאם אחזור ואראה במו עיניי את הגודל העצום של הקאטאסטרופה, אז בזיכרוני ימחק כל מה שהיה פעם ולמה מה שהיה לי סנטימנט גדול, אם כי אני לא שייכתי את עצמי לרגשניים מעולם. ואת זה בדיוק לא רציתי. אם הייתי עושה את זה אחרי המלחמה, בטוח שלא הייתי מסוגל לכתוב על דרוהוביץ' את מה שכתבתי.

ברצוני לציין, שכבר אחרי איחוד מלא ופורמלי של שני האוקראינות – זאת המזרחית והמערבית, מעולם לא היה חופש תנועה (אחרי שקיבלו את פולין המזרחית מהגרמנים בהסכם "ריבנטרופ-מולוטוב", הסובייטים קראו לה "אוקראינה המערבית" – המתרגם). אומנם דרכונים רשמיים לא נדרשו, אבל אישורי מעבר מיוחדים כן נדרשו. על חציית הגבול הישן באופן עצמאי, למטרות תיור, או סתם מסקרנות, לא היה מה לדבר. אישור המעבר חייב היה להיות, רק שאז למטרות אישיות שהוזכרו למעלה, לא הנפיקו כגון אלה.

בחזרה לאפוס הנדודים שלנו, מצאנו את עצמנו בצדו השני של נהר זברוך, על אדמות אוקראינה המזרחית. משם המשכנו במסע שלנו עם העגלות והעגלונים ממוצא מערב-אוקראיני. אי-שם היינו צריכים להתחבר עם בית החולים שלנו של דרוהוביץ'. רק לא אמרו לנו איפה ה"אי-שם" צריך להיות. יש להודות, שבצד הזה המזרחי, לפחות, איש לא ירה עלינו מכל פינה. לעומת זאת, כאן כבר נתקלנו במסה חסרת עונים של חיילים, הנודדת בכיוון מזרח בחיפוש היחידות הצבאיות שלהם. כמה "אבודים" כאלה הצטרפו לשיירה שלנו. הם הרגישו רצון להימצא תחת "מנהיגות" של מישהו, להישמע לפקודות. המפקד שלנו מצא חן בעיניהם. ל"אבודים" שכאלה הצטרפות אלינו שימשה מעין כיסוי. המשטה צבאית הייתה עורכת ציד על הנוודים הגלמודים ושואלת אותם שאלות לא סימפטיות – מי, מה, איפה, ובאיזה נסיבות הם איבדו את יחידות האם שלהם. השוטרים הצבאיים האלה היו מאד חשדניים – ואם ה"אבוד" הזה לא כל כך חיפש את יחידתו? ואולי חיפש תוך בקשה לאלוהים שלא למצוא? בינתיים, הרי, הייתה יכולה המלחמה המקוללת הזאת להיגמר? פראירים לא מתים. השתייכות עכשווית ליחידה קונקרטיית, אפילו כזו כמו שלנו, נתנה כיסוי מסוים. היה, הרי ה"אב", - המפקד שלנו, שיכול להיות מליץ יושר לאחד כזה.

פעם הצטרף אלינו זוג, גבר עם אישה-חיילת, הוא תחמן ומאד לא סימפטי, עם דרגות קצונה, אחדים מאתנו סברו שהדרגות הן מטעם עצמו. המפקד שלנו "אימץ" את שני אלה והזמין אותם לעגלה שלו. ומה שגרוע יותר, התחילה להיות מורגשת ההשפעה השלילית שלהם עליו. הם רצו מאד לקחת חלק בניהול השיירה, ויש להודות שבמקצת הם הצליחו בכך.

כאן כבר יותר ויותר הופיעו מטוסים גרמניים המתצפתים ריכוזים של בני אדם וציוד צבאי. כאן כבר נפלו פצצות. היו הרוגים ופצועים. הגרמנים במהירות נעו קדימה. כנראה גם הפעם היינו צריכים להיות ברי מזל במקצת, כי הכיוון שלהם היה יותר צפוני, וזה שלנו יותר דרומה.

בזמן הזה, פחות או יותר, כנראה באמצע יולי, סטאלין נאם נאום בו קרא להשמדת כל מה שהאויב יכול היה לנצל לטובתו. זה היה דומה לשיטת "האדמה החרוכה". היו מציתים יבולים בשדות, הורסים ממגורות תבואה, מפוצצים בתי זיקוק לסוכר, בתי בד לשמן, בתי חרושת מכל הסוגים, בתי מלאכה, היו מציתים מחסנים עם סחורות שונות וכו'. כל מה שלא היה ניתן להעביר, היה צריך להשמיד. הגרמנים רתחו מזעם. זה בלט בכרוזי תעמולה שלהם שהוטלו ממטוסים, ומירי חסר רחמים ממטוסים מנמיכי טוס לעבר אנשים שעסקו בהשמדה. הגרמנים הפציצו שיירות, ריכוזי רכבת, פסי רכבת, דרכים העמוסות בבהמות שהובלו מזרחה – כל מה שנע לכיוון מזרח.

בעלונים שלהם ובכרוזים הגרמנים קראו לאוכלוסייה להתנגד להרס של מה שהם עצמם לא הצליחו להרוס, תוך איום בעונשים נוראיים אחרי כניסת כוחותיהם לשטחים אלה. תוך זמן קצר כל האיומים האלה הוצאו לפועל, וזאת עוד עם תוספת גדולה. הגרמנים לא רק ידעו להיות אכזריים, במציאות הם היו דה-פאקטו אכזריים וחסרי רחמים.

תוך כדי כך הסובייטים ארגנו יחידות מיוחדות להריסות כדי למלא פקודות של ההנהגה הסובייטים העליונה.

אנחנו המשכנו בנסיעתנו. בלילות היינו נכנסים לקולחוזים (חוות חקלאיות ממשלתיות – המתרגם). היו מקבלים אותנו בידידות, מאכילים בהתאם ליכולתם ומציידים להמשך הדרך. המפקד שלנו תמיד ידע לדבר בשפתם, להגיע ללבבותיהם. הוא הרי היה אחד משלהם וזה מאד עזר לנו. היינו יחידה

השואפת להתחבר ליחידת האם שלה, שזה היה בית חולים צבאי מספר זה וזה. אחרי נדודים של כמה ימים הגענו לעיר הגדולה, הראשונה באוקראינה. אז העיר הזאת נקראה פרוסקורוב (Proskurov). אחרי המלחמה שינו את השם לחמילניצק (Chmielnicki), לכבודו של "אטאמן" (מנהיג – המתרגם) אוקראיני, הידוע בהיסטוריה היהודית מפגורמים שותתי דם.

בעיר שררו תוהו ובוהו והתרועצות מחרידים. הגרמנים התקרבו לעיר. למעשה השלטון המרכזי כבר לא היה, כנראה. חנויות ומחסנים היו נפרצים ונבזזים. המפקד שלנו הצליח עוד למצוא מפקדה צבאית. משם הוא הביא לנו ידיעה, שאת השיירה שלנו מפרקים ושנחנו בעצמנו צריכים לחפש אפשרות להתחבר עם יחידת האם שלנו – בית החולים הצבאי של דרוהוביץ'. לבסוף, אחרי זמן כה רב, גילו לנו סוף-סוף את מקום החנייה שלו – פרברי העיר קאזאטיין (Kazatyn) בנפת קיוב. הציעו לנו להגיע ברכבות משא, כי רק כאלה אז היו בתנועה. מה שלא יכולנו להבין בשום פנים ואופן, שאת כל העגלונים שלנו – אוקראינים, שבאו מכפרים מסביבת דרוהוביץ', הם שיחררו והורו ללכת לאן שמתחשק להם. לא יאומן! ובדיוק כך היה, ולא אחרת. באותו יום פגשנו אחדים מהם ברחוב בפרוסקורוב. כבר בלי הסוסים, אבל עמוסים ברכוש מגוון שמוצאו בביזה. כנראה הם השתתפו בצורה פעילה ב"פסטיבאל" השוד. לשאלה מה הם מתכוונים לעשות, הם ענו שהם ינסו להגיע לבתיהם, בצדו השני של זברוץ'.

את הלילה הזה בילינו אחי, אשתו ואני בשדה תעופה צבאי סמוך. כל הלילה כולו הגרמנים הפציצו אותו. מעלית הגג שלנו ראינו מטוסים בוערים. הם היו רבים. הם לא הצליחו להתרומם.

עם שחר התחלנו לנוע לתחנת רכבת. רוב בנייני התחנה היו לעיי-מפולת. על אחד מפסי הרכבת עמדה שורה של קרונות רכבת משא המחוברים לקטר פולט אדים. מנהג הקטר נודע לנו שהוא נוסע לז'מרינקי (Zmerynki) ושה בדרך לקאזאטיין שלנו. הצלחנו להידחק לאחד הקרונות. נהג הקטר עם סגנו עזרו לנו, כי הקרון היה סגור והיה צורך לפתוח אותו. התברר שהוא היה עמוס בחביות של עגבניות ירוקות, מוחמצות וכמה שקים עם סוכר. לא הפסקנו להתפלא איך זה הצליח להישמר ולא נבזז? כנראה בגלל שבתחנת הרכבת הזאת לא היה איש חוץ מאתנו, הקרון היה נעול ולא משך תשומת לב של איש. היינו נוסעים יחידים. את רוב הסוכר נהגי הקטר לקחו לעצמם, ורק קצת השאירו לנו. לאשת אחי הייתה קופסה קטנה מפח עם תכשיטים והיא כנראה או שאבדה אותה או שהשאירה איפה שהוא בשדה התעופה. בכל אופן הקופסה אבדה. זו הייתה עבדה גדולה, אבל מה אפשר לעשות? צריך להתגבר על כאב. הרי באותו לילה יכולנו לאבד את חיינו.

הדרך לז'מרינקי לקחה, כנראה, מספר ימים, כי הרכבת יותר עמדה משנסעה. כל הדרך אכלנו את העגבניות האלה והסוכר. פעמים רבות עברו מטוסים גרמניים, ואז הרכבת הייתה עוצרת, אנחנו היינו קופצים ומתחבאים מאחורי הסוללה. כנראה לא היינו המטרה, כי המטוסים רק חלפו ולא הטילו פצצות.

לבסוף הגענו לז'מרינקי. יצאנו והתחלנו לחפש רכבת ההולכת לכיוון קאזאטיין. הצלחנו לקנות משהו לאכול. שוב איזשהו נהג קטר הראה לנו שיירת קרונות משא שהוכנה לתנועה בכיוון הרצוי לנו. הפעם הגענו לקרון עמוס חביות אספאלט. הרכבת זזה, שוב חניות ארוכות והפצצות. לבסוף הגענו לתחנה הנכספת, קאזאטיין. ירדנו, וברגל התחלנו לחפש את בית החולים הזה שלנו. מצאנו אותו

בחורשה. מקודם היה צריך להיות שם בית ספר. מיד נמצאו רופאים, מכירים של אחי מדרוהוביץ'. לאחי שילמו משכורת על התקופה שעברה.

בית החולים היה בעל אופי של סמוך לחזית. כל הזמן היו מביאים פצועים מהקו הראשון. הרופאים בחלוקים ספוגי דם הזכירו קצבים. רוב הניתוחים היו קטיעות. "שחטו" ידיים ורגליים בסיטונות. כנראה בצורה זו הם השתדלו להציל שארית של חיים בכל מקום בו זה עוד היה אפשרי. אני עשיתי כל מה שאמרו לי, החל מהוצאת שאריות גפיים, שטיפת רצפות בחדרי ניתוח, ועד לעזרה במטבח של בית החולים. הלילות עדיין היו חמימים, לכן סידרתי לי מקום בבור הגנה מהתקפות מטוסים, ושם גם ישנתי. לעיתים קרובות הופיעו מטוסים גרמניים כשהם מפציצים אתרים סמוכים, מזה הסקתי שלא בית החולים שלנו מעסיק אותם. המנתחים לא הפסיקו את עבודתם, לעומת זאת סגל העזר חיפש מסתור בתעלות.

יום אחד הביאו גרמני עם בטן פתוחה. השכיבו אותו באחד האולמות ואחות התחילה להכין אותו לניתוח. הוא היה בהכרה ובעניינים פקוחות הוא הביט במה שהאחות עשתה. היא ניסתה לדבר אליו. היא הייתה יהודייה וחשבה שהיא יודעת גרמנית. ברגע מסוים היא לא יכלה להתאפק ואמרה לו שהיא יהודייה. פניו קפאו ובשארית כוחותיו הוא התחיל לצעוק משהו. מצעקותיו היא הבינה שהוא לא רוצה שיהודייה תטפל בו. האחות עזבה אותו ורצה למנהל בית החולים. הדבר הזה, כנראה, נגע גם בו, לא מספיק שרוצים לעזור לו, הוא עוד מנסה לעשות בעיות בצורה הגרמנית היהירה. מבלי לחשוב, המנהל קרא לשני חיילים-מטפלים וציווה לזרוק אותו למזבלה. פשוט למזבלה. אלה נכנסו לאולם ולקחו אותו - אחד בידיים, שני ברגליים, הם הלכו למקום שפיכת הזבל על המדרון, נדנדו, והשליכו מהמדרון. אחר כך ראיתי את ה"סולדתנבוך" – פנקס חיילים שלו, קראו לו קלאוס פוקס (soldatenbuch, Klaus Fuks), יליד 1919, תושב המבורג. דברים כאלה לא שוכחים. הם נשארים בזיכרון כל החיים. ולנו, היהודים יש לכך סיבות מיוחדות.

החזית כל הזמן התקרבה לבית החולים שלנו, עד שיום אחד המצב הגיע לנקודת שיא. הופיע מנהל בית החולים והוציא פקודת עזיבה מיידית של המקום, כי הגרמנים נמצאים כבר קרוב מאד. הכל היה צריך להשאיר ורק את הפצועים להעביר לרכבת-חולים מוכנה. קמה מהומה ובהלה. סגל בית החולים נדחס למשאיות, לעגלות סוסים, לכל דבר שהיה בהישג יד.

ובדיוק אז הלכה לאיבוד, נעלמה, ועוד ל-4 שנים ארוכות, אשת אחי, פרידקה. אני עם אחי הגענו למקום חנייה של שיירת סוסים ועם עוד 2 מעובדי שירותים של בית החולים מיד יצאנו לדרך. כנקודת איסוף מסרו לנו עיר פולטבה (Poltawa).

וכך החלו הנדודים עם הסוסים. הפעם לי ולאחי היה כבר ניסיון. עצוב היה לשנינו בלי פרידקה. גורלה הדאיג אותנו מאד. מה היה יכול לקרות לה?

כמו קודם, דרכים עמוסות בצפיפות, בקר מובל מזרחה, הצבא – הזה המאורגן, הן במכוניות והן ברגל, יחידות עם פנים אפורות, תשושות. מעלינו, באוויר משוטטים מטוסים גרמניים, תוקפים וצולפים בבני אדם ובבהמות בדרכים הצפופות. כבר מרחוק, כשהאוזן רק הצליחה לקלוט רחש של מנוע, היינו עוצרים, מחפשים מסתור בתעלות שלצדי הדרך או מתחת לעגלות, כאילו זה היה יכול לעזור הרבה. אז, בשנית איבדתי את תחושת הזמן. אני לא יכול להיזכר כמה זמן נמשכו הנדודים האלה. אני עזבתי את הבית בחולצה אחת, כי זה היה יוני והיה חם מאד. חוץ מזה לא שיערתי שמצפה

לי נסיעה עד כדי כך ארוכה. הכל קרה בצורה כל כך לא צפויה. כל הזמן חזרתי במחשבתי לאבי המסכן והשבור. עצוב היה לי, מאד עצוב. נגמלתי מבכי.

לבסוף הגענו לפולטובה (Poltawa). עיר מחוז גדולה יחסית. נסענו למפקדה הצבאית של העיר. שוב התחילו רישום, מיון, בדיקת ניירות ורישום נתונים. לי לא היו שום תעודות, כי דבר לא לקחתי אתי. את אחי מיד שיבצו ביחידה אחרת. עלי ציוו להסתלק. לאן? זה לא היה איכפת לאיש. הם לא היו מוכנים לקחת אחריות כלשהי עלי. ביקשתי, התחננתי שיקחו אותי כמתנדב לצבא. דבר לא עזר. לא רצו וזהו. תחננתי אחי שאני נשאר לבד, שאין לי אף אחד בשום מקום, שאני לא מכיר אף אחד – לא עזרו. בראותי שהעניין אבוד, ביקשתי לפחות שיתנו לי "נייר" כלשהו, תעודה איך קוראים לי, בן כמה אני ומאיפה אני בא. לזה הם הסכימו לבסוף מתוך רחמים. כתבו ביד פיתקה והטביעו חותמת גדולה, עגולה עם סמל, כי זה הוסיף מכובדות ואמינות. זה כבר היה מסמך, יחידי שהיה לי. חסד שני שעשו אתי היה, מסירת כתובת של "משרד פינוי", מה שנקרא "אבקו פונקט" (ewako punkt) בפולטובה, ואמרו לי ששם כבר יטפלו בי. אחי נתן לי את בגדיו האזרחיים, חדשים, כמעט לא משומשים וזוג נעליים, כאלה עם שרוכים. המכנסיים עוררו סנסאציה, כי הם היו אופנתיים אז, אלה היו, מה שנקרא "מכנסי פומפיי" (רואים כאלה לפעמים אצל החרדים, מכנסיים הקשורים בסרוך מתחת לברך – המתרגם), אצל הסובייטים לא הכירו כאלה. לפי המכנסיים האלה מיד היה ברור שאני לא אחד מהם, רק "מערבניק". כל הבגד הזה היה תלוי עלי, כי אחי היה כמעט פי שנים גדול ממני. המספר הגדול הזה כלל לא הפריע לי, במיוחד הז'קט, כי יכולתי להתעטף בו, ובלילה הוא שימש אותי כשמיכה וסדין גם יחד. הנעליים היו מפוארים, מה שנקרא "ברגשטאייגר", עם שוקית מעור וסוליה מעור, עם אבזמים נוצצים מנחושת לסרוכים. אצלם לא הכירו דבר כזה, ואפילו בקולנוע לא ראו, כי סרטים מערביים לא הציגו שם. עם הנעליים הגדולים בכמה מספרים, איך שהוא הסתדרתי, פשוט מילאתי אותן בנייר עיתון. בזמן החורף הראשון זה מאד עזר לי. לפחות היה לי חם ברגליים. נפרדתי מאחי. זאת לא הייתה פרידה פשוטה. בזמן המלחמה כל הפרידות הן לא קלות. העתיד היה מפוקפק, ואפשרות פגישה עוד יותר.

איך שהוא הגעתי ל"אבקו-פונקט" הזה בקצה השני של העיר. שם רשמו אותי ואפילו נתנו משהו לאכול. הם אמרו שמחר תהיה רכבת נוסעים (במקור: אשאלון – המתרגם) שינוע דרומה. ללילה שלחו אותי לבית קולנוע גדול (לא לסרט) שהיה נקודת איסוף. התאספו שם אנשים רבים, ולמחרת היינו צריכים לצאת לתחנת הרכבת. את הלילה העברתי בשינה על עיתון הפרוס על הרצפה, יותר הלכתי מאשר ישנתי.

כך נראה הלילה הראשון שלי הזה שלי, לגמרה "על שלי", לבד בעולם, ללא נפש מוכרת אחת. הבנתי, שכדי לשרוד אני צריך להיות קשוח ולסמוך רק על עצמי. למחרת, יחד עם האחרים, הגעתי לתחנת הרכבת, מצאתי את הרכבת "שלי" והעמסתי את עצמי לאחד הקרונות. היו שם מדפים מקרשים כמיטות, בעלות שניים או שלושה מפלסים (אני לא זוכר בדיוק). מאות בני אדם, פליטים מהשטחים הכבושים ע"י הגרמנים. מאחוריהם הם השאירו את כל רכושם, קן משפחתי, מכרים, ידידים. הם שמו פעמיהם אל הלא נודע. משותפי למסע בקרונות נשארה לי בזיכרון אישה צעירה, אשת קצין הנלחם בחזית, עם שני ילדים קטנים ואחות. אני התמקמתי על המדף העליון. מטען כלשהו לא היה לי, רק מה שעלי. בסביבות הצהריים הרכבת זזה. אנשים התחילו להתארגן לערוך היכרויות.

נאמר לנו, שבתחנות מסויות, גדולות יותר, יחולק לחם ומשהו מבושל – מרק או גריסים, חינם. "מסטינג" וכף ארגנטי לי עוד בבית החולים. עכשיו זה היה מאד מועיל. אני לא יודע איך הייתי מסתדר בלי זה. בכל תחנה היה צריפון עם כתובת "קיפיאטוק" – מיים רותחים. בצורה זו אפשר היה להרתיח תה, אם היה לך אותו. אני לא השתייכתי לאלה. מהמיים הרותחים אפשר היה בקלות להכין מרק או גריסים מצנים. אחדים "מחברי לקרון" היו מצוידים לא רע למסע. היו להם דליים, קערות, סירים ועוד אביזרים המקלים על החיים. לאחדים מה"קולגות" לנסיעה ביצעתי שירותים קטנים – הבאתי מים רותחים או מי ברז, ודברים דומים, על כך הם הודו לי במנת מרק, לפעמים בתה. בתחנות מסוימות נשים מקומיות מכרו לפעמים מוצרי מזון שונים. הייתי צעיר וזריז לכן אחדים ביקשו ממני לקנות להם דבר זה או אחר, ועל כך תמיד היו "זורקים לי עצם". המהירות והזריזות שלי היו בעלות משמעות מסוימת, כי ההתנפלות על הסחורות הייתה גדולה וכמות הסחורות קטנה. עזרתי במיוחד לאותה משפחת קצין בהתחשב בילדים הקטנים. בצורה כזאת עברו החיים בזמן המסע.

בזמן אחת החניות הארוכות יותר טיילתי על הרציף וחיפשתי לקנות משהו, לפתע נתקלתי באדם מדרווביץ', י. ר.. הוא היה מבוגר ממני בכ-4 שנים, את אחותו הכרתי מתנועת "השומר". מאד שמחתי מהפגישה הזו, לקחתי אותו לקרון "שלי" וסידרתי לו מקום ומרבץ על המדף העליון לידי. היה לו מעיל גדול של נהגי רכבת – "שינל" בו היינו שנינו מתכסים בלילות. כך, על כן, לא הייתי יותר לבד. היה לי עם מי לדבר, עם מי להתחלק, אם כי לשנינו היה מעט מאד, למעשה כלום.

כמה זמן נמשך המסע – אני לא זוכר. יום אחד הרכבת שלנו עצרה בתחנה עם כתובת "יעיא" (Jeja). זה היה האזור הצפוני של קראסנודארסקי קראיי - קובאן (Krasnodarski Kraj, Kuban), המאוכלס בקוזאקים של קובאן. הודיעו לנו שהמסע שלנו הגיע לסופו, וצריך לרדת. אותי ואת חברי הסיעו בעגלה לקולחוז סמוך. הקולחוז נשא את שמו של בודיוני, וכפר הקוזקים נקרא "נובופוקרובסקאיה" (Budionny, Nowopokrowskaja). המרחק מתחנת הרכבת ליעיא היה 8 קילומטר. ביתיים הצטרף לשנינו בחור מהסביבה שלנו, נדמה לי מהורודנקו (Horodenko). השלישייה שלנו נרשמה כקבוצה ומוקמה אצל אישה קוזאקית עם 3 ילדים קטינים. בעלה של הקוזאקית הזאת ריצה גזר דין של 10 שנים לפי סעיף 58 (סעיף פוליטי נורא). כפי שסיפרו השכנים, פעם בהיותו שיכור, הוא אמר היה להתבטא, שאם היה לו אקדח אז הוא היה נוסע למוסקבה ויורה בסטאלין. חבל מאד שלא היה לו אקדח, כי אולי העולם היה נראה היום אחרת. נמצאו אנשים "טובים" שמיד הלשינו לאן שצריך. הוא יצא מזה רק בעשירייה. כנראה לברנש היה מזל גדול, כי בעד מחשבות נפשיות כאלה (רק מחשבות) כמעשה שיגרה, היו יורים. זה היה בשנת 37, בזמן הרעב על אדמת קובאן, הפורייה תמיד. לא הפסקנו להתפלל שבכפר הקוזאקים הזה לא נמצאו כלל לא כלבים ולא חתולים. אנשי המקום סיפרו שכל חיות הבית האלה נאכלו בזמן הרעב ההוא. אני יודע ? ואולי זאת אמת ? קרוב לודאי שכן, כי סתם בני אדם לא מספרים דברים כאלה.

בעלה של הקוזאקית שלנו ריצה את עונשו במזרח הרחוק, הוא היה אחד מבוני העיר קומסומולסק על נהר אמור (Komsomolsk, Amur) (אמור – הנהר הגדול ביותר במזרח הרחוק). ביתה של הקוזאקית שלנו היה בעצם סוג של "ביתנון" בעל חדר אחד ומכוסה בקש, עם רצפת טיט ו"פיצקה" (תנור) גדול באמצע החדר. לבעלת הבית עם שלושת ילדיה היה יצוע מסודר על התנור. אנחנו שלושתנו

ישנו בצדו השני של החדר. לשינה לא היינו מתפשטים, רק מורידים נעליים. אני הייתי פורס ומתכסה בז'קט הגדול שלי.

עם בוקר, עגלת קולחוז הרתומה לשני שוורים, אספה את האנשים לעבודה בשדה המרוחק כשלושה קילומטר מהכפר. את האוכל היינו מקבלים במקום – מנת לחם לבן ומרק איטריות, אפילו די סמיך. על שולחן ארוך היו מעמידים קערות גדולות – קערה אחת לארבעה – וכל הרביעה הייתה אוכלת ממנה, כל אחד עם כף העץ שלו. התנגשויות בין הכפות לא היו קורות, כשאחד היה טובל את כפו בקערה, כל האחרים היו ממתנינים, וכך לפי סבב. הכל היה מתוזמן, ואפילו בלי מנצח. אם הקערה הייתה מתרוקנת, הטבחית הייתה נותנת תוספת. כולם היו נוגסים את לחמם. בכל אופן רעבים לא היו. כך היה בבוקר ובצהריים, אז היו גם מביאים אבטיחים כתוספת, גם כמה שכל אחד רצה. עם שקיעת השמש היו מסייעים אותנו חזרה לכפר. בערב כל אחד היה מתמרן לפי שיטתו. אם היה לו משהו להחלפה היה מלך. היו קושרים היכרויות עם אנשי המקום – היו עוזרים בעיבוד חלקת אדמה שליד הבית, בתיקונים שונים וכו'. במטבח שדה היו משתמשים רק המפונים (פליטים-ביז'נצי (biezency)). המקומיים היו מביאים אתם אוכל מהבית, היו מתיישבים איפה שהוא בצד, כדי לא לנקר עיניים לנו, הזרים. היו להם חלקות אדמה קטנות משלהם ליד הבית, תרנגולות, לפעמים פרה, היו מגדלים גם חזיר. לבעלת הבית שלנו לא היה דבר. אז איך היא פרנסה את שלושת ילדיה? אין לי מושג.

העבודה בשדה לא הייתה קשה במיוחד, לא זירזו אותנו, לפעמים רק ראש קבוצה שלנו, רומן אנדרייביץ' (Roman Andrejewicz), היה משמיע צעקה. לכל סוג עבודה היו נורמות והיא הייתה מתורגמת למה שנקרא "טרודודני" (trudodni). בסוף השנה היו עורכים מאזן כללי ומתחשבים. יתכן שאם היינו מחכים בקולחוז הזה לסוף שנה, אז אולי גם בחלקנו היה נופל משהו.

החבר שלי מדרוהוביץ' "תפס" לו בחורה מקומית, ניוסיה (Nusia) – דוורית. התחיל לחזור מאוחר, שבע מאוכל, ולפעמים רק בבוקר. לי היה קצת מזל, רק בצורה אחרת. הייתה אחת, קוזקית מבוגרת, ראש קבוצה, חברת הנהלת הקולחוז – משהו מאין אח"ם מקומית. היה לה בן בחזית, טייס. היא שכנעה את עצמה (אותי לא), שאני דומה לו. מפעם לפעם הייתה מביאה לי לשדה איזה מעדן ביתי. פעם היא נתנה לי במתנה מעיל צמר ישן (פופאיקה) (fufajka), דבר שהיה לי מועיל מאד, כי הלילות התחילו להיות קרירים. הוא שימש אותי עוד זמן רב. לחבר השלישי לצרה, עובד דואר לשעבר מהורודנקו, היו כמה בגדים מהבית, הוא היה מחליף אותם בדברי מזון או שהיה מוכר ולכן הוא הסתדר הרבה יותר טוב משנינו. שיתוף (קומונה) של מזון לא הקמנו. כל אחד היה לעצמו, בהבדל שהוא תמיד החזיק משהו ברזרבה, והחזיק את זה אצל מישהו מחוץ לבית. לנו שנינו לא היה שום מלאי, כל מה שהצלחנו לארגן מיד אכלנו.

בקולחוז שלנו הייתה פולניה אחת, אותה בזמן מלחמת העולם הראשונה, קוזאק המשרת בצבא הצאר הביא אתו לקובאן. כאן הם הקימו משפחה והיו להם מספר ילדים. היא ידעה אפילו לדבר קצת בפולנית. לעיתים הייתה שואלת אותי שאלות שונות, אבל רק כשאישה לא היה בסביבה. לפעמים הייתי חולם שהיא תזמין אותי לביתה. דבר לא יצא מזה.

לפעמים היו ימי ראשון בהם לא עבדו. אז היינו הולכים ברגל לתחנת רכבת יעיא. לפעמים הציגו שם סרט.

סמוך לתחנה היה בנין נפרד של "ראייספולקום" (rajispolkom), מקביל לוועדת זקנים שלנו. באחד החדרים הציגו רשימה של מפונים הממוקמים באזור הזה. דפדפתי ברשימה, פתאום נתקלתי בשם ונתונים של חבר ילדות שלי, סיונה (Siuna). שמחה עדירה השתלטה עלי. זכרתי את שם הקולחוז – כ-12 קילומטר משלי. התחיל להיות מאוחר, הבנתי שהיום אני כבר לא אצליח ללכת ולחזור, לכן החלטתי, שביום ראשון הבא אצא לשם מיד בבוקר. הייתי כמעט בטוח שהוא שם עם הוריו ושאוכל להצטרף אליהם כמו למשפחתי שלי. בחוסר סבלנות המתנתי ליום ראשון הזה. כל השבוע הזה היה לי מאד קשה.

ביום שבת בלילה לא יכולתי לישון, כל כך הייתי נרגש. קמתי מוקדם בבוקר ויצאתי לדרך. בסביבות צוהריים הייתי במקום. קשה לי לתאר את האכזבה ומעל לכל הרחמים שהרגשתי למראה סיונה. הילד של אימא, מטופל ומתופח, ילד עדין. יחף, עם תלבושת אחידה של תלמיד, עם מרפקים ובירכיים משופשפות, עם פצעי מוגלה שלא נרפאים. במילה אחת – תמונה של עליבות ודיכאון. הוא גר בבקתה עם זוג זקנים. בהשוואה אליו אני נראתי, כנראה, כמו בא מפלנטה אחרת. בגדי ונעלי היו עוד במצב פחות או יותר סביר. בריאותית גם הייתי בסדר. חוץ מזה, הקולחוז שלי נחשב כעשיר, שלו, לעומת זאת, לעני עם שורה אינסופית של צרות. מה שהספיק לספר לי, זה שמלבוב הוא יצא עם אביו, אותו גייסו תוך זמן קצר. הוא נשאר לבד, כמו שאני בזמנו בפולטבה. איך הוא הסתדר ואיך הגיע לתחנת יעיא, הוא הספיק כבר לספר לי. גורלו כל כך נגע ללבי, שלא הצלחתי לזכור דבר. החלטנו להישאר בקשר קבוע ולא להיפרד. ניסיתי להוציא אותו מהקולחוז הזה ולהעביר אותו לשלי. דבר לא יצא מזה.

הגרמנים לחצו יותר ויותר. החזית התחילה להתקרב במהירות. ביתיים שני חברי לצרה גויסו לצבא. אני עד עכשיו הייתי קטין. נשארתי לבד. בין המפונים מהסביבה שלנו השתרר אי שקט וחשש שאולי לא נצליח להיחלץ מכאן. אצל התושבים המקומיים לא הצלחתי לגלות חששות מהסוג הזה. ואולי טעיתי ?

בכל אופן החלטנו עם סיונה להתחיל בהכנות מהירות וממשיות לדרך. מכל מקום התחילו לעשות את זה כל המפונים בכפר שלנו. הרי לא בשביל זה הם עזבו את בתיים ואת רכוש כל חייהם כדי שבדיוק כאן ליפול לידיים של הפושעים הגרמניים. הודענו לקולחוזים שלנו על כוונתנו – הוא לשלו ואני לשלי. לכמה חודשים אחרונים סיונה עבר אלי. הרי הייתי לבד, ומקום על ריצפת טיט היה מספיק. המטפלת שלי, סירובה (Sierowa), אפתה לי כמה כיכרות לחם גדולים ותגנה קצת בשר. סיונה גם הביא אתו משהו. לי בקולחוז שילמו 139 רובל. סיונה קיבל רק 30 רובל. קנינו שום, בצל ומלח. היינו מוכנים לדרך.

הכיוון סטאלינגראד – הפגישה על הוולגה

הכיוון הבסיסי שלנו היה סטאלינגראד על הוולגה. יום אחד (בתחילה סייגתי שאני לא זוכר תאריכים, כי לא ניהלתי שום רישומים), זה היה כבר בסוף הסתיו של שנת 1941, הלכתי עם סיונה לתחנת רכבת יעיא, אותה התחנה אליה הובאנו מי יודע כמה חודשים קודם, רק שכל אחד מאתנו לחוד, בימים אחרים. משם יצאנו כבר ביחד.

רכבות רבות, כמובן משא, עברו במלוא המהירות ללא עצירה. לבסוף אחת, $\frac{3}{4}$, כלומר לא סגורה, בלי גג, עצרה. אנחנו עם סיונה בכל זאת הצלחנו לקפוץ פנימה, אף כי בעלי רצון לכך היו רבים, כי בתחנה הצטופפו המונים עם צרורות, כמו בתחנת רכבת של ממש. התברר שהקרן היה מלא במחיצות בתבניות יציקה. יותר מדי מזמין זה לא נראה, אבל לא הייתה ברירה. העיקר שהוצאנו את האף מעל המים. יחד אתנו היו עוד כמה ברי מזל. הרכבת זוה, ועוד די מהר. התחלנו להסתדר. הרעיון העיקרי שלנו היה שמאוחר יותר, באיזושהי חניה, נקפוץ לקרון אחר, רק סגור, עם גג. אני לא זוכר כמה זמן זה נמשך, אבל, כנראה, אחרי תחנה סולסק (Solsk) או קוטיעלניקובו (Kotielnikowo) – באמצע הדרך לסטאלינגראד. קרון יחיד ברכבת זו, שהיה דמוי קרון נוסעים, היה קרון הדואר. בקרון זה נסעה אישה עם שני ילדים. הכרתי אותה מכפר הקוזאקים שלנו. היא הייתה רופאה ובעלה רוקח, אתו

עבדתי בשדה בקולחוז. הוא גויס לצבא והיא נסעה לבד עם הילדים. הם היו, כנראה, אנשים עמידים מאוד, כי היא בקולחוז לא הייתה צריכה לעבוד. מבקר כרטיסים בקרון זה היה, ללא ספק, מתוגמל היטב. לבקשתה הוא הרשה לנו לישון במה שנקרא "כלביה", בכל קרון דואר היו חללים להעברת כלבים, כ-60 ס"מX60 ס"מ, בעומק של 1.5 מטר, עם דלת סורגים. הכנסנו קצת קש שלא יהיה לנו כל כך קשה וגם קצת יותר חם. יותר מידי נוח לשנים, זה לא היה. אם כלבים יכלו להחזיק מעמד, אז למה לא אנחנו ? אנשים רבים, בלי ספק, היו מקנאים בנו. תמורת "הפאר" והנוחות האלה, ביצענו לגברת הזאת שירותים שונים.

ניהלנו את מלאי המזון שלנו יותר מאשר בחסכנות. הוא היה צריך להספיק לנו לפחות עד סטאלינגראד. קבענו לעצמנו שיטה דיאטטית חמורה מאוד. פעמיים ביום פרוסת לחם עם מלח עם קצת בצל ופיסת שום. מזמן שכחנו את הפשר מהקולחוז, כי היינו צריכים לאכול אותו מהר כי הוא התחיל להתקלקל ואפשר היה לקבל ממנו הרעלה. הלחם, אומנם, התחיל להתכסות בעובש, אבל זה לא הפריע. עובש – ידוע – זה פניצילין, ופניצילין זו תרופה, כך שהכל היה בסדר. את מנות המזון שלנו היינו "שוטיפים" במים רותחים – "קיפאטוק", אותם היה לנו בשפע, ובלי הגבלות. מפעם לפעם גברת הרופאה הייתה נותנת לנו שאריות האוכל שלה. היא עצמה הייתה ניזונה לא רע, בהתחשב בתנאים האלה. הדיאטה שלנו הייתה קצת יותר מידי קטנה כדי לחיות, אבל לבטח גדולה מדי כדי למות. כנראה התרגלנו אליה, כמו לכירכור פרמנטי בבטן. עובדה בלתי מעורערת שלא מתנו מרעב.

יום אחד לבסוף הגענו לסטאלינגראד. זאת הייתה עיר סובייטית גדולה ראשונה שיצא לנו לראות. עד עכשיו לא נגעו בה, כי החזית הייתה יחסית רחוקה. הסתובבנו ברחובות חצי ריקים. איפה נעלמו תושבי העיר הענקית הזאת ? כנראה הם היו בעבודה – זקנים, צעירים, נערים – כולם היו חייבים לעבוד כי סטאלינגראד היה מרכז תעשייתי ענק שעבד לצורכי החזית.

למפונים מהקצוות השונים של האימפריה הרוסית סטאלינגראד הייתה עיר במסלול דרומה. כולם רצו לצאת ממנה כמה שיותר מהר, ולכן התרכזו ליד "נקודת פינוי" ומשרד שהנפיק תעודות מעבר לסירות-גרר של נהר במורד הוולגה לאסטראכאן. הסיור בעיר לא היה בראש של כלל הציבור. הם היו צריכים לשמור על צרורותיהם שלא יגנבו אותם. דבר אחר היו כאלה "חסרי מיטלטלין", כמוני וכמו סיונה. אותנו העיר עניינה בכל זאת.

נפרדנו מהגברת שלנו מקרון הדואר. היא מצאה מכרים שלה כלשהם, ולא הייתה צריכה אותנו. את הלילה הראשון של סטאלינגראד בילינו בכיכר ענקית ליד התחנה. מסה של אנשים עמוסי חבילות. בקושי מצאנו קצת מרחב כדי לסדר לעצמנו מרבץ. נאמר לנו שיש צורך ללכת "לנקודת פינוי" להירשם ולקבל תעודת מעבר לאחת מסירות משא השטות במורד הנהר. העניין היה לפרק את הריכוז העצום של בני אדם ולפנות מקום לאנשים הבאים. למחרת, מוקדם בבוקר הגענו לאותה "נקודת פינוי" ובלי סיפורים ביורוקרטיים נרשמנו וקיבלנו תעודת מעבר לאחת מסירות משא.

מלאי המזון שלנו היה במצב של התרוקנות קאטאסטרופאלית. היה צורך לעשות משהו כדי להשלים אותו, אפילו קצת, לדרך שאמורה הייתה להמשך מי יודע כמה ימים. הלא חנויות ושווקים על הוולגה לא היו. הלכנו, על כן, לחפש שוק יבשתי. יש ! על מגרש גדול ומגודר. קונים רבים, מוכרים מעטים מאוד. מה שהופיע, נחטף מיד. לידינו צצה זקנה כלשהי עם שקית של גרעיני חמנייה – "סיעמיע'עק" (siemieczek). יחד עם כולם זינקנו לעברה. אחרי דקה דבר לא נותר מהסחורה

שלה. ופתאום !! עיני חשכו ! תפסתי את הכיס בו החזקתי את הרובלים המעטים ומסכנים שלי, יחד עם התעודה היחידה שלי מפולטאבה ועם תעודת המעבר לספינת משא שרק עכשיו קיבלתי. לפי מה שסיונה סיפר לי אחר כך, עמדתי מאובן, עם עיניים עצומות, מבלי יכולת להוציא מילה. הייאוש התהומי שלי היה, כנראה, בולט מאד לעין. אנשים הקיפו אותנו ושאלו מה קרה. סיונה הסביר להם משהו, ואני כלום. המשכתי לעמוד כמו נציב מלח. אחדים, הרחמניים יותר, התחילו, אפילו, לדחוף לי שטרות קטנים של רובל. פתאום הופיע איזשהו טיפוס ואמר : כן, אני מכיר את הזוג הזה, רק אתמול הם דפקו הופעה דומה בשוק אחר. כנראה זה היה אחד מכנופיית הגנבים הזאת. הייאוש שלי הגיע לדרגה כזאת שהייתי מוכן ללכת לוולגה ולגמור עם הייסורים שלי. אנשים יעצו ללכת למשטרה. כאילו היא יכלה לעזור במשהו. הלכנו. ובאמת, רק נדו בראשם בהשתתפות הצער, ונתנו לי פתק, שביום זה וזה נשדדתי, כולל תעודת מעבר לספינת משא. הם אמרו גם, שעל סמך הפתק שלהם יתנו לי תעודת מעבר חדשה. ברגע הנתון זה היה חשוב ביותר, כנראה, כי בלי זה יכלו לא להכניס אותי לספינה וקרוב לוודאי שמסיבה זו רצייתי כמה שיותר מהר לעזוב את סטאלינגרד המקוללת עבורי.

סיונה ניחם אותי כמיטב יכולתו. טסנו "לנקודת פינוי" ובאמת – על סמך הפתק המשטרתי הנפיקו לי תעודת מעבר חדשה. אחרי הצוהריים הלכנו לנמל ועלינו לספינה משא. הסיפון התחתון היה מלא. מחלונות הסיפון הפתוחים הגיע רחש כמו מכוורת מלאת דבורים. בתחילה התמקמנו בחלק החרטום על הסיפון העליון. למטה, ליד ספינת המשא שלנו, הייתה קשורה בכבל ספינה לא גדולה, כנראה נוסעים. חשבנו שכשיחשיך נצליח לקפוץ ולהסתתר במחבוא כלשהו. לא הקדשנו מחשבה לתוצאות אפשריות של גילוי המסתור שלנו. לקראת ערב התחיל לטפטף גשם. ירדנו מתחת לסיפון לחיפוש מקום שינה. היה חשוך, ורק פה ושם דלקו נרות קטנים, בודדים. תוך חיפוש מקום דרכתי, כנראה, על מישו, ההוא קילל ברוסית, אני לא נשארתי חייב, רק בפולנית, ואז קרה דבר לא יאמן. קרוב לוודאי "נס" שני באותו היום, רק שהראשון (הגניבה) דחף אותי להיות כחוט הסערה מצעד של ייאוש. אחותי הניה הייתה, מסתבר, בקרבת מקום ושמעה וזיהתה את קולי. קשה לתאר את מה שקרה אחר כך. סיכוי של פגישה כזאת בזמן כזה, אפשר להשוות רק להתנגשות של שתי חלליות כיום (את סיפור הגניבה והפגישה שמעתי מאבא פעמים רבות מאז שאני זוכר את עצמי – המתרגם).

לא ידעתי על הניה דבר. היא נסעה עם בעלה וקרובי משפחתו בנסיבות שונות לגמרה. הן היו ארבע נשים – שני הניות (הניה, אחותו של בנו, והניה, גיסתה - אחותו של פינוי – המתרגם), מאניה וקלארה (Mania, Klara) וגם גבר אחד, אף (Ef), בעלה של הניה השניה ובחור בגילי, ידיד מילדות, ווילו (Wilo), בנה של אחת הגיסות של הניה שלי. את שני האחים קוך (Koch), כלומר בעלה של אחותי ואחיו, בעלה של מאניה, גייסו לצבא יחד עם אחיה של מאניה וגיסה, עוד בקולחוז באוקראינה. להמשיך להישאר באוקראינה לא יכלו כי הגרמנים היו מתקרבים יותר ויותר. עקב הפגישה שתוארה למעלה נוצרה קבוצה חדשה המורכבת מהשישייה שלהם ומשנינו, כלומר אני וסיונה, ביחד שמונה אנשים.

כמה זמן שטנו אני לא זוכר. ידעתי רק שאנחנו שטים לאסטראכאן (Astrachan), נמל בים הכספי מקום בו וולגה נשפכת לים. בינתיים נקודת סיום – אסטראכאן, השתנתה. הורדנו בישוב וולאדימירובקה (Wladymirowka). שם כבר חיכתה לנו רכבת משא. נאמר לנו שהכיוון החדש הוא

אסיה המרכזית (התיכונה). העמסנו את עצמנו לקרונות, ופעם נוספת התחלנו להתכוון למסע חדש. הפעם הנסיעה הייתה צריכה להימשך יותר מאשר הקודמות. וולאדימירובקה היא חלק של אזור אקלים קר. אנחנו היינו צריכים לעבור אותה ואז לפנות דרומה, לאזור אקלים חם.

עד שעברנו את האזור הקר, כפור וקור הציקו לנו כהוגן. זה היה צריך להיות החורף הראשון שלנו בדרך לחום. לא היינו מוכנים לקראתו בכלל. עזבנו את הבית כאשר הקיץ היה במלואו. איש לא שיער שהנדודים שלנו יתארכו כל כך. ומה כל אחד חשב? שהסובייטים "צ'יק צ'אק" יפרקו את היטלר ונצטרך לחזור הביתה? אולי היו גם כאלה. כנראה בחיים קורים מצבים חסרי הסבר, שאנשים נהיים טיפשים, מטושטשים. האם כך היה נראה גם במלחמת העולם הראשונה? אומרים שגם אז בני אדם היו מהגרים, רק שאז לא היו מרחקים כאלה מטורפים, כמו בחלל. בעצם מי יודע?

הרכבת שלנו הייתה עוצרת, ועוד לעיתים קרובות, לפעמים ללילה שלם וחלק גדול של יום. בתחנות מסוימות אפשר היה, חלקית, להשלים מלאי מוצרי מזון. התושבים המקומיים היו מציעים למכירה כל מה שהיה להם, והיה להם מעט מאד. עניי היה העם, וזאת בכל המסלול שלנו. חלפנו על פני, מה שנקרא פעם: "הרפובליקה האוטונומית של הגרמנים מפובלזיה" (Powolze). אני זוכר שמות של

אחדים מהערים שחלפנו על פניהם: אנגלס (עיר בירה), אורבאך, קראסניקוט (Engels, Urbach, Krasnykut). שם הרכבת שלנו עצרה לקצת יותר זמן, דבר שנתן לנו אפשרות להתבונן ברחובות ובתים הסמוכים לתחנת רכבת. הבתים עמדו בשיממון. את כל התושבים הגרמניים הם הצליחו להעביר לסיביר, מעבר להרי אורל, ועוד יותר רחוק. שטחים אלה הוכרו כאזור הסמוך לחזית, וכל התושבים הגרמנים – כיסוד עוין.

היה יותר ויותר קריר. התחיל לרדת שלג. תנורים בקרונות לא היו. בחבורה שלנו התחילו "קלקולים", ובסוף זה הגיע לפירוק. אני לא יודע על איזה רקע. לי היה נדמה שהעניין הוא כסף. החלוקה הייתה כדלקמן: שני הניוטים, אף (Ef), בעלה של הניה הבוגרת יותר ואני – יחד ארבעה נפשות. נפרדו קלארה ומאניה, ווילו הצטרף לאחרונים. מדוע? הרי ברביעייה שלנו היו שתי הדודות שלו. בקבוצה השנייה הייתה רק דודה אחת, מאניה, כזאת מצורפת, כי רק אשתו של דוד. מאניה הייתה טיפוס חסר אוניס, חולמני. מחשבתה הייתה כל הזמן עם בעלה הנעדר, דודו של וילו. היא כנראה אהבה אותו מאד. האם זה היה הדדי? אני לא יודע. בקבוצה שלהם "שלטה" קלארה, אשתו של אחיה של מאניה. היה לה, קרוב לוודאי, כסף, כי בכל מקום אפשרי הייתה קונה ומביאה אוכל. יכול להיות שזה בדיוק מה שמשך את וילו. אנחנו היינו עניים כמו עדר של עכברים. אף (Ef) הצליח למכור את שעון הכיס שלו. כל גרוש שהוצא, נבדק קודם עשר פעמים בשבע עיניים. הרי לא ידענו כמה זמן ייצא לנו לנדוד ומתי לבסוף נגיע למקום מבטחים קצת יותר יציב. ברביעייה שלנו הניה הבוגרת, "המליכה" את עצמה. אחותי, הניה הצעירה, ניסתה לפעמים ליצור אופוזיציה שקטה, דבר לא יצא מזה. אף (Ef) היה ממושמע "למלכה" שלו, ומעולם בשום דבר לא התנגד לה. הוא לא היה חייב, הוא באמת אהב את "מלכתו", למרות שהיה "חוטף" ממנה לעיתים קרובות. אף (Ef) היה אדם הגון בצורה בלתי רגילה. אני לא נחשבתי, הרי לשותפות הזאת לא הבאתי דבר. חוץ מזה הייתי צעיר מדי כדי שיהיה לי מה להגיד.

וסיונה ? מה היה אתו ? הוא נשאר כאילו באמצע – לא לפה ולא לשם. לי זה כאב מאוד, אבל מה יכולתי לעשות ? לסיונה היו כמה אגורות עוד מהקולחוז. למזלו לא גנבו לו אותם. אם הצלחנו משהו לבשל, "המלכה" שלנו תמיד זכרה אותו. עקרונית היה לה לב טוב, רק האופי היה רע מרושע ונרגן. האם זה הולך ביחד ? מי יודע. אצלנו היא הייתה זו שחילקה מנות צנועות. מבחינה זאת היא הייתה הוגנת מאוד ואי אפשר היה לבוא אליה בטענות.

סיונה הרגיש לא טוב, חלה, חזרו לו פצעי מוגלה הישנים שלא רצו להתרפא. כנראה על רקע אביטמינוזה. כאשר הגענו לצימקנט (Czymkient) – עיר מחוז גדולה בקאזאחסטאן – סיונה ידע שלא יחזיק מעמד הלאה והחליט לרדת. יחד אתו הלך עוד איזשהו זוג אומלל. שנים רבות לא ידעתי דבר עליו. רק מאוחר יותר, אחרי המלחמה, בשנת 57 הוא ביקר אותנו בורשה. התברר שאז, בצימקנט, הוא הלך לבית חולים. קצת ריפאו אותו שם ושלחו לאחד הקולחוזים בסביבה. משם לקחו אותו לצבא. במלחמה הוא שירת בקורפוס של חיל משלוח סובייטי במאנצ'וריה.

הרכבת שלנו המשיכה את מסעה דרומה. הגענו לג'אמבול (Dzambul), עיר מחוז גדולה בחלק הדרומי של קאזאחסטאן. זה כבר היה אזור של אקלים חם. באמת היה חם יותר, אין זכר לשלג או לכפור. התמקמנו על מדשאה, סמוך לתחנת הרכבת. שם היו צריכים לפזר אותנו בקולחוזים וסובחוזים שונים (סובחוז – משהו מסוג P.G.R. הפולני) (סוג של חווה חקלאית ממשלתית – המתרגם). שם גם נפרדנו ממאניה, קלארה ווילו. הם קיבלו שיבוץ לאחד הסובחוזים. כמו שהסתבר מאוחר יותר, השיבוץ היה ביש מזל מאוד.

קירגיזיה – קולחוז, ב.צ'.ק., הצבא (1), המחלה - חזרה לקולחוז

אנחנו ארבעתנו קיבלנו הצבה לאחד מהקולחוזים בקירגיזיה. בערב הגיעה לקחת אותנו עגלת סוס מהקולחוז הזה. הדרך נמשכה כל הלילה ורוב היום. עברנו דרך סוג של מעבר הרים (שצ'עליי) בין שני רכסים. ביניהם זרם נחל בזרם סוחף "טאלאס" (Talas). כך חצינו גבול גאוגרפי החוצה בין רפובליקה קאזכית לקירגיזית. מאוחר בערב הגענו למקום. הכפר נקרא "וודנויה" (Wodnoje) והקולחוז "מיו-בולאק" (Min Bulak), שפירושו בקירגיזית: "אלף מעיינות". ובאמת, רבים מאוד היו המעינות הנובעים מהאדמה. המים היו מי מעיין זכים וקרים. נעים היה לשתות אותם. בתחילה מיקמו אותנו באחד משני החדרים של בית קטן מחומר, השייך לאישה בודדת, רוסייה. בחדר שלנו הייתה מוכנה ערמת קש. כך ישנו בלילה הראשון שלנו בקולחוז מין-בולק. בבוקר שמנו את פעמינו לבניין מנהלת הקולחוז ושם הנפיקו לנו את מנת המזון היומית שלנו: 600 גרם של לחם חיטה לבן, 100 גרם איטריות ("לאפשי" (lapszy)), קצת שמן מאכל. לגמרה לא רע אחרי כל כך הרבה ימי צום, רעב. אחרי מספר ימים העבירו אותנו לבית אחר, טוב יותר. הוא היה שייך למשפחה גרמנית נאיימאן (Najman). מספר משפטים על קולחוז ואנשיו. הקולחוז היה מורכב משלוש קבוצות אטניות: גרמנים, רוסים, וקירגיזים. את הגרמנים הביא לאזורים אלה, לפני כמה מאות שנים, אחד הצארים. שפתם ביום-יום

במשפחה היה סוג של ניב, גרמנית פגומה. אני משער שגרמני מגרמניה היה נתקל בקושי מסוים ביצירת קשר אתם בתקופה ראשונה. אחרי תרגול, הקושי, לבטח, היה נעלם. הנוער מדבר ברוסית שוטפת ונכון. אחדים מהאנשים הזקנים כלל לא שלטו ברוסית, אם כי כאלה היו מעטים. הבתים, מבני המשק, חצרות וגינות בית היו מוחזקות בצורה מעולה ומאד יעילה. הבקר שלהם "הבריק" מרחוק. ידו של בעל בית הייתה מורגשת בכל. בכניסה לכפר, לפי המראה החיצוני מיד בלט "who is who", מי הוא מי. משקים רוסיים אפשר לחלק לשני קבוצות: אלה הטובים יותר ואלה הגרועים יותר. הטובים יותר, אלה המשקים של "קולאקים" לשעבר ("קולאק" – אגרוף ברוסית, חקלאי בעל משק גדול. המשטר הקומוניסטי התייחס אליהם באכזריות קיצונית – המתרגם) שהוגלו בכוח מאדמת אבותיהם ויושבו באסיה הרחוקה. אלה תמיד ידעו לנהל טוב יותר את משקם מחבריהם על האדמות הישנות. המשקים הגרועים יותר הם אלה שבעליהם נולדו כבר על האדמה הזאת, ועד עכשיו לא למדו לנהל משק, לפחות בדומה לגרמנים. חוסר ארגון והזנחה בלטו מכל פינה. שתיית וודקה זאת לא עברה מי יודע מה. לעומת זאת שתייה בלי גבול ושליטה, זאת טיפשות הגובלת בפשע. על משקים קירגיזיים כלל לא כדאי לדבר. הם עדיין תקועים במאה שעברה ועוד לא נכנסו למאה ה-20.

במה שנוגע לאהדה פוליטית, אז אצל שני האחרונים היא, כנראה, ברורה. הרי אלה בניהם ששפכו את דמם בחזיתות המלחמה הזאת. אחרת נראה המצב, אני משער, אצל הקבוצה הראשונה, אצל הגרמנים. אצלם את כולם מיד הורידו מהחזיתות, ומהצבא בכלל, וזה מובן. רק מאוחר יותר התחילו לקחת אותם למה שנקרא "סטרואי באטאליון" – גדוד עבודה. הבאטאליונים האלה תרמו במידה רבה לערעור בריאותם של "החיילים" ביחידות אלה. עבודה קשה עם מזון לא מספיק. לבאטאליונים האלה היו שולחים לא רק גרמנים, אלא גם אזרחים לשעבר של פולין ורומנייה המסולקים מהחזיתות ובכלל מהצבא, כאלמנט לא בטוח, לא ראוי לאמון. כנראה ברור שהגרמנים במין-בולק הסתירו בקפדנות את אהדתם. ולמי הייתה נתונה אהדתם במציאות, לא קשה לנחש. הרי אחרת לא יכל היה להיות, איזשהו קשר נפשי, מוסתר עמוק, אינטימי מאד – אפילו אם האהדה לפני כן מעולם לא הייתה, אז עכשיו בפינות נסתרות ביותר של הנפש היא הייתה חייבת לבלב.

לפי דעתי, את המצב הזה אפשר להשוות, במידה מסויית, למצבם של יהודים בברית המועצות של חרושצ'וב, ובפולין בזמנו של גומולקה. מהיהודים דרשו גינוי גלוי, מילולי ובכתב של ישראל כתוקפן ומשרת האימפריאליזם. היו כאלה שעשו את זה, אפילו אם בעומק ליבם חשבו אחרת. אפילו לאלה לא האמינו. חרושצ'וב וגומולקה צדקו, כי אחרת לא היה יכול להיות. דם הוא לא מים, ואנטישמים "נאורים" ידעו את זה היטב.

הסביבה בוודנויה הייתה נפלאה, האוויר נקי ומרענן, המים זכים כבדולח וטעימים. שני הנשים שלנו עבדו במין וסידור עלי טבק. אנחנו הגברים, אף (Ef) ואני, עבדנו בשדה בעבודות שונות – בכל מקום אליו נשלחנו. מאוחר יותר אף (Ef) נלקח לעבודה בהנהלת חשבונות הקולחוז. הוא הרי כל חייו היה רואה חשבון, ועוד מוסמך. אותי שלחו לעבודה בנפחיה של הקולחוז. ניסיון כלשהו בתחום הזה, הרי היה לי. עבודה בבית מלאכה לנפחות של רוס ושנתיים של בית הספר הטכני היו לתועלת.

בעלת הבית החדשה שלנו, נאיימאנוב וילדיה התייחסו אלינו בחום רב. אביהם שהה מחוץ לבית, הוא רעה את צאן הקולחוז בהרים. מפעם לפעם הוא היה מגיע הביתה רכוב על סוס. במה שנוגע

לתזונה, הכל נשאר כמו שהיה, כמו ברכבת – שותפות מלאה. את המצרכים היינו לוקחים בסיטונות, כל זמן מסוים. השגנו מאי-שם דלי ובו היינו מבשלים מרק של שתי מנות, קודם היינו אוכלים את הנוזל ואחר כך את החלק הסמיך יותר. אנחנו עם אף (Ef) היינו מביאים לפעמים סלק מהשדה. כשהוא מוכנס לאש הוא מתכסה בשכבה מתוקה. חתוך לפלחים הוא מילא את מקומו של סוכר לתה – מים רותחים. כמו מקודם, הניה המבוגרת יותר הייתה "מלכת" המטבח שלנו. היא חילקה מנות לחם ומרק. אחר כך היא למדה לקרוא בקלפים, להסביר חלומות ולפרשן מכתבים מהחזית מבעלים ובנים. היא הייתה מקבלת תמורת זאת צלחת של כרוב כבוש, מלפפונים חמוצים, קצת בצל ושום. זה איפשר לנו לגוון קצת את התפריט שלנו. נשים מקומיות האמינו מאד בתחזיות שלה. יחד עם זאת היא כמעט לא ידעה רוסית, רוב מילותיה היו פולניות – דבר שרק הוסיף נופך צבעוני לתחזיותיה. לעולם היא לא הצליחה ללמוד רוסית.

יום אחד קיבלנו מכתב מסובחזו של מאניה, קלארה ווילו. מאד בכיני. הם שאלו האם נסלח להם על התנהגותם הלא יפה ברכבת והאם הם יכולים להצטרף אלינו, כי שם רע להם מאד. ענינו שכן. לא כל כך בהתחשב בקלארה ומאניה אלא בהתחשב בוילו. הוא הרי היה בנה של אחותה הגדולה של הניה (הניה המבוגרת יותר, אישתו של Ef – המתרגם). יום אחד כל השלישייה ה"אובדת" הופיעה. קיבלנו אותם אלינו. סידרנו להם מקום מרבה על הקש לידנו. מאניה העדיפה לישון על השולחן, חצי מטר על מטר. איך היא הצליחה? ב"פרוטקציה" שלנו הם התקבלו לעבודה בקולחוז. ברוחב לב קיבלנו אותם כחברים במשרה מלאה בשותפות התזונתית שלנו. בדלי שלנו עוד נשאר קצת מרחב פנוי, רק שהוא היה צריך להיות מאוזן היטב כדי שהמרק הדליל לא ישפך. כנראה הם היו צריכים לאכול לחם עוני ממש בסובחזו שלהם, כי הם לא הפסיקו לשבח את תנאי הקולחוז שלנו.

בינתיים ווילו חלה בטיפוס. אני הסעתי אותו לבית חולים אזורי בלנינפול (Leninpol), כ-12 קילומטר מאתנו. את מנת הלחם שלו דודה הניה יבשה לו לצנימים, כדי שכשיחזור יהיה לו במה להתחזק. היה לו מזל והוא באמת חזר. בזמן ההוא אנשים רבים מאד היו מתים מטיפוס. זה שאני לא נדבקתי ממנו זה באמת נס. שכבתי הרי הכי קרוב אליו, ממש בנגיעה.

לעומת זאת,, נדבק אלי שלשול דמי. לבד, בלי עזרתו של אף אחד הבאתי את עצמי לאותו בית חולים בו שכב לפני כן ווילו. כנראה המקרה שלי לא היה יותר מדי קשה, כי אחרי שבועיים שיחררו אותי. בבית חולים היה לי טוב מאד, מיטה אמיתית עם סדין לבן ושמיכה בתוך ציפה לבנה לכיסוי. שכבתי בלי בגדים – הרגשה שנשכחה מזמן. קצת האכילו, לא יותר מדי. אני זוכר רופאה סימפטית בצורה יוצאת מהכלל. כולם פנו אליה בשם זינאיידה חאסאנובנה (Zinajda Chasanowna) (כנראה טאטארית).

חזרתי לקולחוז לעבודתי בנפחיה. בסמוך היה גנון לפעוטות. לפעמים הייתי עושה בשבילם תיקונים קטנים ותמורת זה הם היו נותנים לי לאכול ארוחת צוהריים. ילדים בגנון הזה האכילו טוב מאד.

יום אחד קיבלנו מכתב מהאח הבכור, שלומקו. הוא מצא אותנו דרך "בוגורוסלאן" (Buguruslan). שם היה משרד מודיעין מרכזי למפונים ולפעמים דרכו היו מצליחים למצוא מישהו. יחד עם הניה מאד שמחנו על המכתב הזה.

עיר הבירה של הרפובליקה הקירגיזית הייתה עיר פרונוזה (Frunze). בסמוך לעיר הזו עברה תעלת מים בשם "צ'וייסקי" (Czujski) (השם בא מנהר "צ'וי"). בפרברי העיר פרונוזה הממשלה התכוונה לבנות סכר ותחנת כוח הידרו-חשמלית. למבצע הזה ניתן השם: "ב. צ'ק. – ג.א.ס. וורושילובית" (ב. צ'ק. – בולשוי צ'וייסקי קאנאל, ג.א.ס. – תחנה הידרו-אלקטרית). המבצע האדיר, בו הייתה צריכה להשתתף כל האוכלוסייה של הרפובליקה הקירגיזית – כל עיר, בית חרושת, קולחוז היו מחויבים לספק מספר מסוים של ימי עבודה מהתקציב שלהם.

לאנשי קולחוז זו הייתה בעיה רצינית הקשורה בהפקרת משקיהם לזמן מסוים. לבסוף נמצא הפתרון. הוחלט, אותנו, המפונים, "נוודים" חסרי ערך, לשלוח לשם ובזאת למלא מטלה שהוטלה על הקולחוז. נקבעה השלישייה שלנו: אחותי הניה, ווילו ואני. צוידנו לא רע – לחם, צנימים, חמאת פרה מותכת, גריסים, ביצים מבושלות ואוצרות מהסוג הזה.

במשאיות מזדמנות וברכבת הגענו לאתר הבניה העצום. זה היה שלב של עבודות עפר. טכניקה הייתה מועטה מאד. את האדמה היו חופרים ידנית ומעבירים במנשאים מעץ, שני אנשים למנשא. נאספו באתר הבניה הזה, כנראה, עשרות אלפי בני אדם. הרושם שלי היה המצרים בנו את הפירמידות שלהם, כנראה, בעזרת יותר אמצעים טכניים מאשר הבנאים כאן. יתכן שכך היה רק בשלב הראשון. כי הרי בצורה זו היה בלתי אפשרי לבנות אתר כל כך עצום. הסובייטים, הלא, היו צריכים למהר, כי שם הייתה צריכה לקום מערכת גדולה של התעשייה הצבאית – צרכן ענק של האנרגיה החשמלית. יותר מאוחר סופר שכל זאת השתנה בצורה מוחלטת, אבל אני כבר לא הייתי שם.

נבנו ערי אוהלים סביב לאתר הבניה. האכילו לא רע. עם קצת תחבולות אפשר היה להגיע למה שנקרא רשימת "סטאקאנובאיים" – מצטיינים בעבודה, ולקבל הנחות נוספות ויתרונות המגיעים לנושאי התואר הזה: מזון נוסף, גופיות, סבון ואפילו תה אמיתי (השם בא מפועל סטאקאנוב, שכביכול, ע"י ארגון מחדש של חולית העבודה שלו, השיג תפוקה הגדולה פי 7 מהתפוקה הרגילה – המתרגם). תרבות, לעומת זאת, היה עד להתפקע. תזמורות נשיפה ומיתרים, הופעות אומנים ערבי ריקודים (רקדו נשים עם נשים), בתי קולנוע וכדומה. הסובייטים תמיד היו אלופים בהספקת בידור להמונים בדומה לרומאים העתיקים. ואולי הם לקחו לדוגמה את "קראפט נור פראודה" הנאצי? ("שימחה דרך עבודה", סיסמא שהייתה אמורה לעודד פועלים בגרמניה של היטלר – המתרגם). אצל הסובייטים הכל יתכן. בקשר לכך נזכרתי בבדיחה ישנה: במבחן בהיסטוריה עתיקה, סטודנט על השאלה מי היה אריסטוטלס, ירה בלי היסוס תשובה: אריסטוטלס היה רוסי שהתחזה ליווני.

הגיע קיץ שנת 1942. התחיל גיוס לצבא של השנתון שלי (1924). אני קיבלתי תאבון לצבא, רק לא היה לי ביטחון שלא ידחו אותי כ"מערבי", אזרח פולני לשעבר עד שנת 39. וכאלה לא רק שלא לקחו, אלא גם גירשו מהצבא. שום טעוניהם של אנשים הקרובים אלי לא נגעו לי. חשבתי – אני אנסה, אולי אצליח. יחד עם קבוצה של בנים מהאתר, רק בלי ה"פגם" שלי בביוגרפיה, התייצבנו במפקדה הצבאית. כולם עברו. הגיע טורי. על שאלה מאיפה אני עניתי בלי היסוס שמאוקראינה ובאצבע הצבעתי על המפה על דרוהוביץ'. על המפה שלהם האזור הזה היה בעל צבע אדום כמו שאר אזורי ברה"מ, רק האודס של האזורים הפולניים לשעבר, הכבושים ע"י הסובייטים, היה קצת יותר בהיר. יתכן שהקצין היה עיוור צבאים במקצת ולא שם לב להבדל הקטן בגווניהם. הסתכל וסיכם – בסדר.

כך נהייתי חייל של הצבא הסובייטי מרצוני הטוב, למרות שלא הייתי חייב. המוטיב החשוב ביותר בהחלטתי היה רצון שלא ניתן לכיבוש, לנקום בצורה כלשהי בעם הגרמני הנבזה על מות יקירי. לאתר הבניה יותר לא חזרתי. מאוחר יותר, אחרי חזרה לקולחוז, אחותי קיבלה תשלום בזרעים שהגיע לי על ידי העבודה. במפקדה הצבאית הרכיבו קבוצה ושלחו לעומקה של רוסיה לאימונים. הגענו לאיזושהי תחנה, אני לא זוכר את השם. מה שאני כן זוכר, זה שברגל הגענו לכפר: אניינקובו (Anienkovo). שם הולבשנו במדים ומוקמנו בבנין בית ספר. זמן רב לא יצא לי לחמם את המקום. הופיעו, מה שנקרא, "סוחרים" המגייסים לבית ספר לקשר. אני הייתי אחד המועמדים המעטים לבית הספר הזה. יכול להיות שעזרו לי בכך הלימודים הדו-שנתיים בבית הספר הטכני של דרוהוביץ'. הסיעו אותי לעיר קוזנייצק בחבל טאמבוב (Kuznieck, Tambow). זו הייתה פלוגת קשר נפרדת על תקן של גדוד. מפקד בית הספר היה קצין מילואים, באזרחות פרופסור של בית ספר גבוה, אדם מאד מכובד ובעל תרבות. בנין בית הספר שימש כבסיס צבאי. כל הפיקוד גר מחוץ לבסיס, במקומות אזרחיים. המשמעת הייתה די חמורה אבל לא תוקפנית. המטבח נבנה בחצר, מקורות עץ שהובאו מיער סמוך. כל פעם היינו חוזרים מאימוני שדה לבסיס. שעורים פרונטאליים ושליחת הודעות בכתב מורס התקיימו בפנים הבניין, דבר שהיה פלוס גדול, בהתחשב בחורף הקשה של שנת 42. הוזנו בצורה די קמצנית, כמו, בעצם, בכל יחידות הצבא. תמיד התחשק לאכול. במטבח שלנו אכלו רק המדריכים-המשקים. למרות זאת הם ידעו להסתדר כך שהרעב לא הציק להם. מפקדת בית הספר-הקצינים, לא השתמשו במטבח שלנו. כנראה היו להם קנטינות מיוחדות של קצינים, או שהיו מקבלים מנות יבשות, אותן מסרו לבעלות הבית שלהם בבתים בהם הם התגוררו ואכלו.

בית הספר היה מחולק ל-2 סקציות – קווית-טלפוגית ורדיו-אלחוטית. אותי צירפו לסקציה רדיו-אלחוטית. שעות רבות כל יום תרגלנו קבלת תשדורת ושליחת תשדורת בכתב מורס. יחסית מהר הגעתי לדרגה גבוהה של שידור וקליטה בשמיעה. יכולתי לקלוט בשמיעה 17 קבוצות של ספרות בדקה. עם הזמן הגעתי לשלמות כזאת שיכולתי בהאזנה לרדיו לקרוא בכל רם טקסטים לא רק ספרתיים אלא גם מילוליים.

היו לא מעט פעולות בתחום של חינוך פוליטי. פעמים רבות צוינתי לטובה על עלון קיר של הפלוגה. לא שהייתי כל כך טוב, אלא שחברי הפלוגה היו גרועים ממני. הרי הייתי "מערבי", לא ?

לפעמים היו שולחים אותנו לפעילות יחידתית. כמה פעמים השתתפתי במצוד ללכידת עריקים. לרוב בלילה, היינו פורצים לדירות, עורכים חיפוש, מחפשים בעליות גג ובמרתפים – הכל על סמך "שטינקרים" שעסקו בעניינים אלה. היה קצת מסוכן, כי לפי מה שהזהירו אותנו, לעריקים היה לפעמים נשק חם, והם לא נכנעו בקלות רבה כל כך ביוזעם היטב מה מצפה להם. במשמרות שלי זה לא היה. אצל אחרים כן. במקרים כאלה הייתה פקודה להוציא להורג בגלל התנגדות ולא לקחת שום סיכון. לפעמים שירתתי בבית דין. שם משפטים היו מתקיימים לרוב בלילות (מדוע ?). עריקים שנלכדו היו מובאים מיד לאותו בית הדין. הם היו לבושים בגדים אזרחיים. כל אחד סחב אתו שק עם זלילה: לחם, צנימים, שומן חזיר, בצל, שום, מלח. כנראה הם התכוונו להסתתרות ממושכת. ואולי הם חשבו שעוד מעט תיגמר המלחמה ותהיה חנינה לשכמותם ? היו כאלה שהמתינו לגרמנים, ואז בכלל הכל היה נסלח להם, ואולי הם עוד היו מקבלים איזה מדליה ? לרוב היו אלה איכרים מכפר, פשוטי העם. עירוניים לא היו הולכים על זה. יותר מדי טוב הם הכירו את השלטון הסובייטי הזה שלהם, וידעו מה

אפשר לצפות ממנו. הליך משפטי הי קצר מאוד – מקסימום 5-7 דקות לכל ברנש. גזרי דין היו סטנדרט – 10 שנים עם שליחה מידיים לגדוד עונשין. שם לא היה צורך לדעת דבר. הם שכבו בחפירות – לפנייהם היו גרמנים, ואחריהם, מה שנקרא, יחידות חסימה צבאיות של נ.ק.וו.ד. שופטים צבאיים, במדים, עבדו בתפוקה מלאה. בלילה אחד הם יכלו "להשחיל" 60 ברנשים, כל אחד 10 שנים, דבר שנתן ביחד 600 שנה בלילה אחד בלבד. מספר יפה, אין מה להגיד. חרטה מיוחדת אצל הנאשמים לא הצלחתי לזהות. שום דמעות או תחנונים לרחמים לא היו. הם סברו שהם כבר זכו. כי הרי בזמן "הדילוגים" שלהם הם היו יכולים להיהרג עשר פעמים בחזית. הם גם חשבו, כנראה, שאפילו בגדוד עונשין יש איזשהו סיכוי לצאת בחיים, עם נכות, אבל בחיים. במושגים שלהם בלי יד או רגל גם אפשר לחיות. היו להם מקורות אינפורמציה משלהם לפיהם פצועי קרבות, אפילו אלה מ"עונשין", לפעמים היו אוספים ומשגרים לבתי חולים רגילים, ככאלה שבדמם כיפרו על אשמתם כלפי המולדת. טאורייה מהסוג הזה הם המציאו לעצמם ואפילו האמינו בה. ואיך היה באמת ? כנראה לא כמו שהם דימו לעצמם. קצינים, בית הדין הזה לא שפט. זה היה בית דין "לעמך" בלבד. לקצינים היו בתי משפט אחרים. שם גזרו דין לפי סטנדרטים אחרים – על עריקה הוצאה להורג בירייה וזאת בהליך מידי. על עברות קטנות יותר – הורדה מוחלטת בדרגה של טוראי, וזאת לפעמים אפילו מבלי להישלח לגדוד עונשין. לזה, אבל, האדם היה צריך להיוולד עם מלאך שומר נפשו. אחד כזה מודח היה נשלח ליחידה אחרת, מקום שם הוא היה מתחיל את הקריירה שלו מההתחלה, תחת עינם הפקוחה של המוסדות המתאימים. מנין לי כל זאת ? סיפר לי אחד השופטים, אפילו די סימפטי, בהפסקה לסיגריה. כי השופטים, אפילו אלה הצבאיים, גם הם בני אדם, וגם הם מחפשים לפעמים שחרור ממתח בעזרת עשן הסיגריה.

את הקורס סיימתי כקשר-מפעיל של השיטה האלחוטית לפי כתב מורס. בוגרי הקורס חולקו בין יחידות צבאיות שונות. חלק גדול מהבוגרים שלנו צורפו לחיל משלוח למזרח הרחוק. לי זה גם הוצע. סירבתי ועד היום אני לא יודע למה. האם כדי להיות קרוב יותר לגרמנים כדי למלא את ההבטחה האישית שלי לנקמה ? יתכן.

צורפתי לחטיבת רובאים מס' 163 חדשה שהייתה בהקמה, היא חנתה ביערות לא רחוק מהעיר פנזה (Penza). זו הייתה צריכה להיות חטיבה המורכבת מפושעים פליליים שקיבלו חנינה. שום עבריינים פוליטיים, אותם כל חנינה לא כללה. היו שם גם כאלה שריצו את עונשם עוד מתקופת המהפכה. להם מחנות ה"גולאג" היו מאין "בית משפחה". בתי משפחה ממשניים בחופש מעולם לא היו להם. על חייהם במחנה הם היו מספרים דברים שלא יאומנו. לשמוע – גם זה היה נורא. כאלה צעירים כמוני, שמעולם לא עמדו לדין, עם גיליון נקי, היו שולחים לחטיבה זו בהתחשב הכישורים צבאיים שנרכשו: טלפונאים, מפעילי רדיו, מפרקי מוקשים, כימאים וכו'. לבד היה צורך לבנות מחפורת למגורים, בור באדמה בעומק של מטר אחד, מכוסה בגג מקורות עם ציפוי מענפי עצים. חומרי בניה – בשפע. לשינה שימשה ערמת אפר המגודרת המוטות עץ. לשינה לא היינו מתפשטים – להפך, כל אחד היה מלביש על עצמו את כל מה שהיה לו. בחוץ היה שלג וכפור. בפנים קצת יותר חם, עד כמה שהצלחנו לפזר אאויר את חום הראות שלנו. עם הזמן ארגנו לנו מדורה בפנים, לפחות לייבוש "וואלונקיי" (נעליים מלבד). כל 10 ימים היו מובילים אותנו לבית מרחץ לפנזה הסמוכה.

לפעמים היינו מקבלים עיתון אחד, "פראבדה", למחפורת. כמשכיל ביותר, הייתי צריך לקרוא בכל רם ולהסביר את מה שהיה לא ברור למאזיני – עד כמה שהייתי מסוגל.

אני נזכר במאמר ארוך אחד על נושא "המלחמה הטוטאלית" ונאומו של גבלס על הנושא הזה. במאמר היה מוזכר "מאיין קאמפף" של היטלר. אחד המאזינים שאל מה זה "מאיין קאמפף" הזה, כי מי היה היטלר כולם ידעו, כי הרי נגדו היינו אמורים להילחם. השתדלתי במילים פשוטות להסביר מה זה. רק מאוחר יותר עמדתי על משמעות הדבר, שבגלל ההסבר הזה הייתי כפסע מאובדן חירותי ואולי חי. הסתבר שאחד "הקולגות" שלי למגורים הלשין עלי, שכביכול, שיבחתי את "מאיין קאמפף" ואת היטלר. האם היה צורך ביותר? המזל שלי היה בזה שהסרן שטיפל בעניינים אלה הכיר אותי מזה שפעמים רבות הייתה לי משמרת לילה ליד מכשיר קשר הממוקם במחפורת של המח"ט שלנו. באותה המחפורת "סידר את ענייניו", תמיד בלילה, אותו הסרן. ברגעים חופשיים הוא אהב לפטפט אתי, מה עוד שהוא ידע שאני "מערבי". הוא עצמו היה מלנינגרד ובשנים 39-41 שירת בלבוב, והוא היה נלהב ממנה, פשוט געה מרוב התלהבות. כנראה "חיידק" של לבוב נדבק אליו. אחרי כמה ימים הוא קרא לי אליו ובמילים חריפות דרש הסברים על תקרית העיתון. ספרתי הכל בדיוק, מבלי להסתיר דבר, כי הרי לא היה לי מה להסתיר. הקשיב, הקשיב בתוקעו בי את מבטו. שאל מניין לי לדעת על "מאיין קאמפף" ועל היטלר? אמרתי שהרי הוא יודע שעד למלחמה גרתי בפולין הקאפיטאליסטית. שם הכל היה מותר, כולל "מאיין קאמפף" וזוהמות דומות. רגע הוא חשב ואמר: שמע, יש לך מזל שעלית עלי, חזור למקומך ואל תנסה יותר להתחכם, כי זה יכול להיגמר רע. עצה "ידידותית" זו, שנתנה לי, לקחתי מאד ללב, הודתי, הצדעתי וחזרתי למחפורת שלי. ויכולתי גם לא לחזור. הסרן היה צודק. היה לי מזל. קצת סימפטי הסרן בכל זאת היה. לא? אחר כך הצלחתי לזהות את "השטינקר". כל פעם היה בא עם שאלות שונות על החיים הישנים פולין. על הכל הייתה לי תשובה מוכנה: אני לא זוכר, לא יודע. כנראה הוטלה עליו משימה להמשיך לספק אינפורמציה עלי.

בראותי התחלתי להרגיש רע. בבית השחי הופיעה בליטה בגודל של ביצת ברווז, ועל הצוואר ליד הכתף התפתח משהו כמו פארונקל, ממנו כל הזמן נזלה מוגלה. כל יום איבדתי כוחות. הפסקתי לאכול. חובש החטיבה לא היה יכול להגדיר מה זה והחליט לשלוח אותי לבדיקות בפנזה. שם מיד הבחינו שזאת שחפת בלוטות הלימפה, וזאת בצורה מדבקת בגלל פצע פתוח שלא מגליד. כאלה הצבא לא רצה. שלחו אותי לועדה רפואית וזאת מיד שיחררה אותי מהמשך השירות. קיבלתי כרטיס רכבת וקצת מצרכים לדרך. לבדי הייתי צריך להגיע לקולחוז שלי. כל יום פחתו כוחותי, אבל לסוף, איכשהו, הצלחתי להזדחל לשם.

אחותי הניה הספיקה לחזור לב. צ'. ק.. בקולחוז חילקו את הרווח השנתי בצורת זרעים וקצת מזומנים. ווילו עוד נשאר קצת ורק אחר כך חזר. בינתיים, עוד לפני חזרתי, הופיע אחינו פרדק.

בוודני (Wodny), ליד הקולחוז, היה קיים סוג של אגודה שיתופית או קואופרטיב תעשייתי. מה הם היו מייצרים – אני לא זוכר. מה שאני כן זוכר, זה כימאי אחד, מעורר רחמים, מפונה מריגה. הייתה לו חבית בה "החמיץ" חרקים ותולעים שונים ומזה, לפי השמועה, עשה סבון בצורה של עיסה דביקה. הוא חי מזה לא רע, כי סבון אמיתי בני אדם לא ראו בעיניים. הקואופרטיב נקרא "קראסני מאיאק". הדמות החשובה ביותר שם הייתה שוטר מימי הצאר, שאחרי המהפכה הוגלה לאזור הזה. הוא ידע להסתדר וחי לא רע. שוטרים, אפילו לשעבר, כל משטר צריך. הם משרתים תמיד כל משטר.

פרדק שלנו קיבל, במסגרת הקואופרטיב הזה, מבנה לא גדול ושם הקים מספרה, אשר אפילו שגשגה לא רע. איך הוא התחלק ברווחים עם הקואופרטיב – אין לי מושג. במסגרת המספרה הוא הקצה לעצמו קצת חלל עם ווילון מוזז ושם גר.

לקולחוז היו שולחים נכי מלחמה רבים, בתוכם בעלי יד אחת ורגל אחת. הקולחוז היה מחויב להעסיק אותם – כל אחד במסגרת יכולתו הפיזית – ולהבטיח להם קיום. יש לציין שהוא ביצע זאת בצורה סבירה. בוודני, בקולחוז, ובמאיאק הורגש חוסר ידיים עובדות בצורה חריפה. הרוסים והקירגיזים גויסו לצבא. גרמנים נלקחו "לגדודי עבודה", רבים מהם נאסרו ונשלחו למחנות. נשאר רק אנשים בגיל מתקדם. רבים, על כן, היו הנכים שעשו "קאריירת נישואין". אחדים התחתנו, אפילו, עם נשים מקומיות. אחרים חיו "בחטא" ומראש היו מסייגים שאחרי המלחמה יחזרו למשפחותיהם, לשטחים שהם עכשיו כבושים ע"י הגרמנים. זה היה נראה, אפילו, די הוגן, ורוב הנשים המקומיות קיבלו את הצגת העניין בצורה זו. הן גם כן התכוונו אחרי המלחמה לשקם את קשרי המשפחה שלהן. איך זה היה נראה אחר כך, אחרי המלחמה – אני לא יודע כי אני כבר לא הייתי שם.

מצבי הבריאותי הורע יותר ויותר, סבלתי מחוסר תאבון מוחלט. שקלתי 39 קילוגרם. הייתי כחוש מאד, צהבהב. לעבוד לא הייתי מסוגל. אפילו תנועה קטנה גרמה לי קשיים. אחותי הניה עשתה מאמצים על אנושיים כדי לעזור לי. היא הייתה משיגה מצרכים יקרים ונדירים, רק שאני אוכל. ואני לא הייתי מסוגל. האוכל, פשוט, לא עבר לי דרך הגרון. אם לא המסירות ללא גבול שלה, והדאגה לי – בטוח שהייתי מת. דבר שידעתי והייתי משוכנע, שאם יחזור לי התאבון ואתחיל לאכול – אז אבריא.

יום אחד לפני המספרה של פרדק נעצרה כרכרת סוסים על שני גלגלים שנהגה היה שוטר – קירגיזי. יצא ממנה קצין – סגן חובש כובע עם תחתית כחולה ופס מקיף אדום (נ. ק. ו. ד.), נעמד בפתח, שלף אקדח מנרתיקו ואמר לו: נו, שרייר, סיים את עניינך, לנו יש דיבור אתך. פרדק היה תוך כדי גילוח של לקוח. היינו נוכחים בזה – ווילו ואני. הסגן עשה חיפוש שטחי מאד. מתחת למזרון קש הייתה חבילה של שטרות, הוא שאל של מי זה. ווילו אמר ששלו. הוא השאיר אותה. פרדק, חיוור, נכנס לכרכרה, לידו איש נ.ק.ו.ד.. הם זזו. ללנינפול.

אחרי מספר ימים קראו לי ללנינפול. מהקולחוז הסיעו אותי לשם. קיבל אותי סובייטי, בחולצה צבאית, ללא יד אחת, כנראה חוקר. הביט בי בקפדנות. אני גם כן הייתי בחולצה צבאית. הוא התחיל לתחקר אותי מה אני עושה פה, מתי שוחררתי, וכנראה הוא הגיע למסקנה שעפר אדם זה, כלומר אני, לא יכול לעזור לו בדבר. הוא סקר אותי בעיניו עוד פעם אחת, חתם על תעודת מעבר וציוה לחזור לקולחוז. כל הזמן עיניו נצצו בצורה מפחידה. היום הייתי מגדיר אותו כנתון תחת השפעת סמים. אז הוא היה צריך להיות, כנראה, תחת השפעת אלכוהול. אחר כך נודע לנו שהייתה הלשנה על פרדק ע"י פליט ממוסקבה, בשם דודין (Dodin), שבצורה זו רצה "להרוויח" אישור לחזור לעיר ממנה ברח בהשאירו את אשתו לגורלה. כי ממוסקבה, ככזאת, לא היה פינוי, היו רק פליטים.

את פרדק האשימו ששיבח חימוש גרמני. מצאו אצלו תצלום מלפני המלחמה במדי צבא פולני. שירות בצבא הפולני הוא עשה בז'שוב (Rzeszow), ב-P.A.L. 22, לכן על כותפותיו היה המספר 22. התצלום היה ישן ולא ברור, ואת המספר 22 החוקר ראה כ-2 כוכבים, ומכאן הסיק שפרדק היה בדרגת סגן, ואם סגן, אז הוא היה אמור לחלוק גורל עם 12 אלף קצינים פולניים שנרצחו ביער קאטין (בספטמבר 39 הרוסים השתלטו על החלק המזרחי של פולין לפי הסכם ריבנטרופ-מולוטוב, הם

התייחסו לשרידי הצבא הפולני כאל אויב, לקחו אותם בשבי, שלחו למחנות ריכוז בסיביר. ב-1940, בחורשת עצים קטנה, במקום שנקרא "קאטיו", יחידות של המשטרה החשאית הסובייטית הוציא להורג ע"י כדור בעורף, אלפים רבים של סמלים וקצינים של הצבא הפולני. הדבר תמיד היה (וישנו עדיין) פצע מדמם בזיכרון הקולקטיבי הפולני. כמובן, בפולין הקומוניסטית אסור היה להזכיר אירוע זה - המתרגם), והוא פתאום הופיע. הדבר היחיד הסביר, הוא זה, שהוא הצליח להימלט ולחמוק ממוות. עכשיו הוא יצטרך לשלם על זה. בבית דין מאולתר, לפי אותו סעיף נורא – 58/10 חלק 2, על תעמולה אנטי-מהפכנית בזמן מלחמה – הוא נידון ל-10 שנים של מחנות ריכוז מרוחקים. את 10 השנים הוא ישב מא' עד ת' – מ-15 ביולי 1943 ועד 15 ביולי 1953. (הוא עבד במכרה פחם). לא ויתרו לו על יום. שום חנינה בשביל אזרחים פולניים לשעבר, והיו כאלה כמה, לא כללו אותו. (אמי סיפרה לי שפרדק גסס כאשר גילה אותו חבר ילדות, טיפל בו, לאחר מכן פרדק עבד כספר במחנה – המתרגם). מחלה שלי, כנראה, עברה את נקודת השיא שלה. הבליטה בבית השחי קטנה, פצע מוגלתי על הצוואר נסגר, ומה שחשוב ביותר, התחיל לחזור לי התאבון. התחלתי לאכול ולהשתפר במהירות. דבר מעניין – בלו שום ריפוי, בלי תרופות – כמו שזה בא, כך זה הלך. רק האם לזמן רב? (שאריות המחלה של אבי הייתה צלקת ענקית על הכתף, ליד הצוואר, מזכרת מאותו פצע מוגלתי שהיה לו – המתרגם). בקולחוז נהיה יותר ויותר לו קשה. מסירות חובה למדינה לקחו כמעט הכל, ולחלוקה לפי ימי עבודה נשאר מעט מאד או אפילו כלום. אנשי קולחוז נאלצו לחיות רק מחלקות אדמה שליד הבית. ומה אתנו? לאיש לא היה אכפת.